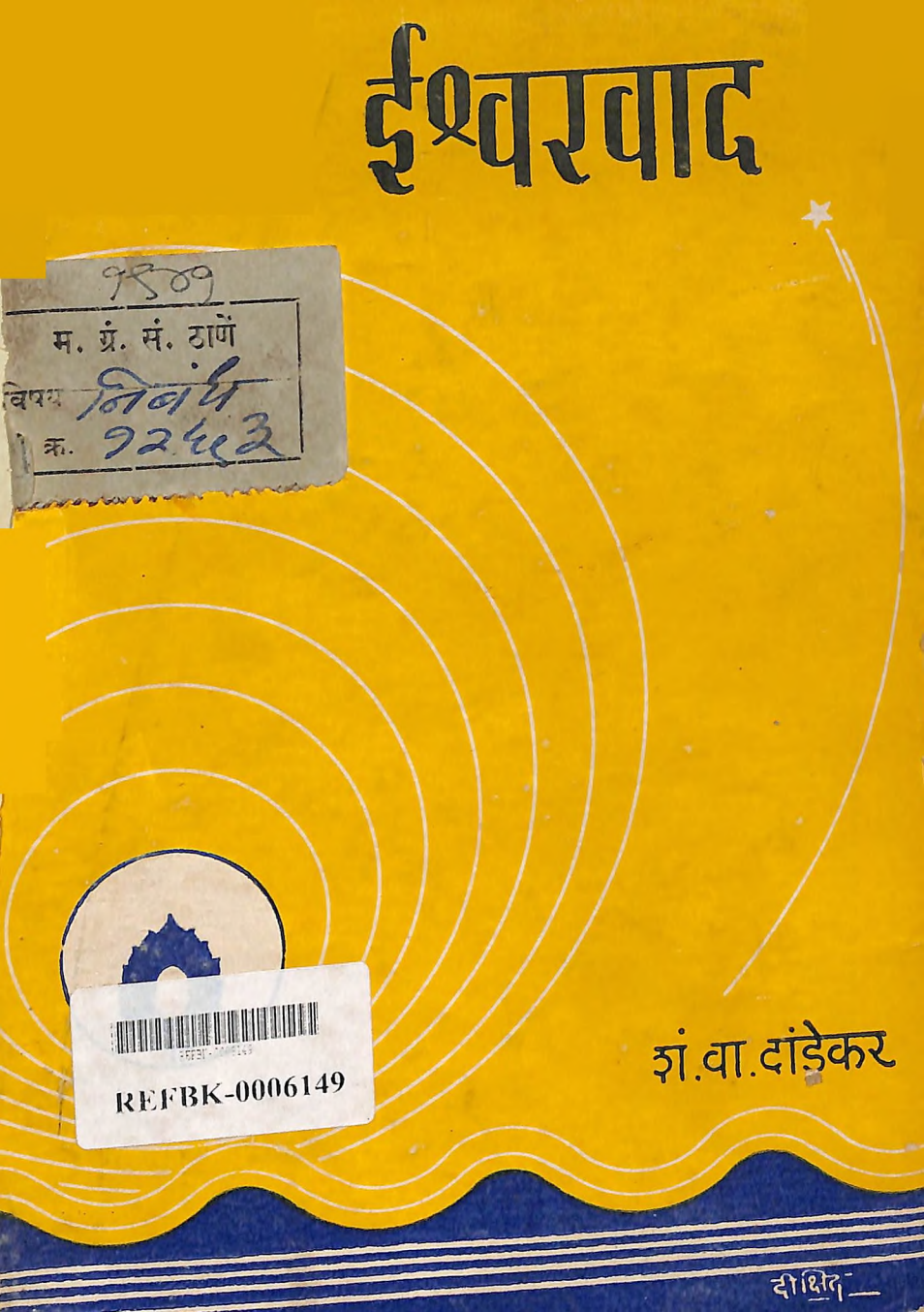
ईश्वरवाद

२४०१
म. ग्रं. सं. ठाणें
विषय निबंध
क्र. १२५३

REFBK-0006149

शं. वा. दांडेकर

दीक्षित—

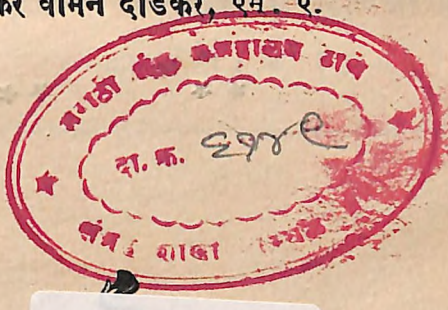

प्रकाशन
प्रकाशन
प्रसाद
प्रकाशन
प्रसाद
प्रकाशन
प्रसाद
प्रकाशन
प्रसाद
प्रकाशन

ईश्वरवाद

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थल
अनुक्रम २७९०५ विः निर्णय
क्रमांक 9243 नोंः दिः ३-१-

लेखक

प्रा. शंकर वामन दांडेकर, एम. ए.

द्वितीयावृत्ति] [किंमत ५ रु.

प्रकाशक :
यशवंत गोपाळ जोशी
प्रसाद प्रकाशन,
६८९।२३ सदाशिव पेठ, पुणे २

★★ ★★

★★ ★★

मुद्रक :
प्र. भा. काळे,
प्रतिभा मुद्रणालय,
सदाशिव पेठ, टिळक रोड, पुणे २.

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया॥

—भगवद्गीता (अ. १८–६१)

अनुक्रमणिका

		पान
१	विषयप्रवेश	१
२	चर्चेचें महत्त्व व ती करण्याची पद्धत ...	५
३	ईश्वराच्या कल्पनेचा उगम	१०
४	आर्यदर्शनांतील ईश्वराची कल्पना	२७
५	पाश्चात्य देशांतील ईश्वरसिद्धीचे पुरावे ...	४४
६	आस्तिकवादांतील कांहीं मतें	६६
७	एकेश्वरीवाद	६९
८	ईश्वरसिद्धीचे अर्वाचीन पुरावे	८०
९	नास्तिकवाद व ईश्वरवाद	९१
१०	भौतिकविज्ञानावर उभारलेला नास्तिकवाद ...	१०९
११	धर्म व ईश्वर	१२८
१२	ईश्वरविषयक कांहीं भोळ्या समजुती	१५१
१३	देवाधर्माचें भवितव्य	१५८
१४	ईश्वरदर्शन अथवा साक्षात्कार-पथ	१७५
१५	प्रार्थना	२०६
	परिशिष्ट १	२४०
	परिशिष्ट २	२४७

◆◆◆

पहिल्या आवृत्तीची प्रस्तावना

म्हणोनि विसुरा काय येणें । तो ईश्वरु कवळावा कवणें ।
जो आपुलें मान नेणें । आपणांच ॥ —ज्ञानेश्वरी ५–१७४

ईश्वराविषयीं पुढील चार शब्द लोकांपुढें ठेवतांना मन चांचरत आहे. कारण, एक तर " आम्हां तया मूग एकें पांती " असें म्हणून वेदाचा व आपला पत्ता तेथें कांहीं लागत नाहीं असें जेथें श्रीज्ञानदेव म्हणतात, त्या ठिकाणीं माझ्यासारख्याचा काय पाड ! शिवाय, तूर्त तर महायुद्धाचा वणवा पेटून त्यांत हजारों लोकांच्या पडणाऱ्या आहुतीबरोबर हजारों लोकांची जगन्नियंत्याविषयींची श्रद्धा जळून भस्म होत आहे ! अशा वेळीं ईश्वरासंबंधीं आग्रहानें कांहीं विधानें करणें धाष्टर्याचेंच होईल.

अशी परिस्थिति असतांनासुद्धां हें पुस्तक आम्हीं प्रसिद्ध करीत आहोंत याचें कारण युद्धाचा प्रसंग हा एका दृष्टीनें श्रद्धा हलवणारा जरी असला तरी दुसऱ्या दृष्टीनें तो डोळे उघडणाराहि आहे. म्हणून जुनेच पण या विषयाला लागू असणारे विचार या पुस्तकांत ग्रथित केलेले आहेत.

प्रस्तुत लेखकाची ईश्वराच्या अस्तित्वावर पूर्ण श्रद्धा आहे. व त्याचें याविषयींचें मत वैदिक धर्माचें म्हणून जें मत दिलें आहे त्यासारखेंच आहे. पण ईश्वराचें अस्तित्व आपणांला सर्वांना पटवून देतां येईल असें त्यास वाटत नाहीं. ग्रंथकर्त्याची याविषयींची भूमिका त्यानें एका प्रसंगीं आपल्या विद्यार्थ्यांस दिलेल्या उत्तरानें स्पष्ट कळून येणारी आहे म्हणून तो प्रसंग पुढें देत आहे.

एकदां एक विद्यार्थी प्रस्तुत लेखकाकडे येऊन म्हणूं लागला कीं, मला तुमच्या देखरेखीखालीं ईश्वरावर निबंध तयार करावयाचा आहे. त्यावर प्रस्तुत लेखकानें उत्तर दिलें, ' ठीक आहे. ' त्यावर तो म्हणाला, " अहो, पण मी ईश्वर नाहींच असें सिद्ध करणार आहे ! " त्यावर प्रस्तुत लेखक म्हणाला, " ईश्वरानें मला त्याचें अस्तित्व प्रत्येकासमोर सिद्ध करण्याकरतां वकील पत्र दिलें नाहीं. त्याचें स्वतःचे खांदे इतके विशाल आहेत कीं, तो असल्या टीकांचे भारे सहज सहन करील. तुझ्यापूर्वीहि ईश्वर नाहीं म्हणणारे होऊन गेले, हल्लीं आहेत व पुढें होतीलहि.

ईश्वर आपली काळजी घेण्यास समर्थ आहे. तो आपलें अस्तित्व सिद्ध करण्याकरतां मजसारख्या दुर्बलावर अवलंबून नाहीं. तूं खुशाल ईश्वर नाहीं असें सिद्ध कर!"

प्रस्तुत लेखक लेखणीचा अत्यंत जड. अशा स्थितींत हा छोटासा ग्रंथ बाहेर पडत आहे याचें सर्व श्रेय श्री. य. गो. जोशी यांना आहे. त्यांनीं जर आग्रह धरला नसता व अवकाश दिला नसता तर हा ग्रंथ पुरा झालाच नसता.

हा छोटासा ग्रंथ तयार करीत असतां माझे स्नेही व रामनारायण रुइआ कॉलेजांतील मराठीचे प्राध्यापकद्वय श्री. न. र. फाटक, बी. ए. व श्री. द. के. केळकर, बी. ए. यानीं हस्तलिखित वाचून ज्या सूचना केल्या त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. इतरहि अनेक स्नेह्यांचें सहाय्य वेगवेगळ्या प्रकारानें मला मिळालें आहे. त्या सर्वांचा मी आभारी आहे.

प्रस्तुत वादविवेचन मालेनें ग्रंथाचें नांव 'ईश्वरवाद' असें आधींच प्रसिद्ध केलें आहे. ईश्वरवाद हा शब्द जडवाद, चिद्वाद यासारखा आहे. भाषाशास्त्रदृष्ट्या 'ईश्वरवाद' हा शब्दप्रयोग सदोष असण्याचाहि संभव आहे. तरी वाचकांनीं ह्या शब्दाचा अर्थ ईश्वरसत्तावाद अथवा ईश्वर-आस्तिक्यवाद अथवा ईश्वरास्तित्ववाद असाच घेणें इष्ट आहे.

आतां अनंत असा जो ईश्वर त्याची यथातथ्य व संपूर्ण चर्चा व तीहि इतक्या थोड्या अवकाशांत करणें अशक्य आहे. व या पुस्तकाचा तसा हेतुहि नाहीं. अर्वाचीन कालांत ईश्वराविषयीं उत्पन्न होणाऱ्या वेगवेगळ्या प्रश्नांची चर्चा समजण्यास मराठी वाचकांची भूमिका तयार करावी एवढाच या पुस्तकाचा हेतु आहे. तो सुद्धां अगदीं ताजी अशी चर्चा देऊन पुरा करणें एवढ्या अवकाशांत कठीण आहे. तेव्हां वाचकांस विनंति कीं—

न्यून तें पुरतें । अधिक तें सरतें ।
करुनि घेयावें हें तुमतें । विनवितु असें ॥

कार्तिक शु॥ १ शके १८६३
पुण्यपत्तन

शं. वा. दांडेकर

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना

येत्या कार्तिक शुद्ध १ स ईश्वरवाद या पुस्तकाची पहिली आवृत्ति छापून एकोणीस वर्षें पुरीं होतील. ती खपूनहि बरीच वर्षें झालीं. अशा स्थितींत लेखक व प्रकाशक यांची मध्यंतरीच्या काळांत दुसरी आवृत्ति काढण्याची इच्छा असूनहि ती निघूं शकली नाहीं याचें कारण तसा योग नव्हता एवढेंच.

गेल्या एकोणीस वर्षांत आपल्या देशांत व विशेषतः परक्या देशांत देव व धर्म यांविषयींच्या वेगळ्या शाखोपशाखांवर इतका ग्रंथसंभार निर्माण झाला आहे कीं, मराठींत त्याचा सारांश आणावयाचा म्हटला तरी वेगवेगळीं दीडदोनशें पानांचीं दहापांच पुस्तकें लिहावीं लागतील.

पण प्रस्तुतची ही मूळ पुस्तकाचीच दुसरी आवृत्ति असल्यानें ती काढण्यांत मूळ पुस्तक लिहिण्यांत जो हेतू होता तोच कायम आहे; व तो म्हणजे–'अर्वाचीन काळांत ईश्वराविषयीं उत्पन्न होणाऱ्या वेगवेगळ्या प्रश्नांची चर्चा समजण्यास मराठी वाचकांची भूमिका तयार करावी एवढाच.' यामुळें वरील हेतु साध्य करण्याकरितां आवश्यक तेवढी भर पहिल्या प्रतींत घालून ही आवृत्ति काढली आहे.

'देवाधर्माचें भवितव्य,' 'ईश्वरदर्शन अथवा साक्षात्कार-पथ', व 'प्रार्थना' हीं तीन नवीं प्रकरणें घातलीं आहेत. विज्ञानाची वाढ झाली व लोकांना वाटूं लागलें कीं, आतां 'धर्म बुडणार', 'ईश्वर नाहीं' असें निखालस सिद्ध होणार. म्हणून आज या विषयाचें काय स्वरूप आहे याबाबत नवीन प्रश्नांची छाननी करून निर्णय मांडला आहे. 'ईश्वरदर्शन अथवा साक्षात्कार-पथ' व 'प्रार्थना' हींहि प्रकरणें नवीनच घातलीं आहेत. कारण, एक तर या विषयावर नवीन नवीन पुस्तकें निर्माण झालीं आहेत व होत आहेत; व दुसरें 'ईश्वर' हा विषय प्रचीतीचा असल्यानें त्याच्या प्रचीतीच्या मार्गांची चर्चा करणें आवश्यक आहे. ही उणीव मागच्या आवृत्तींत राहिली होती ती पुरी केली आहे.

शेवटीं परिशिष्टांतहि वेगवेगळ्या धर्मांतील प्रार्थना देऊन वाढ केली आहे. त्यावरून वाचकांना कळून येईल कीं 'प्रार्थना' हा विषय केवढया जिव्हाळ्याचा आहे.

वाचकवर्ग पहिल्या आवृत्तीप्रमाणेंच या द्वितीय आवृत्तीचाहि स्वीकार करील अशी आशा आहे.

ही आवृत्ति तयार करण्याचे कामीं माझे विद्यार्थी व स्नेही श्री. रा. ग. जोग, एम्. ए. यांनीं मदत केली, त्याबद्दल त्यांचें आभार मानतों.

पुण्यपत्तन,
का. शुद्ध १, शके १८८२ } शं. वा. दांडेकर

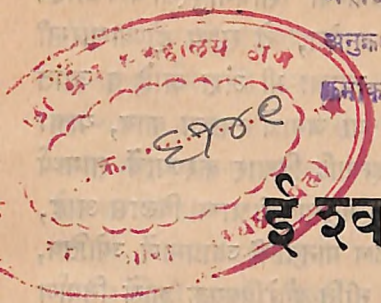
माझे चार शब्द

'ईश्वरवाद' या पुस्तकाची ही द्वितीयावृत्ति आज प्रसिद्ध होत आहे. पहिली आवृत्ति मी प्रसिद्ध केलेल्या "वादविवेचन मालेंत" प्रसिद्ध झाली होती. वादविवेचन मालेंत प्रसिद्ध केलेलीं इतर पुष्पें संपलीं आहेत. ईश्वरवाद या पुस्तकास जास्त मागणी असल्यामुळें ही द्वितीयावृत्ति प्रसिद्ध करीत आहे.

—य. गो. जोशी

★

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थलगत.
अनुक्रम ..... वि. .....
क्रमांक ..... नों. दि: .....

ई श्व र वा द

विषयप्रवेश : : : १

मनुष्य व मनुष्येतर प्राणी यांत मुख्य भेद असा आहे कीं, मनुष्याच्याच ठिकाणीं स्वत:चें व इतरांचें ज्ञान करून घेण्याची पात्रता आहे. दुसऱ्याच्या अस्तित्वाची अंधुक जाणीव कांहीं कांहीं मनुष्येतर प्राण्यांत आढळून येते. पण तिचा उपयोगाच्या दृष्टीनें विचार करतां ती नसल्यांतच जमा आहे, असें म्हटल्यास हरकत नाहीं. मनुष्यास मात्र स्वत:च्या अस्तित्वाबद्दल पूर्ण ज्ञान आहे. तसेंच इतरांच्याबद्दल ज्ञान करून घेण्याची पात्रता आहे. मनुष्यांत असणारी जी ही स्वपरज्ञानाची योग्यता तीमुळेंच मनुष्य हा इतर प्राण्यांपेक्षा श्रेष्ठ समजला जातो व या त्याच्या स्वसंविदतेंतच सर्व शास्त्रीय ज्ञानाचा उगम आहे. मनुष्याला बुद्धि आहे, तशी इतर प्राण्यांनाहि थोडीबहुत आहे असें कहलर, म्यॉग्डूगल वगैरे मानस-शास्त्रकोविद यांनीं सिद्ध केलें आहे. पण, ही जी मनुष्य व मनुष्येतर प्राणी यांत समानतेनें आढळणारी बुद्धि तिची व्याप्ति आपले हेतु

साधण्याकरितां उपयोगांत आणण्याच्या साधनापुरतीच आहे. आपले हेतु बरे आहेत कां वाईट आहेत, ते साध्य होण्यासारखी जगाची रचना आहे किंवा नाहीं, ज्याचा मी अंश आहे व ज्यांत माझे हेतु सिद्धीस जावयाचे त्या या जगाचें स्वरूप काय, याचा कोणी कर्ता आहे किंवा नाहीं, इत्यादि विचार करण्याचें सामर्थ्य मनुष्येतर प्राण्यांच्या बुद्धींत नाहीं. हा मनुष्यबुद्धीचाच विलास आहे, हें तिचेंच वैभव आहे आणि यामुळेंच मानवांनीं ज्याप्रमाणें ज्योतिष, भूस्तर, रसायन, धर्म, राजकारण, नीति वगैरेविषयक शास्त्रें निर्माण केलीं, तशी मनुष्येतर प्राण्यांपैकीं कोणीहि निर्माण करूं शकला नाहीं. इंद्रियांनीं जें पुढें आणून ठेवावें—जें आपल्या ऐंद्रियिक अनुभवास येतें—त्याच्यावर स्वभावानुसार राग-द्वेषमूलक प्रतिक्रिया करीत जीवित कंठणें एवढेंच मनुष्येतर प्राण्यांच्या जीविताचें सामान्यतः स्वरूप होय. हे प्राणी म्हणजे निसर्गाच्या हातांतील कळसूत्री बाहुलीच होत. हें प्रतिक्रियारूप जीवन मनुष्यांतहि आढळून येतें. पण याशिवाय मनुष्यास आणखी वेगळ्या प्रकारचें जीवन संभवनीय आहे व त्याचें मूळ वर निर्दिष्ट केलेल्या स्वसंविदतेंत आहे. या स्वसंविद्रूप ज्ञानशक्तिमुळेंच मनुष्य हा निसर्गाचें नियमन करूं शकतो व म्हणूनच मनुष्य 'समाज' निर्माण करूं शकला. जनावरांचे अजून 'कळप'च आहेत. या शक्तीमुळें तो अतींद्रिय गोष्टींचाहि विचार करूं शकतो. या शक्तीमुळेंच ऐंद्रियिक जीवनापेक्षां अधिक वरच्या दर्जाचें जीवन घालविणें त्यास शक्य होतें.

या ज्ञानशक्तीमुळेंच दृश्य जगताचें कोडें उलगडण्याचाहि तो प्रयत्न करतो व त्याकरितां अदृश्य वस्तूंची कल्पना करतो. अशा प्रयत्नांतूनच निसर्गाचे कायदे, नीतिनियम, धार्मिकबंधनें यांची उत्पत्ति होते. मनुष्यानें अशा ज्या अनेक कल्पना केल्या आहेत

त्यांपैकीं जिचा मानवी जीवनाशीं जिव्हाळ्याचा संबंध आहे, जिला नीतिधर्म इत्यादि शास्त्रांत फार महत्त्वाचें स्थान आहे, अशी अत्यंत महत्त्वाची ईश्वराची कल्पना आहे. ही ईश्वराची कल्पना इतकी सर्वव्यापक आहे कीं, असें म्हटलें तरी वावगें होणार नाहीं कीं, असा मनुष्यच जवळजवळ सांपडणें कठीण आहे कीं, ज्याच्या मनाला केव्हां ना केव्हां तरी ईश्वराची कल्पना शिवलीच नाहीं. तात्पर्य, ज्या ईश्वराच्यामुळें धर्मास महत्त्व चढलें, नीतियुक्त आचरणास गोडी आली, मानवी जीवनास नवजीवन मिळालें, शेंकडों लोकांच्या दुःखित मनाला ज्याच्या चिंतनानें आश्वासन मिळालें, अशा ईश्वराचा पुढील पानांत विचार करण्याचें योजलें आहे.

या विषयासंबंधीं उत्पन्न होणारे प्रश्न—

ईश्वर हा विषय असा आहे कीं, त्याच्याकरितांच आपलें जीवितसर्वस्व वाहिलेले असे कित्येक लोक होऊन गेले, हल्लीं आहेत व होतील ! जगत् ज्यांना मोठें समजतें, त्यापैकीं वामदेव, क्राइस्ट्, महंमद, शंकराचार्य, रामानुजाचार्य, चैतन्य, ज्ञानदेव, तुकाराम, रामकृष्ण परमहंस वगैरे द्रष्टे असे होऊन गेलेले आहेत कीं, ईश्वर हा त्यांच्या 'जीवाचा जीव' होता. मासोळीची जीवनाविरहित जशी स्थिति व्हावी, तशी नुसत्या त्याच्या विस्मरणानें आमची स्थिति होते असें ते सांगतात.

जर कित्येकांना ईश्वर हा मनबुद्ध्यादिकांना गाचर होणाऱ्या कार्यकारणसंघातापेक्षां अधिक सत्य वाटतो तर तो म्हणजे मानवनिर्मित एक शब्द व त्याला अधिष्ठान फक्त मानवी बुद्धीची कल्पना, यापलीकडे कांहीं नाहीं असें कित्येकांना वाटतें. त्यामुळें ईश्वरविषयक प्रश्नांत ईश्वराचें अस्तित्व–ईश्वर आहे किंवा नाहीं–हाच पहिला व अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न होऊन राहिला आहे.

तात्पर्य, ईश्वर हा कित्येकांना सत्यांतला सत्य असा जरी वाटत असला, तरी सूर्य, चंद्र, तारागण, घरेंदारें, स्नेहीसोबती वगैरे स्थूल पदार्थ जसे दृग्गोचर होतात तसा तो दिसत नसल्यामुळें, किंबहुना ऐंद्रियिक अनुभवाच्या कक्षेंत तो पडत नसल्यामुळें ईश्वराच्या चर्चेस प्रारंभ ईश्वर आहे किंवा नाहीं, येथूनच करण्याची पाळी येते.

एकदां 'ईश्वर आहे' असें सिद्ध झालें, कीं मग खालील वेगवेगळे प्रश्न उत्पन्न होतातः—

(१) ईश्वराची कल्पना मनुष्याच्या मनांत उत्पन्न कशी झाली? तिची वाढ कसकशी होत गेली ?

(२) ईश्वर एक, का दोन, का अनेक ?

(३) ईश्वर हा सत्, चित्, अनंत, आनंद, निर्गुण, निराकार असा आहे, का सत्, चित् पण सगुण, साकार, अपरिमित असा आहे ? का ईश्वर निर्गुणहि आहे व सगुणहि आहे ?

(४) ईश्वराचा व जगाचा संबंध काय ? तो जगांत आहे, का त्याहून वेगळा कोठें आहे ? तो जगतास व्यापून शिवाय उरला आहे ? तो जगाचें, या जगांत राहून नियंत्रण करतो, का बाहेरून करतो, का हा जगताला 'सृजी, पाळी, संहारी' असें म्हणतात तें केवळ अज्ञानमूलकच आहे ?

(५) ईश्वर व ब्रह्म एकच का दोन आहेत ? एक असल्यास, ब्रह्माचा ईश्वरांत समावेश होतो, का ब्रह्मांत ईश्वराचा समावेश होतो ?

(६) ईश्वराचा आणि धर्मशास्त्र व नीतिशास्त्र यांचा कशा प्रकारचा संबंध आहे ? ईश्वर न मानतां धर्म व नीति राहूं शकेल कीं नाहीं ?

इत्यादि अनेक प्रश्न उत्पन्न होण्यासारखे आहेत.

प्रस्तुतसारख्या पुस्तकांत या सर्व प्रश्नांचा सांगोपांग विचार करणें तर कठीणच आहे, पण यांतील कांहीं प्रश्नांबाबत तर, अशा प्रकारचे प्रश्न आहेत असा त्यांचा निर्देश करूनच स्वस्थ बसणें प्राप्त आहे. कारण, ईश्वराविषयीं उत्पन्न होणाऱ्या वेगवेगळ्या गूढ प्रश्नांची पौर्वात्य व पाश्चात्य देशांत जी चर्चा केलेली आढळते ती समजण्यास जिज्ञासूची तयारी करावी येवढाच या पुस्तकाचा हेतु असल्यानें फार गूढ अशा प्रश्नांची चर्चा या पुस्तकांत केलेली नाहीं व म्हणूनच ज्या प्रश्नांची चर्चा केलेली आहे त्यांचीसुद्धां सांगोपांग व विस्तृत अशी चर्चा यांत आढळणार नाहीं. पौर्वात्य व पाश्चात्य ईश्वरविषयक चर्चेंत जिज्ञासूचा सुलभ प्रवेश व्हावा येवढाच या पुस्तकाचा हेतु आहे.

★★★

चर्चेचें महत्त्व व ती करण्याची पद्धत : : : २

चर्चेचें महत्त्व

ईश्वरविषयक चर्चा सर्वांनाच उपयोगी आहे. ती ईश्वरावर श्रद्धा ठेवणाऱ्याला आहे व न ठेवणाऱ्यालाहि आहे. कारण, प्रस्तुत लेखकाचें मत असें आहे कीं, श्रद्धा आणि अश्रद्धा दोन्हीहि डोळस असाव्यात.

जे श्रद्धावान् आहेत ते व्याख्यानप्रवचनांतून, कीर्तनांतून, मनुष्यजन्माचें ध्येय ईश्वरप्राप्ति आहे असें ऐकतात; धार्मिक ग्रंथांतून तसेंच वाचतात. तेव्हां ईश्वर खरोखरीच आहे किंवा नाहीं, अस-

ल्यास त्याचें स्वरूप काय, तो राहातो कोठें, हांक मारली तर त्याला ऐकूं येतें किंवा नाहीं व ती हांक ऐकावयास त्याला कान आहेत किंवा नाहींत; आपल्याजवळ जी साधनसामुग्री आहे तीपकीं कशानें त्याचें दर्शन होईल इत्यादि गोष्टींचा विचार प्रत्येक सश्रद्ध मनुष्यानें करणें अवश्य आहे. कारण, आपण जी क्रिया करतों तिच्या बुडाशीं असणारें ज्ञान स्वच्छ नसेल, तें गढूळ असेल, तर आपल्या क्रियेचें योग्य फल आपल्या पदरांत पडणार नाहीं. 'श्रमस्तस्य श्रमफलः' अशीच आपली स्थिति होईल. एकाद्या आंधळ्याला गरुडाचे पंख जरी मिळाले तरी त्याला त्याचा काय उपयोग? कारण त्या पंखांच्या योगानें तो गगनांत विहार करून खालीं उतरूं लागला कीं, आपण कांद्यांत पडतो का तलावांत बुडतो हें कोठें त्याला दिसणार आहे? तेव्हां दृष्टि नसलेल्या आंधळ्या मनुष्याची गरुडभरारी फुकटच! तशीच गत शुद्ध ज्ञानावांचून कर्म करणाऱ्यांची आहे. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, 'म्हणोनि कर्माचे डोळे ज्ञान। तें निर्दोष होआवें'. तुकारामबोवा म्हणतात, 'शंख करिसी ज्याच्या नांवें' त्याला ओळखण्याचा थोडा तरी प्रयत्न करशील कीं नाहीं? शिवाय 'यद् हि विद्यया क्रियते तद्वीर्यवत्तरं भवति' या न्यायानेंसुद्धां सश्रद्ध मनुष्यास या चर्चेचा उपयोग होईलच.

पण ज्याची श्रद्धा नाहीं त्यालाहि हिचा उपयोग आहच. कारण, त्याला पुन्हां एकवार याविषयीं विचार करून या चर्चेनें आपलें मत कायम करतां येईल. ईश्वराचा प्रश्न इतका महत्त्वाचा आहे कीं, नुसता एकदां थोडा वेळ विचार करून मनुष्यानें तो आपल्या मनाबाहेर टाकणें योग्य नव्हे. या विषयावर हजारों ग्रंथ झालेले आहेत. संपूर्ण विश्व ज्यांना शहाणे म्हणतें अशांनीं या विषयावर

पानेंच्या पानें लिहिलीं आहेत, नव्हे त्याच्या भेटीकरतां व लोकांना त्याची ओळख करून देण्याकरितां आयुष्येंच्या आयुष्यें खर्ची घातलीं आहेत. तेव्हां हा ग्रंथ ज्यांच्यांत श्रद्धाच नाहीं अशांना, अशा महत्त्वाच्या प्रश्नाबाबत 'नेति' अथवा 'नास्ति' असा सिद्धान्त ठाम करण्यापूर्वी त्याचा विचार एकवार करण्याची संधि देईल इतका तरी त्याचा उपयोग होईल.

चर्चा करण्याची पद्धत

मागील प्रकरणांत निर्दिष्ट केलेले व आणखीहि निर्देश करतां येण्यासारखे जे ईश्वरविषयक प्रश्न आहेत त्यांची चर्चा तीन वेगवेगळ्या पद्धतींनीं करणें शक्य आहे; (१) स्वानुभव (२) शास्त्रप्रामाण्य आणि (३) सारासार विचार करणारी बुद्धि. या तीन कसोट्यांचा उपयोग करून तीन वेगवेगळ्या पद्धतींचा उपयोग करतां येणें शक्य आहे. पैकीं पहिली पद्धत स्वानुभवाचें अवलंबन. ही ज्ञानेश्वरमहाराज, तुकारामबोवा, रामकृष्णपरमहंसादि ज्यांना ईश्वराचा अनुभव मिळाला आहे अशा महात्म्यांनाच शक्य आहे. असें सांगतात कीं, रामकृष्ण परमहंसांचें शिष्यत्व पत्करण्यापूर्वी स्वामी विवेकानंद त्यांच्याकडे गेले असतां एकदां ते परमहंसांना म्हणाले, "भगवन्! आपण देव पाहिला आहे काय?" यावर त्या दक्षिणेश्वराच्या महात्म्यानें तत्काळ निःशंकपणें उत्तर दिलें, "होय! मीं देव पाहिला आहे! किंबहुना, तुझ्यापेक्षां देवच मला अधिक प्रत्यक्षपणें अनुभवास येत आहे. आणि तुझी इच्छा असल्यास मी तुला त्याची प्रत्यक्ष भेट करून देईन!" 'देव पाहों देव पाहों! उंच ठायीं उभे राहों॥' व 'देव घ्या कोणी देव घ्या कोणी। आइता आला घर पुसोनी॥' ही श्रीतुकोबांची हांक प्रसिद्धच आहे. 'हा घे माझा अनुभव। भक्तिभाव भाग्याचा॥' असें

म्हणण्याची ज्यांची शक्ति आहे, त्यांनाच या स्वानुभवावर अधिष्ठित अशा पद्धतीचा अवलंब करतां येईल. या पद्धतीनें लिहिणें म्हणजे फक्त 'अनुभव सांगणें' येवढेंच; पण मग तेथें चर्चेला वावच नाहीं. या पुस्तकांत ही पद्धत अवलंबिली नाहीं हें वाचकांच्या सहजच लक्षांत येईल.

(२) दुसरी पद्धत शास्त्रप्रामाण्यावर भर देणारी. या पद्धतीनें चर्चा करावयाची म्हटल्यास एक वा अनेक ग्रंथांचीं नांवें सांगून ते मान्य कां आहेत हें सांगितलें पाहिजे. पण असें करण्यामध्यें एकदोन मोठे दोष येण्यासारखे आहेत. एक तर या पद्धतीची संपूर्ण उभारणी आंधळ्या श्रद्धेवरच होणार. कारण श्रद्धा डोळस असली म्हणजे मग ती श्रद्धा या सदरांत रहात नाहीं. ती बुद्धीचाच एक कार्यकारी अंश होते. पण जेथें डोळे मिटून अमुक अेक ग्रंथ प्रमाण आहे असें समजून चालावयाचें, तेथें त्या ग्रंथांत दिलेल्या गोष्टींची पूर्वोत्तर भाग पाहून संगति लावणें यापलीकडे कामच उरणार नाहीं. आणि या पद्धतींत दुसरी उणीव म्हणजे सर्व जगाला मान्य होईल असा एक ग्रंथ सांगणें अवश्य आहे. पण तें तर फारच कठीण आहे. अलीकडे आपण ज्यांना 'हिंदु' म्हणतों, पण ज्यांना 'वैदिक' म्हणणें अधिक सयुक्तिक आहे, ते वेद व तदनुसारी 'गीता' वगैरे ग्रंथ मानतात, तर येशूचे अनुयायी 'बायबल' मानतात. फारशी झरथुष्ट्राच्या शब्दांना ईश्वरप्रेषितांचीं वचनें म्हणून मानतात तर मुसलमान लोक 'कुराण' हा पवित्र ग्रंथ समजतात. तेव्हां या पद्धतीनें लिहिणें म्हणजे यांपैकीं एक प्रमाण मानून तरी लिहिलें पाहिजे, अथवा या सर्वांचा समन्वय तरी केला पाहिजे. पण तीहि पद्धत या पुस्तकांत अवलंबिली नाहीं. कारण कीं, या ग्रंथाचा जो हेतु आहे, त्याशीं ती जुळती नव्हे.

(३) तिसरी पद्धत म्हणजे आपणांजवळ असणारी सारासार विवेचकबुद्धि. हिचा उपयोग करून तिला जें पटेल तें मान्य करणें.

सध्यांचें युग नास्तिक म्हणून जरी समजलें जात असलें, तरी त्यांतील लोकांत एक मोठा गुण आहे. त्यांना ढोंग, लबाडी हीं कोणत्याच क्षेत्रांत पसंत पडत नाहींत. तेव्हां आपल्या विवेचकबुद्धीस प्रमाण मानून वेगवेगळ्या प्रश्नांचा विचार करणे हीं जी पद्धत आहे, तीच सर्वांना या काळांत मान्य होण्यासारखी पद्धत आहे. या पद्धतीवरहि आक्षेप येण्यासारखे नाहींत असें नाहीं. सर्वांची बुद्धि सारखीच वाढली आहे का ? बुद्धींत बदल होतो, मग तिला प्रमाण कशी मानावी ? इत्यादि प्रश्न या पद्धतीसंबंधीं विचारतां येतील. पण सूक्ष्म दृष्टीनें या सर्व पद्धतींचा विचार केल्यास असें आढळून येईल कीं, सरतेशेवटीं मनुष्य हा आपल्या बुद्धीवरच अवलंबून राहतो. तेव्हां बुद्धि प्रगल्भ झाली असतां तिचा उपयोग करून, विषयाच्या दोन्ही बाजू पाहून बुद्धीला जें पटेल तेंच ग्रहण करणें हीच पद्धत योग्य ठरते. वास्तविक पहिली व तिसरी यांत विरोध नाहीं. कारण विवेचकबुद्धि ही त्या त्या विषयांत ज्यांनीं परिश्रम केले आहेत त्यांचे अनुभव हें एक मोठें प्रमाण म्हणून मान्य करतेच करते.

★★★

ईश्वराच्या कल्पनेचा उगम : : : ३

ईश्वराचा विचार करूं लागलें असतां मनांत अनेक प्रश्न उत्पन्न होतात. त्यांपैकीं कांहीं फार गूढ असे आहेत व कांहीं तुलनेनें साधे, सोपे असे आहेत. ईश्वर आहे का? असल्यास त्या अनंतैश्वर्यसंपन्न ईश्वराचें स्वरूप काय आहे? विश्वाचा व त्याचा संबंध काय? आपणांस त्या 'यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह' अशा गूढ तत्त्वाचा अनुभव येतो कसा? इत्यादि तत्त्वज्ञान व अध्यात्मक्षेत्रांत पडणाऱ्या प्रश्नापेक्षां तुलनेनें 'ईश्वराची कल्पना मानवानें कां, केव्हां व कशी केली?' हे प्रश्न सोपे आहेत. कारण, हे प्रश्न मानसशास्त्र, समाजशास्त्र, व मानवशास्त्र या विज्ञानशास्त्राच्या जवळ येणाऱ्या शास्त्रांत पडतात. म्हणून 'घरांत रिघावें दाराचिये सोयी' या न्यायानें प्रथम ईश्वरविषयक सोप्या प्रश्नांची चर्चा करूं व मग तद्विषयक गूढ प्रश्नांकडे वळूं.

शिवाय, एका दृष्टीनें ईश्वरस्वरूपाची चर्चा करण्यापूर्वी ईश्वराच्या कल्पनेचीच चर्चा करणें अवश्य आहे. कारण, ज्याच्या अंतःकरणास ईश्वराची कल्पना शिवलीच नाहीं, त्याला त्याच्या स्वरूपाच्या चर्चेंत काय महत्त्व वाटणार? तेव्हां ईश्वरस्वरूपदर्शनास जाण्याच्या ज्या पायऱ्या आहेत, त्यांतील ईश्वराची कल्पना ही प्रथम पायरी आहे व म्हणून तिची चर्चा आरंभींच होणें वाजवी आहे.

आम्ही ईश्वरस्वरूपदर्शनास जाण्याच्या ज्या पायऱ्या आहेत त्यांतील ईश्वराची कल्पना ही प्रथम पायरी आहे असें जें वर म्हटलें आहे, तें आणखीहि एका अर्थानें खरें आहे. आपल्या

मनांत सूर्य, चंद्र, झाडें वगैरे पदार्थांविषयीं विचार उत्पन्न होतात, त्याला कारण ज्यांना आपण हीं नांवें देतों त्यांच्यापासून आपणांस इंद्रियद्वारां मिळणाऱ्या संवेदना होत. हे पदार्थ आपण प्रथम पाहतों व मग त्यांचा आपण विचार करतों. आपला व त्यांचा परिचय प्रथम बाह्येंद्रियद्वारां होतो—ते पदार्थ आपणांला प्रथम प्रत्यक्ष दिसतात व मग आपण त्यांचा विचार करतों. ईश्वराचें तसें नाहीं. ईश्वर हा 'दृश्यपणें देखिजे' या सदरांत पडत नसल्यानें आपण प्रथम त्याची कल्पना करतों व मग कल्पनेपलीकडे खरें अस्तित्व त्यास आहे किंवा नाहीं याचा शोध करतों अथवा या स्थितीपर्यंत पोंचलों नसल्यास जो कोणी आपणांस ही कल्पना सुचवितों त्याच्या म्हणण्यावर विश्वास ठेवतों व आपलें कार्य सुरूं करतों. मनुष्य ईश्वराच्या अस्तित्वावर श्रद्धेनें विश्वास ठेवो अगर चिकित्सापूर्वक विचार करून विश्वास ठेवो; येवढी गोष्ट खरी कीं, ईश्वराची व त्याची ओळख प्रथम कल्पनेच्याद्वारां होते.

यामुळेंच सूर्य, चंद्र, झाडें वगैरे पदार्थांची कल्पना मनुष्यास कशी झाली, या प्रश्नाच्या चर्चेस तात्त्विक महत्त्वापलीकडे महत्त्व नाहीं. ईश्वराची प्रथम ओळख कल्पनेच्या द्वारां होणारी असल्यानें कित्येक तत्त्वज्ञानी ईश्वराचें अस्तित्व ईश्वराच्या कल्पनेवरूनच सिद्ध करूं पाहातात, तर कित्येक कल्पनेपलीकडे त्याला अस्तित्वच नाहीं असें म्हणतात. या प्रश्नांचा विचार पुढें येणार असल्यानें तूर्त येवढेंच सांगणें पुरें कीं, दृश्य पदार्थांची कल्पना कशी उत्पन्न झाली हा मानसशास्त्र अथवा दृग्दृश्यविवेक या शास्त्रांत जरी महत्त्वाचा प्रश्न असला, तरी त्या प्रश्नाला तात्त्विक चर्चेपलीकडे महत्त्व नाहीं. कारण, डोंगरादिकांचें अस्तित्व कोणी आपल्या मनांतील कल्पनेवर अवलंबून ठेवीत नाहीं! उलट, या

सर्वांच्या कल्पनेचा उगम इंद्रियद्वारां मिळणाऱ्या संवेदनांत आहे हें सर्वत्र मान्य केलें जातें. तसें ईश्वराचें नव्हें; यामुळें या प्रश्नास विशेष महत्त्व प्राप्त झालें आहे.

ईश्वराच्या कल्पनेचा उगम कसा झाला याचा विचार करूं लागलों असतां खालील वेगवेगळे प्रश्न मनश्चक्षूंसमोर येऊं लागतात.

(१) अगदीं मुळांत मनुष्यानें ईश्वराची कल्पना कोणत्या कारणाकरितां केली असावी ? अशी कोणती नड पडली, कीं ज्यामुळें ईश्वराची कल्पना केल्याशिवाय त्याचें चालेना ?

(२) ती मुळांत कोणत्या स्वरूपाची होती ? ती तशीच अखंड आजवर चालत आली, का तिच्यांत बदल होत आला ? बदल झाला असल्यास कसकसा व कां झाला ?

(३) राक्षस म्हटला कीं, त्याला घराएवढें डोकें, हजार हात, खांबाएवढे दांत अशा स्वरूपाची कांहींतरी कल्पना आपलें मन करतें; त्याच जातीची ही कल्पना आहे कीं कांहीं वेगळ्या जातीची आहे ?

(४) ईश्वराच्या कल्पनेचें पृथक्करण केल्यास त्यांत कशाकशाचे अंश दिसून येतात ?

हे प्रश्न मानवशास्त्र व समाजशास्त्र यांच्या क्षेत्रांत पडणारे आहेत. प्रथम आपण तिसऱ्या व चौथ्या प्रश्नांचा विचार करूं.

फ्रान्स देशांत सतराव्या शतकांत होऊन गेलेला प्रसिद्ध गणिती व तत्त्वज्ञ देकार्त (Descartes) याच्या एतद्विषयक चर्चेनें पाश्चात्य देशांत या मानसशास्त्रविषयक प्रश्नांकडे लोकांचें लक्ष वेधलें. देकार्तच्या तत्त्वज्ञानाच्या चर्चेंत या प्रश्नांस फार महत्त्व आहे. कारण, त्यानें ईश्वराचें अस्तित्व सिद्ध करण्याकरितां जे पुरावे मांडले, त्या सर्वांचा पाया अनंताची मानवी मनांत असणारी कल्पना हाच

आहे. अर्थातच हा पाया घट्ट करणें हें त्याचें काम असल्यानें त्यानें या प्रश्नाच्या चर्चेकरितां बरीच जागा खर्ची घातली आहे.

मानवी मनांत आढळून येणाऱ्या कल्पनांचे देकार्तनें तीन प्रकार केले. एक प्रकार अशा कल्पनांचा कीं, ज्यांचें मूळ आपणांस बाह्य पदार्थांत सांपडतें. उदाहरणार्थ, विस्तव, नदी, झाडें इत्यादि इंद्रियांना गोचर होणाऱ्या पदार्थांच्या कल्पना. यांना तो 'बाह्यमूळ' (Adventitious) म्हणतो. दुसरा प्रकार केवळ मनः कल्पितांचा. उदाहरणार्थ,—'अरेबियन् नाइट्स्'सारख्या ग्रंथांतील राक्षस वगैरेंच्या कल्पना. यांना तो मनःकल्पित (Factitious) म्हणतो. तिसरा प्रकार ज्याचें मूळ आपणांला बाह्य पदार्थांत दिसून येत नाहीं पण प्रत्यक्ष व्यवहारांत तर आपण ज्यांचा उपयोग करतों, अशा कल्पनांचा. उदाहरणार्थ, सौंदर्याची कल्पना, बऱ्यावाईटाची कल्पना, अनंताची कल्पना, अमृतत्वाची कल्पना इत्यादि. अशा कल्पनांना देकार्तनें 'अन्तःकरणसहज' अथवा 'उपजत' (Innate) असें नांव दिलें आहे. ईश्वराची कल्पना ही अशांपैकींच एक होय. वास्तविक देकार्तनें हे जे विभाग केले यांत मोठीशी चूक आहे असें नाहीं. त्यानें उपजत असा जो शब्द वापरला तो 'संस्कार' या अर्थानें. कारण त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें मन जेव्हां निर्माण होतें, त्यावेळीं तें फक्त संस्कारांनीं युक्त असते, त्यांत 'विकसित' अशा कल्पना नसतात. पुढे प्रसंगोपात योग्य परिस्थिति निर्माण झाली म्हणजे त्या संस्काराची वाढ होऊन मानवी मनांत वर सांगितल्याप्रमाणें अनंत, ईश्वर, इत्यादिकांच्या कल्पना उत्पन्न होतात. प्लेटोनें आपल्या ग्रंथांत जवळ जवळ अशीच कल्पना मांडली आहे व खरें पाहिलें तर यांत वावगें असें कांहीं नाहीं.

परंतु, देकार्तनंतर झालेल्या त्याच्या परंपरेंतील कांहीं शिष्यांना

त्याच्या लिहिण्याचा अर्थ न समजल्यानें ते असें म्हणूं लागले कीं, देकार्त जेव्हां एखादी कल्पना 'उपजत' आहे असें म्हणतो, तेव्हां त्याचा अर्थ अंत:करणाबरोबर तिचे नुसते संस्कारच उत्पन्न होतात असें नव्हें, तर ती कल्पना पूर्णत्वानें जशीच्या तशी मनांत आरंभापासूनच असते असा असतो. देकार्तला जर त्याच्या शिष्यांचा अर्थ कळता, तर "देवा, माझ्या शिष्यांपासून माझें रक्षण कर!" असेच उद्‌गार त्यानें काढले असतें.

दुर्दैवानें प्रसिद्ध अनुभववादी आंग्ल तत्ववेत्ता लॉक (Locke) यानें आपल्या 'Essay on the Human Understanding' या पुस्तकांत देकार्तच्या मताचें खंडण करतांना त्याच्या शिष्यांनीं 'उपजत' (Innate) या शब्दाचा जो अर्थ केला, तोच अर्थ घेतला व ह्या कल्पनेवर टीकेची झोड उठविली. त्या टीकेस देकार्तच्या मतखंडनाच्या दृष्टीनें जरी हल्लींच्या काळांत फारसें महत्त्व नसले, तरी ऐतिहासिक माहिती या दृष्टीनें व ईश्वराच्या कल्पनेचा उगम कशांत नाहीं ह्यावर त्या चर्चेनें प्रकाश पडणार असल्यानें त्याच्या टीकेंतील दोन महत्त्वाचे मुद्दे खालीं देत आहोंत.

पहिला मुद्दा :—ईश्वरविषयक कल्पना मानवी अन्त:करण जेथें आहे तेथें आढळून येतें, असें जें देकार्त व त्याचे अनुयायी म्हणतात तें खोटें आहे. कारण असें कीं, असे कितीतरी रानटी मानववंश आहेत, कीं त्यांना ईश्वराची कल्पनाच नाहीं. लॉक म्हणतो कीं, ईश्वराची कल्पना सर्व मानवी अन्त:करणांत नाहीं हें सिद्ध करण्याकरितां दूर, रानटी, अडाणी माणसांकडे जाण्याचें कारण नाहीं, वेडीं माणसें, लहान मुलें, यांच्यांत आपणांस ईश्वराची कल्पना कोठें आढळून येतें? यांपैकीं लहान अर्भकांचें उदाहरण फारच महत्त्वाचें आहे. कारण ईश्वराची कल्पना जर अंत:करणसहज असेल, तर

ती शुद्ध स्वरूपांत सांपडण्याचे एकमेव असें कोणतें ठिकाण असेल तर नूतन जन्मास आलेल्या अर्भकाचें मन. पण त्या बालकाच्या मनाचा ठाव पाहूं गेलें असतां तेथें ईश्वराची कल्पना नाहीं, एवढेंच नव्हे, तर कोणतीच कल्पना दिसून येत नाहीं. एवढ्याकरितां देकार्तनें हा उपजत कल्पनांचा जो विभाग कल्पिला आहे, हा अगदीं बिनबुडाचा, निराधार आहे. मानवी मन हें अलिखित फलकासारखें कोरें, स्वच्छ असतें. त्याच्यावर इंद्रियद्वारां प्रवेश करणारे विषय-सूर्याचे किरण प्रकाश पाडतात व कांहीं अक्षरें उमटवितात. एव्हवीं मन हें शुद्ध कोरें असेंच असतें !

दुसरा मुद्दा :—घटकाभर वादाकरितां वरचा सर्व पुरावा दूर लोटून जरी असें मानलें, कीं ईश्वराची कल्पना सार्वत्रिक आहे, तरी त्यापासून ती अंत:करणसहजच असली पाहिजे हें सिद्ध होत नाहीं. कारण, या कल्पनेची व्यापकता जर अन्य कारणांमुळें सांगतां आली, तर देकार्तनें दिलेलें कारणच मानलें पाहिजे हें उरत नाहीं ! ईश्वराच्या कल्पनेच्या बाबतींत असें अन्य कारण सहज दाखवितां येण्यासारखें आहे. मनुष्याची दुर्बलता, प्रत्येक गोष्टीस कारण शोधून काढण्याची त्याची प्रवृत्ति, कल्पनेच्या पंखांनीं उंच भराऱ्या मारण्याची त्याच्या मनाची शक्ति, इत्यादि गोष्टींचा विचार केला म्हणजे सर्वांचें आदिकारण म्हणून ईश्वराची कल्पना मनुष्यानें कशी केली असेल हें सहजच सांगतां येईल. त्याकरितां ईश्वराची कल्पना 'अन्त:करणसहज' आहे, असें मानण्याचें कारण नाहीं.

या बाबतींत खरा सिद्धान्त असा आहे कीं, मानवी बुद्धीची विचारशक्ति जागृत झाली, कीं इतर वस्तूंची जशी ती कल्पना करते, तशीच ईश्वराची-अनंताची—ती कल्पना करते; परंतु अशी

विचार करण्याची शक्ति मानवी बुद्धींत आहे, ही गोष्ट मात्र निर्विवाद आहे. कारण ज्या बाह्य वस्तूंच्या प्रभावामुळें मानवी बुद्धि जागृत होऊन ईश्वराची कल्पना करूं शकते, त्या बाह्य वस्तु मनुष्याच्या आकारासारखा ज्यांचा आकार आहे, अशा प्राण्यांवर आपला प्रभाव पाडण्याचा प्रयत्न करीत असूनसुद्धां त्यांच्यांत "सत्यं, शिवं, सुंदरम्" अशाची कल्पना उत्पन्न झालेली दिसत नाहीं ! यामुळें लॉकचा सिद्धान्त हा चूक ठरतो. लॉकनंतर झालेले लायब्निट्झ्, कांट वगैरे तत्त्ववेत्ते देकार्तच्या मताकडे पुनश्च झुकतात, याचें कारण लॉकच्या सिद्धान्तापेक्षां देकार्तचा सिद्धान्त अधिक बरोबर आहे म्हणून.

या बाबतींत वेदांतशास्त्राचा सिद्धान्त असा आहे कीं, बीजांत जसा वृक्ष तसें प्रत्येक प्राण्यांत अनंतत्त्व सांठवलेलें आहे. आपणांस मानवाची धांव अनंताकडे दिसते, याचें खरें कारण हें आहे. यावर कोणी म्हणेल कीं, अनंतत्व हें काय फक्त मनुष्यांतच सांठवलेलें आहे ? तें तर सर्व प्राण्यांत आहेच. मग सर्व प्राण्यांची धांव अनंताकडे कां दिसत नाहीं ? यावर वेदांत्याचें उत्तर असें आहे कीं, अनंतत्व सर्वांत आहे ही गोष्ट खरी. पण सर्वांचीं बुद्धिउपाधि सारखी नाहीं. मानवी बुद्धि ही शुद्ध उपाधि असल्यानें चैतन्याचा प्रकाश तिच्यांत अधिक स्पष्ट परावर्तित होतो व त्यामुळें मानवी बुद्धीचीच तेवढी धांव आपणांस अनंताकडे दिसते.

या बाबतींत एका अर्वाचीन तत्त्ववेत्त्याच्या मताचा उल्लेख करणें अवश्य वाटतें. अर्वाचीन प्रसिद्ध पदार्थसत्तावादी (Realist) अमेरिकन् तत्त्ववेत्ते जॉर्ज संतयाना हे तर अगदीं आपल्या वेदांताची भाषा बोलतांना दिसतात. त्यांचें म्हणणें असें कीं, "अनंताची कल्पना ही मानवी मनोव्यापारांच्या मागे सारखी डोकावीत असते."

ईश्वराकडे 'परत धांव' (Return to God) या कल्पनेवरील शंकांना उत्तर देतांना संतयाना म्हणतात :—*

"I confess that formerly I had some difficulty in sharing the supreme respect for infinite Being which animates so many saints, ... But time has taught me not to despise any form of vital imagination, any discipline which may achieve perfection after any kind.....

We need not look for the spiritual principle in the distance. We have it at home from the beginning. Even the idea of infinite Being, though unnamed, is probably familiar. Perhaps in the biography of the human race, or of each budding mind, the infinite or indeterminate may have been the primary datum. On that homogeneous sensuous background, blank at first but secretly plastic, a spot here and a movement there may gradually have become discernible, until the whole picture of nature and history had shaped itself as we see it. A certain sense of that primitive datum, the infinite or indeterminate, may always remain as it were the outstreched canvas on which every picture is painted. And when the pictures vanish, as in deep sleep, the ancient simplicity and quietness may be actually received

* George Santayana : Some Turns of thought in Modern Philosophy, Pages 116 and 117.

in a conscious union with Brahma. So sensuous, so intimate, so unsophisticated the 'Return to God' may be for spirit, without excluding the other avenues, intellectual and aesthetic, by which the return may be effected in waking life, though then not so much in act, as in intent only and allegiance"

वरील उतारा थोडा लांब असूनसुद्धां दिला आहे याचें कारण, ईश्वरविषयक प्रश्नाशींच त्याचा संबंध आहे. शिवाय जीवाची धांव अनंतज्ञानसुखस्वरूप वस्तूकडे असण्याचें कारण तो अनंतज्ञान-स्वरूपांतूनच बाहेर आलेला आहे, या वेदान्ताच्या कल्पनेशीं वरील उताऱ्यांत मांडलेली कल्पना किती जुळती आहे हें वाचकांस कळावें म्हणून.

मानसशास्त्र व समाजशास्त्र यांच्या कक्षेंत पडणारा दुसरा प्रश्न म्हणजे मनुष्याच्या मनांत आढळून येणाऱ्या ईश्वराच्या कल्पनेचें पृथःकरण केलें असतां आपणांस त्यांत कशाकशाचे अंश आढळून येतात हा होय. ईश्वराची व्याख्या करणें कठीण आहे; पण मनुष्य ईश्वराची जी कल्पना करतो ती कशी बनली आहे, हें सामान्यतः सांगणें शक्य आहे.

आपण जर लोकांच्या मनांत आढळून येणाऱ्या ईश्वरविषयक कल्पनांची छाननी केली तर आपणांला खालील गोष्टी त्यांत आढळून येतील :—

(१) मनुष्य ज्या कुटुंबांत अथवा ज्या समाजांत जन्माला येतो व वाढतो, त्या कुटुंबाची अथवा समाजाची जी ईश्वरविषयक कल्पना असते तिचा त्याच्या मनावर संस्कार होतो व तो जी

आपली ईश्वराची कल्पना बनवतो, त्यांत या कल्पनेचा पुष्कळसा अंश असतो. फारच थोड्या लोकांना ईश्वरविषयक कल्पना करण्याची स्वतंत्र अशी शक्ति असते. कारण, त्यांना इतर ज्ञानाबरोबरच ईश्वराचें ज्ञान मिळत असल्यामुळें समाजांतील ईश्वरविषयक कल्पनेचा त्यांच्या मनावर फार मोठा परिणाम झालेला असतो.

(२) जसा समाजांतील ईश्वरविषयक कल्पनेचा परिणाम होतो, तसाच त्याचें मन जर एखाद्या विशिष्ट प्रसंगामुळें ईश्वराकडे वळलें असलें, तर त्याचाहि होतो. मनुष्यावर आलेले बरेवाईट प्रसंग यांचाहि परिणाम त्याच्या ईश्वरविषयक कल्पनेंत झालेला आढळून येतो.

(३) या बाह्य परिस्थितीप्रमाणेंच स्वतःच्या भावना व कल्पनाशक्ति याहि ईश्वरविषयक कल्पना करण्याला हातभार लावतांना दिसतात.

(४) भावना, कल्पनाशक्ति यांच्याबरोबरच मनुष्य आपल्या बुद्धीचा उपयोग करतांना दिसतो, पण केवळ बुद्धि चालवूनच ज्यांनीं आपली ईश्वराची कल्पना बनवली व तिलाच चिकटून राहिले असे फारच थोडे लोक आढळून येतील. बहुधा या बाबतींत असें दिसतें कीं, भावना—हृदयाची राणी—हीच बुद्धीवर विजय मिळविते.

(५) आपल्या ईश्वरविषयक अनुभवांवर आधारित अशी ईश्वराची कल्पना करणारे लोक फारच थोडे. परंतु यांतसुद्धां आरंभीं आरंभींच्या कल्पनांत मानवी मनाच्या संस्कारांचा परिणाम झालेला दिसतोच; म्हणून ईश्वराची खरी कल्पना तीच कीं, जेथें कल्पनाच त्याच्या अनुभवांत मावळून जाते.

आतां पहिल्या दोन प्रश्नांकडे वळूं. मनुष्यानें ईश्वराची कल्पना कोणत्या प्रसंगीं अथवा कां केली असावी याविषयीं वेगवेगळीं मतें

मांडण्यांत येतात. मात्र बहुतेक लोक असें समजतात कीं, ज्या कारणांकरितां लहानपणांत देव मानण्याचा प्रसंग येतो, त्याच कारणांकरितां समाजाच्या प्रथम अवस्थेमध्यें मनुष्यानें देवाची कल्पना केली असली पाहिजे. 'जें पिंडीं तेंच ब्रह्मांडीं' अथवा 'जें व्यष्टींत तेंच समष्टींत'

फ्रेजर म्हणतो कीं, आपणांस जर ईश्वराची कल्पना मुळांत कशी केली गेली असेल हें पहावयाचें असेल तर सुशिक्षित, पुढारलेल्या लोकांच्या कल्पनांचा विचार करून उपयोगी नाहीं. त्याकरतां अशिक्षित, रानटी अवस्थेंत असणारे जे समाज आहेत त्यांच्याकडेच आपली दृष्टि वळवली पाहिजे. परंतु येथें एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे कीं या कल्पनांचा विचार करूनहि सर्वसंमत असा सिद्धान्त अजून निश्चित कोणी काढला नाहीं.

कित्येकांच्या मतें, ईश्वराच्या कल्पनेचा उगम भीतींत आहे. ईश्वर हा मोठा बागुलबोवा आहे! लहान मूल रडतांना थांबत नसलें म्हणजे त्याला बागुलबोवाची भीति घालतात. वास्तविक बागुलबोवा म्हणून कांहीं वस्तु अस्तित्वांत नाहींच. तसेंच आकाशांत गडगडतांना ऐकूं आलें, वीज कडाडली, झंझावात सुटला म्हणजे त्यास कांहीं जबरदस्त कारण असलें पाहिजे अशी कल्पना मनुष्य करतो, त्यालाच तो 'देव' असें म्हणतो व मग तो गडगडणारी देवता, पावसाची देवता, वाफेची देवता अशा अनेक देवतांची कल्पना करतो.

कित्येकांच्या मतें ईश्वरविषयक कल्पना ही स्वप्नानुभव व वाडवडिलांच्या भुतांची कल्पना यांतून उत्पन्न झाली असावी. आपले वडील वारले म्हणजे ते नाहींसे होतात, पण स्वप्नांत दिसतात. स्वप्नांत दिसत असल्यानें ते प्रसंगविशेषीं आपलें रक्षण करतात असें मानव-

यास जागा रहाते. तसेंच शत्रु मेला तरी मरूनहि तो स्वप्नांत त्रास देऊं शकतो. अशा रीतीनें अनुकूल प्रतिकूल-देवतांची मनुष्य कल्पना करूं लागतो.

जगप्रसिद्ध मानसशास्त्रज्ञ डॉ. फ्रॉइड यांनीं ईश्वराच्या कल्पनेचा उगम कसा होतो, याची एके ठिकाणीं खालीलप्रमाणें मीमांसा केली आहे :—

'आपणांस मुलांच्या मनामध्यें वेगवेगळ्या भावना उत्पन्न झालेल्या दिसतात. त्यांना आपण कधीं बापासारखें व्हावें असें वाटतें तर कधीं आईसारखें व्हावें असें वाटतें. कालांतरानें आणखी एक तिसरीच भावना त्यांच्यामध्यें उत्पन्न होतांना दिसते. ती म्हणजे त्यांच्या अंतःकरणांत आईविषयीं लैंगिक आकर्षण उत्पन्न होऊन ते बापाचा द्वेष करूं लागतात. कारण तो त्यांच्या कामवासनेच्या आड येणारा जबरदस्त अडथळा ठरणार असें त्या मुलांना वाटूं लागते. यामुळें त्यांना बापाला ठार मारून त्याचा कांटा काढावा असें सुद्धां वाटूं लागतें. पण समाजाचीं बंधनें त्यांस तसें करूं देणार नाहींत. यामुळें ती वासना अंतःकरणांत तशीच दडपून राहते व त्यांतूनच Aeudipus गंड तयार होतो. अशीच अवस्था अगदीं पुरातन काळीं झाली असावी. फरक एवढाच कीं, त्या काळीं सामाजिक बंधनें निर्माण झालेलीं नसल्यानें मुलांनीं बापाला ठार मारलें असलें पाहिजे. पण पुढें कामवासना पूर्ण करण्याऐवजीं त्यांना बापाला मारल्याबद्दल पश्चात्ताप झाला असावा. आणि त्या पापांतून मुक्त होण्याकरितां आपल्या कुटुंबाचें अथवा ज्ञातीचें प्रतीक (totem)* समजलेल्या प्राण्याचें मांस खाणें ते निषिद्ध समजूं लागले असलें

* अमेरिकेंतील नेग्रोसारख्या अडाणी लोकांत अशी चाल असें कीं, एकादें जनावर, एकादा पक्षी अगर एकादें झाड याला आपल्या कुटुं-

पाहिजेत. तसेंच, सर्वांना दडपून आपली कामपूर्ति करणारा त्यांच्यांत कोणीच नसल्यामुळें जे मुलगे मागें राहिलें त्या सर्वांनीं मोठ्या जुलमानें परस्त्री-गमन पाप ठरविलें असलें पाहिजे. अशा रीतीनें खाद्याखाद्य व सेव्यासेव्य-विषयक नीतिनियमांचा उगम झाला असावा.

कुटुंबाच्या अथवा ज्ञातीच्या प्रतीकाची उपासना हें धर्माचें मूळ स्वरूप होय. ईश्वराची कल्पना उत्पन्न होण्याला आणखी एका गोष्टीची कल्पना करणें आवश्यक आहे. वडील वारल्यानें मुलांच्या डोक्यावरील छत्र नाहींसें झालें व त्यांना रक्षणाची गरज भासूं लागली. त्या वेळीं त्यांनीं कुटुंबाचा एक पितृदेव निर्माण केला असावा व हाच ईश्वराच्या कल्पनेचा उगम असला पाहिजे. कारण या कल्पनेनें नैसर्गिक घटनांतून उत्पन्न होणारी भीति याचा उलगडा होऊं लागला. आणि पितृदेवाला संतुष्ट केलें असतां तो आपलें रक्षण करील अशी खात्री वाटूं लागली. मरणाची भीतीहि यामुळें आपोआपच कमी झाली.'

अशा रीतीनें धर्म हा Aeudipus गंडावर उभारला गेला आहे व तो एक प्रकारचा रोग (Neurosis) आहे. फ्राइड धर्माला, दडपलेल्या भावनाजन्य, मानवी मनाला जडलेला रोग (Universal Obsessional Neurosis of humanity) असें म्हणतो. धर्म व ईश्वर यांच्या कल्पनांचा जो इतिहास डॉ. फ्राइडनें दिलेला आहे,

---

चाचें अथवा ज्ञातीचें प्रतीक समजत असत. ज्या प्राण्याचा व आपला रक्ताचा संबंध आहे असे ते समजत, अशासच प्रतीक समजलें जाई व अर्थातच अशा जनावरासंबंधीं अथवा झाडासंबंधीं त्या त्या कुटुंबांकडून आदर दर्शविला जाई. असें कुटुंबाचें अथवा ज्ञातीचें माननीय प्रतीक याला totem असें म्हणतात.

त्याचें अधिक मंडनखंडन करण्याचें कारणच नाहीं. थोडा विचार करून वाचीत असतां कोणासहि सहज कळून येईल कीं, डॉ. फ्राइडनें कितीतरी गोष्टी यांत गृहीत धरल्या आहेत. इतर मानसशास्त्रवेत्ते, खुद्द त्याच्या पंथांतले लोकसुद्धां, हा इतिहास वस्तुस्थिति निदर्शक आहे असें मानीत नाहींत.

या बाबतींत योगशास्त्राची कल्पना लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. योगसूत्रकारांचें म्हणणें असें आहे कीं, ईश्वरानेंच आपलें यथार्थज्ञान माणसास दिलें असलें पाहिजे. ईश्वराचें प्रत्यक्ष ज्ञान होतें व त्याचा मार्ग गुरुच्या द्वारां कळतो असें ते मानतात. मनुष्यास प्रथम जें ज्ञान झालें तें कसें झालें? या प्रश्नास त्यांचें उत्तर ईश्वरानेंच तें ज्ञान मनुष्यास दिलें असें आहे व म्हणून योगसूत्रकार ईश्वरास 'स एष पूर्वेषाममि गुरुः' असें म्हणतात. याचा विशेष विचार पुढें पांचव्या प्रकरणांत केला आहे.

आतां ईश्वराच्या कल्पनेची वाढ कशी होत गेली असावी हें पाहूं. या बाबतींत पुष्कळांचें म्हणणें असें आहे की, मनुष्यानें प्रथम निसर्गाला भिऊन अथवा वेगवेगळ्या ज्ञातीचे संरक्षक म्हणून वेगवेगळ्या देवतांची कल्पना केली असली पाहिजे. तेव्हां सुरवातीला मनुष्य हा अनेक देवता मानणारा (Polytheist) असावा असें मानणें अयुक्तिक होणार नाहीं. त्याला जगाचा अनुभव जसजसा अधिक येऊं लागला, व त्याचा तो जसजसा अधिक विचार करूं लागला, तसतसें त्याला आढळून आलें असलें पाहिजे कीं, या जगांत सर्वांची सारखी सत्ता नाहीं. जबरदस्तांतहि एखादा असा असतो कीं, त्याला इतर दांडगेश्वरहि वचकतात. हाच न्याय त्यानें देवांनाहि पुढें लावला असावा. त्यानें अशी कल्पना केली असावी कीं, या देवांमध्येंसुद्धां कोणी इंद्रासारखा सर्वांत श्रेष्ठ असला पाहिजे व इतर

त्याचे आज्ञाधारी असले पाहिजेत. असा अनेक देवता व त्यांत एक श्रेष्ठ देवता मानणारा त्यास Henotheist म्हणतात.

पुढें या जगांतील हालचाली, त्यांतील व्यवहार हे सर्व आपल्या सूक्ष्म बुद्धिद्वारां पाहतां पाहतां मनुष्यास असें आढळून आलें असलें पाहिजे कीं, जग म्हणजे वेगवेगळ्या भांडखोर देवतांना खेळण्याची भूमि नव्हे. येथें कांहीं नियम आहे; नव्हे, सर्व गोष्टी जणूं काय एखाद्या शास्त्याच्या इच्छेप्रमाणें चालत आहेत. यावरून त्याला सर्व सत्ताधारी–सर्वांचा नियामक अशा एका देवाची कल्पना सुचली असली पाहिजे. असा एकच सर्व सत्ताधारी, नियामक, ईश्वर आहे असें मानणाऱ्यास एकेश्वरवादी (Monotheist) म्हणतात.

अनेक देवतांच्या कल्पनेंतून एका देवाची कल्पना जशी निघाली, तशीच क्रूर, हिंस्र अशा देवतांमधून दयाळु, सर्वांना सारखा वागविणारा, सर्वज्ञ अशा देवाची कल्पना विचारानें निघाली असली पाहिजे. निसर्गाच्या क्रियांत अनुकूलप्रतिकूल, बऱ्या-वाईट सर्व प्रकारच्या कृति असतात. तसेंच ज्ञातीचे संरक्षकहि आपापल्या संघांचे रक्षक पण दुसऱ्या संघांचे भक्षक द्वेषी असतात. तेव्हां मनुष्यानें पहिली देवाची कल्पना जी केली, ती बळी घेणारा मांसभक्षक, आपल्या भुकेकरितां दुसऱ्यांना पीडा करणारा अशाच देवाची केली असेल. असे देव कल्पून तो त्यांना भिऊं लागला असला पाहिजे. पुढें त्याला निसर्ग हा रक्षणाहि करतो असें दिसून आल्यापासून उग्र देवतांच्या बरोबर दयाळु, प्रेमी अशा देवांचीहि त्यानें कल्पना केली असावी. हीच कल्पना वाढतां वाढतां, व जगाचें यथार्थ ज्ञान होतां होतां जगाच्या बुडाशीं आपणांस दयाळु, सर्वज्ञ, सर्व शक्तिमान अशी शक्ति दिसते, अशी त्यानें कल्पना केली असावी. याचा परिणाम त्याच्या पूजेच्या प्रकारांवर

झालेला दिसून येईल. देवांना बळी देण्याच्याऐवजीं तो आतां त्याची प्रार्थना करूं लागतो अथवा देवाच्या इच्छेनुसार जें जें घडेल तें तें आपल्या कल्याणाकरितांच आहे असें मानूं लागतो. आतां देवाची भीति वाटत नाहीं.

यावरून असें दिसतें, कीं बुद्धीचा जसजसा विकास होतो, तिला अन्तर्बाह्य जगाचें स्वरूप जसजसें समजूं लागतें, तसतसा ईश्वरविषयक ज्ञानांत फरक पडत जातो. वर जो इतिहास दिला आहे, तो समजण्यास खालील इसापनीतींतील एका गोष्टीचा उपयोग होईल असें जाणून ती गोष्ट देत आहोंत :—

'एकदां एका कोल्ह्यानें प्रथमच मृगराजास दुरून पाहिलें. त्याची आयाळ व उग्र चेहरा पाहून व त्याची गर्जना ऐकून प्रथम दर्शनीं त्या कोल्ह्यानें पलायन केलें. पुढें कांहीं प्रसंगानें जरा जवळून अशी त्या दोघांची गांठ पडली. त्यावेळीं त्या कोल्ह्याला थोडें धैर्य प्राप्त झालें व तो टक लावून त्या मृगराजाचें निरीक्षण करूं लागला. पुढें पुढें वारंवार गांठी पडून मृगराजाचा उदार स्वभाव त्यास कळून आल्यावर त्या कोल्ह्याच्या मनांतील भीति पार गेली व त्या दोघांस प्रेमभाव उत्पन्न होऊन दोघे मोठे खेळीमेळींनें वागूं लागले.'

असाच कांहींसा प्रकार वरील देवाच्या कल्पनेच्या वाढींत आहे, हें वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल.

हें प्रकरण संपविण्यापूर्वी प्रस्तुत विषयाबाबत खालील तीन गोष्टींकडे वाचकांचें लक्ष वेधणें अवश्य आहे :—

(१) वरतीं देवाच्या कल्पनेच्या विकासाच्या तीन पायऱ्या—अनेक देवता, एक श्रेष्ठ देवता व एकच देव अशा दिल्या आहेत. त्यासंबंधानें एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे व ती अशी कीं

जगांत अत्यंत जुनाट ग्रंथ जे वेद त्या वेदांत अनेक देवतांच्या वर्णनाबरोबरच एकच देव आहे, असें सांगणाऱ्याहि ऋचा आहेत.

एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति ।
एकं संतं बहुधा कल्पयन्ति ।

(२) मोठ्या सुधारलेल्या देशांतसुद्धां अजून अनेक देवता मानणारे व त्यांना संतुष्ट करण्याकरितां बळी देणारे लोक आहेत. पण येवढी गोष्ट खरी कीं, दिवसेंदिवस या लोकांची संख्या कमी होऊन 'देवोदेवीं' एकच देव आहे असें मानणाऱ्यांची संख्या वाढत आहे.

(३) वर जो ईश्वराच्या कल्पनेच्या वाढीचा इतिहास दिला हा अपुरा आहे. कारण शंकराचार्यांनीं जो अद्वैत वेदांत प्रतिपादन केला, त्यांत नुसता एकेश्वरी वाद नव्हे; तर "जीवो ब्रह्मैव नापरः" असें सांगितलें आहे. एकेश्वरी वादापर्यंत द्वैती भक्तिमार्गी पोंचतात. पण शंकराचार्यांनीं जें मत मांडलें, तें या विकासाचें शिखरच होय. 'जीवाचें मूळ स्वरूप पाहूं गेलें तर तो ब्रह्मच आहे. जीव आपल्या यथार्थ स्वरूपाला ओळखत नाहीं येवढेंच !' असें शंकराचार्यांचें म्हणणें आहे. ईश्वराच्या कल्पनेचा विकास सांगणें झाल्यास या मताचाहि उल्लेख करणें अवश्य आहे. वर एकेश्वरी वादापर्यंत विचार सांगितला, त्याचें कारण सामान्यतः या कल्पनेच्या वाढीचा इतिहास सांगतांना तो येथवरच दिला जातो म्हणून !

★★★

आर्यदर्शनांतील ईश्वराची कल्पना : : : ४

ईश्वरसिद्धीच्या पुराव्यांची चर्चा पौर्वात्य व पाश्चात्य अशा दोन विभागांत करण्याचें आम्हीं ठरविलें आहे. यांत नुसती सोयच नाहीं, तर एकाच मनाचे भिन्न परिस्थितींत कसकसे आविष्कार होतात हेंहि यामुळें सहजच पहातां येईल. विचार करणारें मानवी मन जरी एकच असलें, तरी ज्या परिसरांत तें अभिव्यक्त होतें त्याचा त्याच्या आविष्काराच्या रूपावर परिणाम झाल्याशिवाय रहात नाहीं. पाणी एकच असलें तरी ज्या जमिनीवरून तें वाहतें त्याचे गुणधर्म जसे पाण्याला लागतात, तसेंच विचार-गंगेचेंहि आहे.

पौर्वात्य देशांतील समाजरचना, त्या समाजाची वेळोवेळीं वेगवेगळ्या प्रकारानें झालेली वाढ ही पाश्चात्य देशांतील समाजरचना, तेथील समाजाची वाढ याहून भिन्न असणारच; आणि याचा परिणाम त्या त्या देशांतील तत्त्वज्ञानावर होणें अगदीं अपरिहार्य आहे. म्हणून ईश्वरविषयक चर्चेस या दोन प्रदेशांत स्वाभाविकच वेगवेगळें रूप प्राप्त झालें आहे. येवढ्याकरितां या दोन प्रदेशांतील मतांचा विचार निरनिराळ्या प्रकरणांत करणें इष्ट होईल.

या पुस्तकांत पौर्वात्य देशांतील मतांपैकीं फक्त आर्यदर्शनांचाच विचार मांडला आहे. इतर देशांतील मतांचा विचार मांडणें जागेच्या अभावीं अशक्य आहे.

आपलें आर्यावर्त अथवा हिंदुस्थान हें धार्मिक प्रवृत्तींचें, किंबहुना देवपिसें म्हणून जगांत प्रसिद्ध आहे. इतर देशांतील लोक

तर याला देवाधर्माचा, ऋषिमुनींचा, साधुसंतांचा देश म्हणूनच ओळखतात. आणि हें जरी बहुतांशीं खरें असलें तरी त्यांत ईश्वराचें अस्तित्व न मानणारे नास्तिक नव्हते अथवा नाहींत असें मुळींच नाहीं. उलटपक्षीं इतर देशांत देवधर्म मानणारे नाहींत हेंहि खरें नाहीं. आर्यावर्त म्हणजे ऋषिमुनींचा देश, वगैरे जें विधान ऐकतों त्याचा अर्थ इतकाच कीं, इतर देशांपेक्षां आमच्या लोकांचा स्वाभाविक कल देव मानण्याकडे व त्याचा विचार करण्याकडे विशेष आहे. एवढें खरें कीं, अगदीं खालच्या थरापर्यंत ईश्वरविषयक विचार झाला आहे व लोकांचा जीवनविषयक दृष्टिकोन धार्मिक आहे, असा पृथ्वीच्या पाठीवर आर्यावर्ताखेरीज दुसरा देश असेल असें लेखकास वाटत नाहीं. 'मनुष्य जात सकळ । स्वभावता भजनशील' ही ज्ञानेशोक्ति सामान्यपणें सर्व मनुष्यवर्गासंबंधीं जरी खरी असली, तरी आपलें रोजचें जीवन, नेहमींचा व्यवहारसुद्धां धर्माच्या चष्म्यांतून पाहणें हा आर्यावर्तांतील लोकांचा विशेष आहे, यांत शंका नाहीं. ही जी आर्यावर्ताची धार्मिक मनोभूमिका तयार झाली याला कारण, हजारों वर्षांपूर्वी होऊन गेलेले याज्ञवल्क्यादि मंत्रद्रष्टे ऋषि, भगवान् रामकृष्ण, व्यास वाल्मिकी आदि संस्कृत कवि व गेल्या शें-पांचशें वर्षांत होऊन गेलेले भारतांतील साधुसंत यांचे प्रयत्न. यासंबंधींचें इतकें विवेचन, आपल्या देशांत या प्रश्नाचा विचार फार पुरातन कालापासून व फार खोलपर्यंत केला गेला आहे या विधानाची सत्यता पटण्यास पुरेसें आहे.

कालानुक्रमानें या देशांतील देवाच्या कल्पनेचा इतिहास देऊन तिचा विकास कसा कसा होत गेला हें सांगितल्यास तो एक स्वतंत्र ग्रंथच होईल. तेव्हां त्या मार्गाचें अवलंबन न करतां, या देशांत मूलतत्त्वाचा विचार करणारीं जीं दर्शनें अथवा शास्त्रें होऊन गेलीं,

त्यांच्याच मतांचा या प्रकरणांत थोडक्यांत विचार करण्याचें योजिलें आहे.

आर्यदर्शनांत आस्तिक व नास्तिक असा भेद केला जातो; पण या बाबतींत लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही आहे कीं, हा भेद ईश्वराचें अस्तित्व मानणें व न मानणें यावर अवलंबून नाहीं. ईश्वराचें अस्तित्व न मानूनसुद्धां या देशांत दर्शन आस्तिक होऊं शकतें हा या देशाचा विशेष आहे. आस्तिक नास्तिक या दोन शब्दांची शास्त्रीय व्याख्या अशी आहे कीं, जो वेदप्रामाण्य मानतो तो आस्तिक व तें मानत नाहीं तो नास्तिक. क्वचित् ठिकाणीं जो परलोक मानत नाहीं तो नास्तिक व परलोक मानतो तो आस्तिक अशाहि नास्तिक–आस्तिक शब्दांच्या व्याख्या दिलेल्या आढळतात. पण दुसरी व्याख्या मान्य केल्यास एक चार्वाक् तेवढाच नास्तिक ठरेल. यांपैकीं कोणतीहि व्याख्या जरी घेतली तरी वर म्हटल्याप्रमाणें शास्त्रीय भाषेंत बोलावयाचें तर आस्तिकपणा व नास्तिकपणा यांचा ईश्वराच्या अस्तित्वाशीं कांहीं संबंध येत नाहीं. अर्थात्च या प्रश्नाकडे पाहण्याची ही शास्त्रीय दृष्टि झाली. सामान्य मनुष्याची आस्तिक व नास्तिक या शब्दांची व्याख्या अशीच आहे कीं, जो ईश्वराचें अस्तित्व मानीत नाहीं तो नास्तिक व जो मानतो तो आस्तिक. आस्तिक–नास्तिक शब्दांबद्दल इतकें सांगितल्यानंतर आपण आस्तिक व नास्तिक दर्शनांकडे वळूं.

प्रथम नास्तिक–दर्शनें काय म्हणतात तें पाहूं. चार्वाक्दर्शन, माध्यमिक, योगाचार, सौत्रांतिक, वैभाषिक हीं चार बौद्ध व जैन अशीं एकंदर सहा नास्तिक दर्शनें म्हणून समजलीं जातात. यांपैकीं विरोचनादि **चार्वाक** हे प्रत्यक्ष प्रमाणवादी असल्यानें त्यांचें म्हणणें

असें आहे कीं, धर्माधर्माचीं फलें भोगवणारा नियामक ईश्वर आपल्या इंद्रियांना दिसत नाहीं, अर्थात् तो नाहींच ! परलोक व ईश्वर दोन्हीहि नाहींत असें ते या एकाच कारणास्तव म्हणतात.*

बौद्धदर्शनें—बौद्ध धर्म-संस्थापक बुद्ध अथवा सुगत यानें काय प्रतिपादिलें व त्याच्या शिष्यांनीं त्यांत कमीजास्त करून काय प्रतिपादिलें हें जरी निश्चित सांगतां येणें कठीण असलें, तरी कांहीं कल्पना खास मूळ बुद्धांच्याच असाव्यात असें निश्चित म्हणतां येतें. नैरात्म्यवाद व क्षणिकत्व या दोन कल्पना मूळ बुद्धांच्याच समजल्या जातात. पाश्चात्य देशांत हिॅरॅक्लिट्स् हा जसा स्थिर पदार्थ मानायलाच तयार नाहीं, तसेंच बुद्धांचेंहि आहे. वाहतें पाणी किंवा आलातचक्र (फिरतें कोलीत) ह्याप्रमाणें हें दृश्य क्षणभरहि एकाच स्थितींत न राहतां सारखें बदलतें आहें. ही बुद्धाची कल्पना चारी बौद्धदर्शनांना मान्यच आहे. हे चारीहि दर्शनकार बदलत्या उपाधींत स्थिर असणारा, आपल्या कर्माचीं फळें भोगणारा असा जीवात्माच मानीत नाहींत. अर्थातच ते सर्व नैरात्म्यवादी आहेत. तेव्हां धर्माधर्म भोगवणारा नियामक ईश्वर ते मानीत नाहींत हें अगदीं स्वाभाविक आहे.

जैनदर्शन—कालगणनेच्या दृष्टीनें हें दर्शन बौद्धदर्शनांपेक्षां जुनें आहे असें समजलें जातें. महावीर याचा मुख्य उत्पादक

---

* म्हणोनि देवो गोसावी । तो धर्माधर्मु भोगवीं ।
आणि परत्राच्या गांवीं । करी तो भोगी ॥
परि परत्र ना देवो । न दिसे म्हणोनि ते वावो ।
आणि कर्ता निमे मा ठावो । भोग्यासि कवणु ॥
ज्ञा. अ. १६, ३०६-३०७.

समजला जातो. जैन हे आस्तिक आहेत अथवा नास्तिक आहेत हें या शब्दांच्या अर्थावर अवलंबून राहील. वेदप्रामाण्य न मानणें या अर्थानें ते नास्तिक आहेत. तसेंच, जगाचा नियामक एक ईश्वर आहे असें न मानणारा तो नास्तिक या अर्थानेंहि ते नास्तिकच आहेत. कारण त्यांच्या मतें, ईश्वरास जगत् निर्माण करण्याची गरज वाटावी हें त्याच्या पूर्णतेशीं विसंगत आहे. तेव्हां ईश्वर नाहींच व जगत् कोणी केलें नाहीं असें त्यांचें मत आहे. पण मौज अशी आहे कीं, या अर्थानें खुद्द मीमांसक हेहि नास्तिक व निरीश्वरवादीच ठरतील. याबद्दल आपण मीमांसेचा विचार करण्याची पाळी येईल त्यावेळीं अधिक पाहूं. जगत्कर्ता व त्याचा नियामक एक ईश्वर जैन मानीत नसले तरी ते देवत्वच नाकबूल करतात असें मात्र नव्हे. त्यांच्या मतें * जीवांतील सुप्त शक्ति जागृत झाल्या म्हणजे तोच ईश्वर अथवा अर्हत् होतो. ईश्वर हा शब्द परमोच्च कोटीला पोंचलेल्या आत्म्याचा वाचक असा आहे. असा 'पुरुषोत्तम' होणें हेंच मानवी जीविताचें ध्येय होय असें ते समजतात.

आस्तिक दर्शनें—आस्तिक दर्शनांचा विचार मांडण्यापूर्वी महत्त्वाची पण जी बहुधा डोळ्यांआड केली जाते अशी एक गोष्ट या ठिकाणीं सांगणें प्रस्तुत लेखकास अवश्य वाटतें. आर्यतत्त्वज्ञानावर असा एक मोठा जबरदस्त महत्त्वाचा व मूलग्राही आक्षेप घेण्यांत येतो कीं, आर्यांच्या आस्तिक दर्शनांतील विचार हें तत्त्वज्ञान म्हणण्याच्या योग्यतेचे नाहींत. कारण ते वेदप्रामाण्य मानून त्या ग्रंथांवरील श्रद्धेवर

---

* सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्रैलोक्यपूजितः ।
यथास्थितार्थवादी च देवोऽर्हन् परमेश्वरः ॥

—हेमचंद्रसूरी.

उभारलेले आहेत. याला उत्तर म्हणून तूर्त इतकेंच सांगणें पुर कीं, आर्यावर्तांत वेदप्रामाण्य मानण्याचा जरी आस्तिक लोक आग्रह धरीत असले तरी त्या वेदाचा अर्थ करण्याची स्वतंत्रता तत्त्वचिकित्सकाला येवढी ठेवली आहे, कीं त्यानें त्यांतून ईश्वराचें अस्तित्व सिद्ध होतें असें म्हणावें, अथवा होत नाहीं म्हणून म्हणावें. तो यांपैकीं कांहींहि वेदाच्या आधारावर म्हणाला तरीसुद्धां तो आस्तिकच समजला जातो. 'आर्यतत्त्वज्ञानांतील षड्दर्शनें' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत प्रो. मॅक्समुल्लरांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे, कीं जिचें अस्तित्व नाकारण्याबद्दल एकोणिसाव्या शतकापर्यंत अगदीं पुढारलेल्या स्वातंत्र्याच्या भोक्त्या देशांतसुद्धां शिक्षा केली जात असे अशी ईश्वराची कल्पना मान्य केली नाहीं म्हणून हिंदुस्थानांत कोणास कधीं फांशीं दिलें नाहीं. येवढेंच नव्हे तर सांख्यसूत्रकार कपिल हे संपूर्ण सृष्टीची रचना ईश्वरावांचून सिद्ध करीत असतांना सुद्धां त्यांना कोणी नास्तिक म्हटलें नाहीं, इतकी स्वतंत्रता या देशांतील तत्त्वज्ञानाच्या कक्षेंत आहे.

या सर्व दर्शनासंबंधीं आणखी एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. ती ही कीं, सर्व आस्तिक दर्शनें प्रथम जीवात्म्याची सिद्धि करतात. कारण जर सुखदुःखादि कर्मफलें भोगणारा नित्य जीवात्मा मानला तरच ईश्वराची गरज भासेल व त्याची सिद्धि शक्य कोटींत येईल. नित्य जीवात्माच नाहीं तर ईश्वरहि नाहीं हें ओघानेंच येतें. म्हणून हे दर्शनकार देहादि स्थूल-सूक्ष्म संघाताव्यतिरिक्त चेतन पुरुष अथवा आत्मा आहे असें प्रथम सिद्ध करतात व मग ईश्वराच्या प्रश्नाकडे वळतात. आतां आस्तिकदर्शनांच्या ईश्वरविषयक चर्चेकडे वळूं.

आस्तिक दर्शनें **सहा** आहेत :—सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, पूर्वमीमांसा व वेदान्त. प्रथम सांख्ययोगाचें मत पाहूं.

सांख्य व योग :—सांख्यशास्त्राचे कर्ते कपिल व योगाचे कर्ते पतंजली होत. पण पुष्कळ वेळेला सांख्य मताचेच निरीश्वर सांख्य व सेश्वर सांख्य असे दोन विभाग केले जातात व सेश्वर सांख्य म्हणजेच योग असें समजलें जातें. पण सूक्ष्मदृष्टीनें विचार केल्यास असें आढळून येईल कीं, हे जे सेश्वर व निरीश्वर म्हणून सांख्यांत दोन भाग केले जातात ते सांख्य व योग यांचीं स्वरूपें खरीं न समजल्यामुळें केले जातात. मुळांत ही गोष्ट प्रथम लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं, योगशास्त्र जरी ईश्वर मानत असलें तरी 'जेणें हें विश्व निर्मियेलें' असा (प्रभु) ईश्वर तें शास्त्र मानीत नाहीं. त्या दर्शनानें ईश्वर हें नांव विशिष्ट गुण असलेल्या एका पुरुषास दिलें आहे.

योगसूत्रांत खालीलप्रमाणें ईश्वराची व्याख्या आढळते :—

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ।

समाधिपाद २४

जर्मन तत्त्ववेत्ता लायबिनिट्झ यांचेंहि जवळ जवळ असेंच मत आहे. तो ईश्वर म्हणजे Monad of Monads असेंच म्हणतो.

तात्पर्य योगानें ईश्वर मानला. पण तो अनेक पुरुषांपैकीं एक उच्च गुणांनीं संपन्न असा पुरुष असा मानला व त्याची भक्ति केली असतां ज्ञान प्राप्त होऊन मनाला स्थिरता प्राप्त होते असें तें शास्त्र सांगतें. पण याचा अर्थ योगशास्त्र जगत्कर्ता ईश्वर मानतें असा होत नाहीं. योगशास्त्र जगत्निर्माता ईश्वर मानतें हा एक, योगशास्त्र जीवेश्वरांचें ऐक्य प्रतिपादितें अशासारखाच अज्ञानजन्य समज आहे.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे. स्थळप्रत

योगासंबंधानें जें वर सांगितलें, त्याच्या उलट सांख्यदर्शनाचें आहे. सांख्यदर्शन जर ईश्वरच मानीत नसतें तर त्यानें ईश्वर आहे या मताचें खंडन केलें असतें. पण तत्त्वसमासांत अथवा सांख्यसूत्रांत ईश्वराचें खंडन नाहीं. शिवाय 'ईश्वरासिद्धेः' या सूत्रावर विज्ञानभिक्षूंनीं जें भाष्य केलें, त्यांत ते स्पष्ट म्हणतात कीं, या सूत्राचा अर्थ ईश्वर दुर्विज्ञेय आहे एवढाच आहे. कारण, जर तसें नसतें तर 'ईश्वराभावात्' असें स्पष्ट सूत्र असतें. शिवाय, पुराणांत जेथें सांख्यांचा उल्लेख येतो तेथें सेश्वर सांख्यच सांगितले जातात. या सर्वांचें तात्पर्य येवढेंच दिसतें कीं, सांख्य-दर्शनाच्या प्रथमावस्थेंत, जगताची रचना सांगतांना, कपिलांना ईश्वराची गरज भासली नाहीं व त्यांनीं त्या कल्पनेचा उल्लेख केला नाहीं. परंतु पुढें इतर टीका, प्रतिटीका झाल्यानंतर, ईश्वराची कल्पना प्रामुख्यानें पुढें येऊन बसल्यावर ती अजिबात नाकारणें कठीण होऊन बसलें व सांख्य टीकाकार कपिलाच्या मुग्धतेचा फायदा घेऊन 'उल्लेख नाहीं' याचा अर्थ 'गरज भासली नाहीं' येवढाच घ्यावा असें करूं लागले असावेत.

तात्पर्य, ही गोष्ट खरी आहे कीं, जो भेद आज निरीश्वर व सेश्वर म्हणून केला जातो, तो दोन्ही शास्त्रें न समजूनच केला जातो. कारण योगशास्त्रानें मानलेला ईश्वरसुद्धां जगत्कारण म्हणून मानलाच नाहीं.

योगशास्त्र मानीत असलेल्या ईश्वराच्या सिद्धीकरितां योगशास्त्रानें दोन पुरावे दिले आहेत तें पाहूं. खालील दोन्ही सूत्रांत दोन अनुमानें सुचविलीं आहेत.

(१) तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ (१–१९)
(२) स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥

समाधिपाद २५-२६

(१) आपणांला व्यवहारामध्यें असें दिसतें कीं, एकापेक्षां दुसरा अधिक शहाणा अथवा ज्ञाता असतो. आपण हें मान्य करून जर ज्ञात्यांची ओळ तयार करूं लागलों तर एक ओळ्या ओळ तयार करतां येईल. पण तिचाहि शेवट कल्पिला पाहिजे. कारण तरतमभावाच्या पदार्थांनासुद्धां सीमा आहेच. जो कोणी सर्वज्ञ–ज्ञात्यांतला श्रेष्ठतम–ठरला जाईल तोच ईश्वर होय.

(२) आपणांला जगतांत एकानें दुसऱ्याला ज्ञान देण्याचा संप्रदाय दिसतो. या संप्रदायाचा आद्यप्रवर्तक कोणीतरी असलाच पाहिजे व तोच ईश्वर होय. कारण तो अनादि आहे.

यांतील पहिल्या प्रमाणाचें ॲन्सेमच्या प्रमाणाशीं पुष्कळ साम्य आहे. ह्याचा विचार पुढील प्रकरणांत आला आहे.

योगानें ईश्वरसिद्ध्यर्थ जीं दोन प्रमाणें दिलीं आहेत, तीं ज्ञानावर अधिष्ठित आहेत हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. योगशास्त्रांत जगताला कारण अव्यक्त प्रकृति आहे. जगदुत्पत्तीशीं ईश्वराचा संबंध येत नाहीं. पण ज्ञान, योगसुखाचा अनुभव यांची जी अव्याहत परंपरा आहे त्या करतां ईश्वर मानावाच लागतो, असें त्या शास्त्राचें म्हणणें आहे.

न्याय व वैशेषिक :— जगाचें निमित्तकारण म्हणून अगदीं स्पष्टपणें स्वतंत्र तत्त्व म्हणून जर षड्दर्शनांपैकीं कोणतीं दर्शनें ईश्वर मानत असतील, तर तीं न्याय व वैशेषिक हीं होत. जगताचें उपादनकारण परमाणु होत. तेव्हां त्यांचा संयोग होऊन जगत्

निर्माण होण्यास, ज्याची इच्छा कारणीभूत होते असा एक ईश्वर आहे असें, हीं दोन्ही दर्शनें मानतात. यांच्यामतें जीव व ईश्वर यांत असा फरक आहे कीं, जीवाचा ज्ञान हा गुण आगमापायी म्हणजे जाणारा येणारा आहे व त्याचें ज्ञान अल्प आहे. ईश्वराचा ज्ञानगुण नित्य आहे. यामुळें तो नित्य व अनंत ज्ञानसंपन्न आहे.

वैशेषिकदर्शन हें अनुमानप्रमाणानें ईश्वराची सिद्धि करतें. आपण जे जे घटादि पदार्थ पाहतों, त्यांचा कर्ता कोणीतरी एक असतोच. त्याचप्रमाणें पृथ्व्यादि पदार्थांचाहि कर्ता हवाच; कारण ते कार्यच आहेत. आतां पृथ्व्यादि सावयव पदार्थांचा कर्ता तर मानणें अवश्य आहे; पण ज्या परमाणूंचे ते बनले आहेत ते त्यांचें कारण होऊं शकत नाहींत, कारण परमाणु जड आहेत व त्यामुळें त्यांच्यांत क्रिया नाहीं. तसेंच अल्पज्ञ, अल्पशक्तिमान् असा जीवहि त्यांचा कर्ता होऊं शकत नाहीं. तेव्हां जीवाव्यतिरिक्त कोणीतरी सर्वशक्तिमान् कर्ता मानणें अवश्य आहे व तोच ईश्वर होय, असें त्यांचें अनुमान आहे.

नैय्यायिकहि अनुमानानेंच ईश्वराची सिद्धि करतात; पण त्यांच्या अनुमानाचें स्वरूप वेगळें आहे. तें खालील सूत्रांत दिलें आहे:—

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात्।

जीव प्रयत्न करतो; पण त्याच्या प्रयत्नास हवें तसें फळ येतेंच असा नियम नाहीं. तेव्हां यावरून ही गोष्ट उघड होते कीं, जीव कर्मफलाच्या बाबतींत पराधीन आहे. तेव्हां ज्याच्या स्वाधीन जीवकृतकर्माचें फळ आहे:तो ईश्वर होय. सचेतनाच्या योगानें अचेतन कार्यप्रवृत्त होतें. जीवकृत कर्म जड आहे. सचेतन कर्म ज्या सचेतनाच्या सत्तेनें अधिष्ठित झालें असतां कार्यप्रवृत्त होतें, तो सचेतन सर्वज्ञ ईश्वर होय.

न्यायकुसुमांजलींत उदयनाचार्यांनीं ईश्वरसिद्धीकरितां वेगवेगळीं प्रमाणे दिलीं आहेत. त्यांपैकीं कांहीं खालीं देत आहोंत :—

(१) सृष्टिगत सागर, वगैरे सर्व पदार्थ कार्य आहेत, व व्यवहारांत कारणाशिवाय कार्य उत्पन्न झाल्याचें आपणांस दिसत नाहीं; तेव्हां सागरादिक पदार्थांचेंहि कांहीं कारण असलेंच पाहिजे व तें ईश्वर होय.

(२) विज्ञानवादी ही सृष्टि परमाणूंच्या मीलनानें उत्पन्न झाली असें म्हणतात. पण हें मीलन करणारा कोणीतरी असलाच पाहिजे, कारण परमाणु जड आहेत आणि तोच ईश्वर होय.

(३) सृष्टींत सर्व व्यवहार नियमानें चाललेले दिसतात. अर्थातच सृष्टीचा नियामक कोणीतरी असला पाहिजे व तोच ईश्वर होय.

(४) प्राण्यांना बोलण्यास ज्यानें प्रथम शिकविलें तोच ईश्वर होय.

(५) ध्वनिरूप वेदनिर्माता ईश्वरच होय.

(६) वेदांत ज्ञान देण्याची शक्ति ज्यानें घातली तो ईश्वरच होय.

(७) सृष्टीच्या आरंभीं कोणतें काम कसें होणार हें ज्यानें दाखविलें तो ईश्वरच होय.

पूर्वमीमांसा—हें आस्तिकांतलें आस्तिक दर्शन समजलें जातें. पण हें दर्शनसुद्धां जगतास उत्पन्न करणारा व त्याचा नियामक असा ईश्वर मानीत नाहीं. हें दर्शन अग्नि, वरुण, इंद्र इत्यादि देवता मानतें, परलोक मानतें व जीवात्मा हा कर्माच्या योगानें देवत्वाप्रत प्राप्त होतो असेंहि मानतें व त्याकरितां वेगवेगळ्या कर्मांचीं विधानें करतें. परमाणूंचें बनलेलें हें जगत् प्रवाहरूपानें अनादि आहे असें या दर्शनाचें मत आहे. ईश्वरपर श्रुति सर्व अर्थवादरूप आहेत असें समजावें, असें यांचें मत आहे.

उत्तरमीमांसा अर्थात् वेदान्त :— या दर्शनाचा विचार करावयाचा तर व्यासांचीं ब्रह्मसूत्रें व त्यांवरील शंकराचार्य, रामानुजाचार्य, मध्वाचार्य, वल्लभाचार्य व निंबार्काचार्य या पांच आचार्यांच्या मतांचा विचार करणें अवश्य आहे.

ब्रह्मसूत्रांत ब्रह्माची व्याख्या सांगण्याकरितां म्हणून अध्याय पहिला, सूत्र दुसरें यांत ब्रह्माची व्याख्या दिली आहे. ती अशी :—

जन्माद्यस्य यतः । (१–१–२)

यांतील ' यतः ' या शब्दाचा ' यापासून ' अथवा 'यानें' असा अर्थ संभवतो व वेगवेगळे दर्शनकार यांपैकीं आपल्या मतास योग्य असा अर्थ पसंत करतात. श्रुतींत ' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ' असें म्हणून 'आत्मनः आकाशः संभूतः' असा स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे. तेव्हां ' यापासूनच ' हा तर अर्थ ग्रहण करावाच लागेल. सांख्यांना अभिप्रेत ' प्रधान ' अथवा न्याय-वैशेषिकांना मान्य असणारे 'परमाणु' यांपासून जगत् निर्माण झालें, असें सूत्रकार मानीत नाहींत. ते जगताचें कारण चेतन पदार्थ मानतात व त्याच्या ईक्षणानें सृष्टि निर्माण झाली असें मानतात, येवढें निर्विवाद आहे. आतां हा चेतन पदार्थ ' ब्रह्म ' आहे अथवा ' सगुण परमात्मा ' आहे, याबद्दल वेगवेगळ्या आचार्यांचे मतभेद आहेत, ते काय आहेत, तें आतां पाहूं.

शंकराचार्य—हे केवलाद्वैती होत व सूत्रावरील विद्यमान् भाष्यांत यांचेंच भाष्य सर्वांत जुनें आहे. यांच्या मतें ब्रह्म हें जगताचें अधिष्ठान आहे व ईश्वर म्हणजे मायाविशिष्ट चैतन्य हें जगाचें अभिन्ननिमित्तोपादान कारण आहे. हे केवलाद्वैती असल्यानें यांच्या मतें ब्रह्माशिवाय दुसऱ्या कोणाचीच सत्ता खरी नाहीं. ब्रह्म हेंच सत्–चित् अनंत व आनंद आहे.

ब्रह्म हें एकच सत्य व तदितर सर्व अवस्तु आहेत. 'नेह नानास्ति किंचन' हेंहि म्हणण्याची सोय नाहीं. ही पारमार्थिक सत्तेची पातळी सोडून दिली व व्यावहारिक भावेंत जगाची व्यवस्था आपण लावूं लागलों, तर आपणांस अभिन्ननिमित्तोपादान असा ईश्वरच जगताचें कारण मानावें लागेल. कोळी हा आपल्या पोटांतूनच तंतू बाहेर काढून त्याचें जाळें तयार करतो. तेथें तंतु-द्वारां तो जाळ्याचें उपादानकारण आहे आणि जाळ्याची रचना करण्याच्या कौशल्यद्वारां निमित्तकारण आहे. तसेंच ईश्वर व जगत् यांच्या संबंधांतहि आहे. आपली उपाधि जी मायाशक्ति तिच्या द्वारां ईश्वर जगताचें उपादानकारण आहे व तिच्या नियंतृत्वद्वारां तो निमित्तकारण आहे. ईश्वर हा चेतन असल्यामुळें तो उपादान व निमित्त दोन्हीहि होऊं शकतो. ज्या वेळेस उपादानकारण जड असतें त्या वेळींच भिन्न निमित्तकारणाची गरज असते.

या सर्वांचें तात्पर्य आपण पाहू गेलों तर आपणांला असें आढळून येईल कीं, शंकराचार्य ज्याला ईश्वर म्हणतात तो म्हणजे 'मायाविशिष्टच.' अविद्योपाधिक जीव व मायोपाधिक ईश्वर यांत फरक येवढाच कीं, जीवाची उपाधि तमोगुणप्रधान अविद्या असल्यामुळें तो क्लेश भोगतो व बद्ध राहतो. ईश्वराची उपाधि शुद्ध सत्त्वात्मक असल्यामुळे त्याचें ज्ञान अप्रतिहत आहे (व) म्हणून तो उपाधीशीं तादात्म्य करीत नाहीं व म्हणून सदा मुक्त असतो; आणि म्हणूनच त्याची उपासना केल्यानें जीवात्मा शुद्ध होऊन मुक्त होतो. पण खरा सर्वांत श्रेष्ठ अनुभव व पारमार्थिक सत्य असलें तर 'न बद्धो न च साधकः' 'न जीवो न च ईश्वरः' असेंच आहे.

रामानुजादि बाकीचे आचार्य— भक्तीनें अंतःकरण सद्गदित

होऊन ईश्वरापुढें विनम्र होणाऱ्या भक्तास त्याचें उपास्य ईश्वर, हेंहि एक मायेच्या आवरणांतलाच पदार्थ ही कल्पना कशाचीच वाटते. ज्या 'सत् चित् आनंदादि' सर्वोत्कृष्ट गुणांच्या चिंतनानें ईश्वराकडे त्याचें मन ओढ घेतें, ते सर्व उपाधीचे गुण आहेत व खरी वस्तु 'अनंग, पेंधा, निकवडा' किंवहुना 'कांहीच जेथ नाहीं' अशी चिन्मात्र असावी हें पाहून भक्ताच्या मृदु अंतःकरणाला धक्का बसतो. शून्यवत् ब्रह्म त्याच्या अंतःकरणांत प्रेम व आदर उत्पन्न करूं शकत नाहीं. यामुळें तो असलें ब्रह्म मानावयास राजी होत नाहीं. त्याच्या मतें सर्वोत्कृष्टगुणसंपन्न ईश्वर म्हणजेच ब्रह्म. निर्गुण निराकार ब्रह्म न मानतां सगुण 'पुरुषोत्तम' मानण्याकडे त्याचा ओढा असतो. थोड्या फार फरकानें रामानुजादि जे वैष्णवाचार्य आहेत, त्यांच्या विचाराची भूमिका अशी आहे.

रामानुजाचार्य :—हे विशिष्टाद्वैती होत. ते चित्, अचित् व ईश्वर अशीं तीन तत्त्वें मानतात. यांच्या मतें सृष्टि डाळिंबासारखी आहे. जीवात्मे नित्य व अनेक आहेत. जगत् हें सत्य आहे. ईश्वर हा अन्तर्यामी रूपांनीं सर्वांचें नियमन करीत असतो.

जीव व जगत् यांचा शरीर-शरीरीभावसंबंध आहे. तसाच ईश्वर व जीवजगत् यांचा संबंध आहे. तात्पर्य, यांच्या मतें वेदांत ब्रह्माचें सत्यांतील सत्य असें जें वर्णन केलेलें आहे तें खरें आहे. जगत् सत्य आहे, जीव सत्य आहे; पण ईश्वर हा त्यांहूनहि अधिक सत्य आहे. असा ईश्वर हा सेव्य व जीव हा सेवक आहे. तो शरणागताला शरण्य व बुडत्याला आधार आहे. तो निर्गुण आहे असा जो श्रुतींत उल्लेख येतो त्याचा अर्थ इतकाच, कीं त्याच्यांत वाईट गुण नाहींत. रामानुजाचार्य माया मानीत नाहींत. जीव

ईश्वर कधींच होत नाहीं. आपण देवाचे सेवक आहोंत असें ज्ञान व या ज्ञानानुसार ईश्वराची कर्मरूप उपासना या दोहोंच्या योगानें जीवात्मा मुक्त होतो म्हणजे वैकुंठांत जातो. यांच्या मतें विष्णु, लक्ष्मी, गरूड, वैकुंठ हे सर्व अनादि व नित्य आहेत.

वल्लभाचार्य :—वल्लभाचार्यांच्या सिद्धान्ताप्रमाणें ब्रह्म निर्भेळ सगुण नाहीं. त्याचप्रमाणें तें निर्भेळ निर्गुणहि नाहीं. तें सगुण-निर्गुण आहे. परमात्मा श्रीकृष्ण परब्रह्म आहे. तो सगुणहि आहे व निर्गुणहि आहे. जगत् श्रीकृष्ण परमात्म्याची 'लीला' आहे. तें सत्य आहे. भगवंताच्या अनेक शक्ति आहेत, त्यांपैकीं माया ही एक शक्ति होय. त्यांच्या मतें जगतामध्यें परमेश्वराचे चित् आणि आनंद गुण तिरोधान अवस्थेंत आहेत. जीवामध्यें आनंद गुण सुप्त स्थितींत आहे; व यामुळेंच जिवाला दुःख, ऐश्वर्यहीनता हीं भोगावीं लागतात. जीव परमेश्वराचा अंश होय. तो अणुहि आहे व विभूहि आहे, कर्ताहि आहे व भोक्ताहि आहे.

श्रीपुरुषोत्तमगृहवास अथवा परमेश्वराच्या नित्य लीलारसाचें सेवन हें मनुष्याचें अंतिम ध्येय होय. ती ध्येयपूर्ति भक्तिमार्गानेंच होऊं शकेल अशी वल्लभाचार्यांची ठाम समजूत आहे. त्यांचा भक्ति-मार्ग 'पुष्टिमार्ग' या नांवानें ओळखला जातो. 'पुष्टि' शब्दाचा अर्थ 'अनुग्रह' किंवा 'कृपा' आहे. पुष्टिमार्ग म्हणजे अनुग्रह-मार्ग. श्रीकृष्णाची कृपा मिळविण्यासाठीं त्याला शरणच गेलें पाहिजे; म्हणून या मार्गाला 'शरणमार्ग' असेंहि म्हणतां येईल. पुष्टि-भक्तांनीं पुष्टि मिळविण्याकरितां तन्मयतेनें परमेश्वराची सेवा केली पाहिजे. त्यानें सतत जप केला पाहिजे कीं, "हे प्रभो! तुझा वियोग मला हजारों वर्षांपासून झाला आहे. या कृष्णवियोगाच्या योगानें माझ्या आनंदाचा तिरोभाव झाला आहे. माझा देह, प्राण,

इंद्रियें, अंतःकरण, धर्म, धन, दारा...हे सर्व मी तुला समर्पण करतों. मी तुझा दास आहे. मी तुझाच आहे." पुष्टि साध्य होण्याकरितां म्हणून वल्लभाचार्यांनीं एक सेवामार्गच सांगितला आहे. वल्लभपंथीय मंदिरांत वल्लभाचार्यांनीं आदेशिलेला सेवामार्ग चालूं असतो.

आर्यदर्शनामध्यें एकेश्वरवाद (monotheism) जर कोणी मान्य केला असेल तर भक्तिमार्गी आचार्य व संतमंडळी यांनींच. त्यांत सुद्धां, द्वैत-अद्वैत-मताप्रमाणें ईश्वराचा व जगाचा संबंध मानण्यांत फरक आहेच. सगळे वैष्णव आचार्य हे सगुण परमात्मा मानतात व त्याहून भिन्न असें जगत् मानतात. पण भक्तिमार्गी संत मात्र ईश्वरानें हें जगत् निर्माण केलें, त्याच्या आधारानें हें चाललें आहे व त्याच्यांतच याचा लय होणार आहे असें मानतात. त्यांपैकीं अद्वैती तर "ईश्वरच जगाच्या रूपानें आपणच आपल्याला प्रसवला" असें म्हणतात. श्रीनामदेव म्हणतात, "नव्हे तें कैसें झालें रे खेळिया। आपआपणांसी व्यालें रे।"

हे भक्तिमार्गी संत व शंकराचार्य यांच्यांत पुष्कळच साम्य आहे.

वर जीं आस्तिकदर्शनाचीं मतें दिलीं आहेत, त्यांपैकीं बहुतेक उपनिषदांतील वर्णनाप्रमाणें ईश्वर मानतात व त्यापासून हें झालें आणि पुढें त्याच्यांतच लयाला जाणार असें मानतात. आरंभीं आरंभीं न मानणारेसुद्धां पुढेंपुढें तसें मानूं लागतात. त्या सर्वांचें सामान्यतः मत खालीलप्रमाणें देतां येईल.

"आपणां सर्वांचा ईश्वराच्या अस्तित्वावर विश्वास आहे. ईश्वर म्हणजे अन्य कांहीं नसून जगत् निर्माण करणारी व त्या जगताच्या

स्थितीला कारण असणारी अशी एक शक्ति होय; अशा या ईश्वरामध्येंच सर्व जगत् कल्पान्तीं विलीन होऊन जातें आणि पुनश्च कल्पारंभीं त्याची उत्पत्ति होते.

आतां हें खरें कीं आपल्या ईश्वरविषयक कल्पना निरनिराळ्या प्रकारच्या असूं शकतील. उदाहरणार्थ, ईश्वर पूर्णपणें साकार आहे असें कोणी मानील, तर आणखी एखादा तो साकार असूनहि मानवांच्या गुणधर्मांनीं युक्त नाहीं असें मानील; तो पूर्णपणें निराकार आहे असेंहि एखाद्याचे मत असूं शकेल; आणि या सर्व मतांना वेदांत आधार सापडेल. असें जरी असलें तरी आपण सर्व ईश्वराविषयीं श्रद्धा बाळगणारे आहोंत; याचा अर्थ असा कीं, ज्या अनाद्यनन्त तत्त्वांतून हें चराचर जगत् निर्माण झालें, ज्या तत्त्वांत सर्व जगत् सामावलेलें आहे आणि अन्तीं ज्यामध्यें वस्तुजात विलीन झालेंच पाहिजे अशा परम तत्त्वाविषयीं श्रद्धा न बाळगणारा मनुष्य हिंदु असणें अशक्य आहे."

—"फिलॉसॉफिक् हिन्दुइझम," भाग २, पृ. २०९*

---

*"We all believe in God, a creating, a preserving power of the Universe, and unto whom the whole Universe periodically returns, to come out at some other periods and manifest the wonderful phenomenon called the Universe. We may differ as to the conception of God.

One may believe in a God who is entirely personal, another may believe in a God who is personal and yet not human and another may belive in a God who is entirely Impersonal and all may get their support from the Vedas. Still we

पाश्चात्य देशांत ज्या वेळेला ईश्वरविषयक प्रश्नाची चर्चा केली जाते, त्या वेळीं बहुधा त्या चर्चेचा आरंभ ईश्वराचें अस्तित्व कसें सिद्ध करावें या प्रश्नापासून होतो, व चर्चेस असा आरंभ होणें हें एका दृष्टीनें अगदीं स्वाभाविक आहे. कारण मागें सांगितल्याप्रमाणें सूर्य, तारे, झाडें, घर, इष्टमित्र हीं ज्याप्रमाणें आपणांस प्रत्यक्ष दिसतात, तशी ईश्वर ही वस्तु इंद्रियगोचर नाहीं. जे ईश्वराचें अस्तित्व मानतात, नव्हे, ईश्वर हा ज्यांच्या जीवनाचें जीवन आहे अशा श्रेष्ठींनासुद्धां 'नाहीं देखिला तो डोळां । देव दाखवूं सकळां ॥' 'कसें बोटानें दाखवूं तुला । सांग अनुभव गुरूच्या मुला ॥' असें म्हणण्याची पाळी येते. अर्थातच ईश्वर हा कोणत्याहि इंद्रियाला विषय होत नसल्यानें आरंभींच ईश्वर मानावाच कां? या प्रश्नाविषयीं चर्चा होणें हें अगदीं स्वाभाविक आहे.

आपल्याकडील पुरावे देतांना ऐतिहासिक पद्धतीचें अवलंबन न करतां दर्शनांचा विचार करून पुरावे दिले आहेत व पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या बाबतींत या पद्धतीचें अवलंबन करणें कठीण आहे,

---

are all believers in God, i. e. to say, that man who does not believe in a most marvellous infinite power from which everything has come, in which everything lives, and to whom everything must in the end return, cannot be a Hindu."

Philosophic Hinduism
Book II; Page 209.

अशांतला भाग नाहीं; पण आपल्यासारखीं वेगवेगळीं दर्शनें पाश्चात्य देशांत अगदीं अलीकडील काळांतच होत आहेत. यामुळें येथें ऐतिहासिक पद्धतीच स्वीकारली आहे.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचे, एक पुरातन, दुसरा मध्ययुगीन व तिसरा अर्वाचीन असे तीन खंड पडतात. प्रत्येक भागांतील कांहीं प्रमुख तत्त्ववेत्त्यांनीं दिलेले पुरावे पुढें दिले आहेत :—

पुरातन युग :—पाश्चात्य देशांतिल पुरातनयुगाच्या तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासांत सॉक्रेटिस्, प्लेटो व आरिस्टॉटल् ही त्रयी फारच महत्त्वाची आहे. यापैकीं सॉक्रेटिस हा जरी होमर, हिसिअड् इत्यादिकांनीं मानलेले देव मानीत नसला तरी त्याचा देवावर अत्यंत विश्वास होता, हें त्याच्या वागण्यावरून सहजच सिद्ध होणारें आहे. त्याला देवाचा आदेश निषेधार्थी (" अमुक करूं नको ") असा कां होईना पण मिळे व तसें तो सांगत असे आणि त्याप्रमाणें वागे; पण त्यानें ईश्वरसिद्ध्यर्थ आपल्या वागण्यापलिकडे दुसरा पुरावा मांडला नाहीं.

सॉक्रेटिसापेक्षांसुद्धां त्याचा शिष्य प्लेटो व प्लेटोचा शिष्य आरिस्टॉटल् यांचीच तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासांत भरीव अमोल अशी कामगिरी आहे; आणि म्हणूनच पुरातन युगांतील पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्यांत सर्वांत श्रेष्ठत्वाचा मान जर कुणाला दिला जात असेल, तर तो प्लेटो व आरिस्टॉटल् या गुरुशिष्यांच्या जोडीलाच होय. त्यांच्यानंतर झालेल्या प्रत्येक विचारी माणसानें या गुरुशिष्यांसमोर आपली मान तुकविली आहे. गुरु (प्लेटो) हा कल्पनेच्या पंखांनीं उंच उंच भराऱ्या मारणारा म्हणून प्रसिद्ध, तर शिष्य (आरिस्टॉटल्) बुद्धीच्या भूमिकेवर पाय ठेवून उभा राहणारा म्हणून प्रसिद्ध. गरुडासारखी उंच भरारी मारून एका दृष्टिक्षेपांत अधिकांतल्या अधिकाला कव

घालण्याकडे प्लेटोचा कल, तर मुंगीसारखी सूक्ष्म नजर चालवून अणूंतील अणू शोधून काढण्याची शिष्याची तयारी. आपणांस आपल्या विषयापुरतें येवढेंच सांगावयाचें कीं, ग्रीस देशांत जे मोठ्यांतले मोठे, दोन भिन्न प्रवृत्तीचे गुरुशिष्य होऊन गेले, त्या दोघांनींहि ईश्वर मानला आहे. प्लेटोचा कल वरती दिल्याप्रमाणें समन्वयाकडे असल्यानें त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा कल ईश्वर व सत् चित् आनंद वस्तु यांचें ऐक्य करण्याकडे आहे असें आपणांस दिसून येईल.

आरिस्टॉटल् सूक्ष्म व विवेचक बुद्धीचा असल्यानें त्यानेंच प्रथम वेगवेगळ्या विषयांना शास्त्रीय स्वरूप देऊन त्यांच्या मर्यादा घालून दिल्या. प्रो. व्हाइटहेड आरिस्टॉटल्संबंधीं म्हणतात कीं, " जगांतील जर कोणा एका व्यक्तीला निरपेक्षरीत्या तत्त्वज्ञानादि शास्त्रांचा विचार करणारा म्हणून म्हणावयाचें असेल तर तें आरिस्टॉटल् याच व्यक्तीला म्हणतां येईल " अशा थोर पुरुषाचाहि ईश्वरावर विश्वास होता. एवढेंच नव्हे तर, त्यानें जगताची उपपत्ति लावतांना ईश्वरसिद्धि केली आहे.

आरिस्टॉटलची जगासंबंधींची कल्पना अशी आहे कीं, जगत् सत्य आहे व त्यांत सारखा बदल होत आहे. अर्थातच आरिस्टॉटल्च्या तत्त्वज्ञानांत गतीस फार महत्त्व आहे व त्यानें याच आधारावर ईश्वरसिद्धि करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जगतांत अखंड चलन होत आहे. पण कोठल्यातरी अचल अशा वस्तूंत या अखंड चलनाचा–गतीचा–उगम मानणें अवश्य आहे. कारण गतिमान पदार्थ मानला तर त्याच्या गतीला कारण कोण असा प्रश्न उरतोच व एवढ्याचकरितां स्वतः न चळणारा पण सर्व गतींचें मूळ (an unmoved mover) असा शुद्ध, अढळ,

अचल पदार्थ मानणें अवश्य आहे व तोच पदार्थ म्हणजे ईश्वर होय. आरिस्टॉटलचा हा ईश्वराच्या अस्तित्वाचा पुरावा आहे.

आरिस्टॉटलच्या पुराव्यास किती महत्त्व द्यावयाचें हा प्रश्न स्वतंत्र आहे. परंतु आरिस्टॉटलसारख्या असामान्य विज्ञानप्रमुख तत्त्वज्ञान्यास सुद्धां जगताचें कोडें उलगडतांना ईश्वर मानणें अत्यावश्यक वाटलें, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

मध्ययुग—पुरातन कालांतून मध्ययुगांत पाऊल टाकतांच पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या विचारांचें वारें कसें निराळ्या दिशेनें वाहूं लागलें हें पाहणें फार मनोरंजक आहे. येशूख्रिस्ताच्या जन्मानंतर पाश्चात्य देशांतील विचारांना नवीनच वळण प्राप्त झालें. येशू व त्याचे सेंट पॉलसारखे शिष्य यांचा आध्यात्मिक अनुभव, लोकोद्धाराची तीव्र तळमळ व त्याकरितां येशूनें दाखविलेला सहज, सुलभ मार्ग यामुळें थोड्याच काळांत येशूच्या मताचा प्रसार फार झपाट्यानें झाला. ख्रिश्चन धर्माच्या प्रसाराकरितां ख्रिस्तमंदिरें बांधण्यांत आलीं. वेगवेगळ्या संस्था निर्माण झाल्या. पण याचा परिणाम कालान्तरानें असा झाला कीं या प्रस्थापित व म्हणून सत्ताधारी संस्थांच्या विरुद्ध सत्य बोलणेंहि कठीण झालें. यामुळें येशूनंतर थोड्याच दिवसांत बुद्धीच्या स्वतंत्र व्यापारास बंदी झाली. विचाराचें वातावरण कोंदट होऊन गेलें, व बुद्धि तत्कालीन धार्मिक संस्थांची गुलाम बनली. बुद्धिस्वातंत्र्यरूप-सूर्याला अंधश्रद्धेचें खग्रास ग्रहण लागलें आणि मध्ययुग, तिन्ही युगांचा सुवर्णमध्य न ठरतां अंधारयुग ठरलें. या युगांत अर्थातच धर्म व ईश्वर यांना इतकें महत्त्व आलें कीं, त्यांच्या प्रकाशांत इतर सर्व भौतिक शास्त्रें निस्तेज झाली. यामुळें स्वाभाविकच या युगांत ईश्वर या विषयावर अनेक ग्रंथ निर्माण झाले. त्यांत ईश्वरसिद्धीकरतां वेगवेगळे पुरावे मांडण्याचा

प्रयत्न झालेला आहे. त्यांतील नमुन्यादाखल प्रसिद्ध असा एक खाली देत आहोंत.

अकराव्या शतकांत कॅन्टर्बरीचा ॲन्सेम् म्हणून एक प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता होऊन गेला. त्यानें ईश्वरसिद्धीकरितां एक प्रमाण दिलें. त्यांत त्यानें ईश्वराच्या नुसत्या कल्पनेवरूनच ईश्वराची सिद्धी करण्याचा प्रयत्न केला असल्यानें तें नुसत्या 'कल्पनेपासून अस्तित्व सिद्ध करणारें' (Ontological Argument) म्हणून तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. ह्या सारखाच पुरावा देकार्त नांवाच्या फ्रेंच तत्त्ववेत्त्यानें पुढें सतराव्या शतकाच्या प्रारंभीं प्रामुख्यानें मांडला आहे. ॲन्सेमनें ईश्वरसिद्ध्यर्थ मांडलेलें प्रमाण खालीलप्रमाणें आहे:—

'ईश्वराची कल्पना म्हणजे ज्याच्यापेक्षां अधिक श्रेष्ठ असा पुरुष कल्पितां येत नाहीं, अशा सर्वांत अत्यंत श्रेष्ठ अशा पुरुषाची. अर्थातच ती कल्पना पूर्ण पुरुषाचीच होय व असा पुरुष आहे असेंच मानावें लागेल. कारण जर तसें मानलें नाहीं तर आपण जी पूर्ण पुरुषाची कल्पना केली ती सर्वांत श्रेष्ठ पुरुषाची कल्पना म्हणून राहणार नाहीं. कारण, असणाऱ्या वस्तूची कल्पना ही ज्याला अस्तित्व नाहीं अशा वस्तूच्या कल्पनेपेक्षां केव्हांहि मोठीच असणार. तेव्हां ज्या अर्थी सर्वांत श्रेष्ठ, पूर्ण अशा ईश्वराची कल्पना आपण करूं शकतों त्याअर्थी तदनुरूप ईश्वर असलाच पाहिजे हें सहजच सिद्ध होतें.' वास्तविक याप्रमाणें येवढेंच सिद्ध होतें कीं, ईश्वराच्या—पूर्ण पुरुषाच्या—कल्पनेंत अस्तित्वाची कल्पना करणें अवश्य. म्हणून त्यावरून ईश्वर हा आपल्या इंद्रियांना गोचर होणाऱ्या सत्यसृष्टींत असलाच पाहिजे असें सिद्ध होत नाहीं. ईश्वराचा विचार, ईश्वराच्या अस्तित्वाचा विचार, त्याचें अस्तित्व

व त्यावर विश्वास या गोष्टी अगदीं भिन्न आहेत; पण ॲन्सेमच्या विचारांत यांची गल्लत झालेली आहे.

अर्वाचीन युग—ह्या युगास प्रारंभ पंधराव्या शतकाचा शेवट व सोळाव्याची सुरवात असा समजला जातो. या काळांत म्हणजे पंधराव्या शतकाच्या वेळीं ज्या गोष्टी घडून आल्या त्यामुळें लोकांचा जगताकडे व खिश्चनांचा धर्मग्रंथ जें बायबल त्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनच बदलला. कोलंबसानें अमेरिकेचा शोध लावला, बायबलचें भाषांतर झालें,छापण्याची कल्पना निघाली,ग्यालिलिओनें दुर्बीण शोधून तारे ग्रह यांचे वेध घेण्याचें साधन शोधून काढलें; इत्यादि गोष्टींमुळें बायबल व त्याचा अर्थ सांगणारे पाद्री यांजवरील विश्वासास जबरदस्त धक्का बसला आणि नवीन विचार व नवीन शास्त्रें अहमहमिकेनें पुढें येऊं लागलीं. यांत प्रथम वाढ ज्योतिषशास्त्र व पदार्थविज्ञान यांची झाली. मागील युगाशीं या युगाची तुलना करतांना बेकननें म्हटलें आहे कीं, 'मध्ययुगांत युरोपांत बुद्धि ही धर्माची गुलाम बनली होती. आतां ती स्वतंत्र झाली. अंधाराचें युग संपलें. नवीन युगास आरंभ झाला.' तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत असा नवीन विचाराचा पुढील पिढीला नवीन वळण लावणारा व म्हणून अर्वाचीन युगाचा जनक म्हणून देकार्त हा प्रसिद्ध आहे. आपण आतां त्याच्या ईश्वरविषयक मताकडे वळूं.

देकार्त—गणिती, ज्योतिषी व तत्त्वज्ञानी म्हणून प्रसिद्ध अशा देकार्तनें आपल्या तत्त्वज्ञानांत ईश्वरसिद्धीकरितां तीन-चार वेगळेगळे पुरावे दिले आहेत. जगताचें कोडें उलगडण्याच्या त्याच्या प्रयत्नांत त्याच्या विचारांचें घोडें जें अडलें, तें ईश्वरसिद्धीशिवाय पाऊलच पुढें टाकीना. ईश्वरसिद्धि नाहीं तर जगतच नाहीं अशी पाळी

आली. त्याची विचाराची पद्धत मात्र मोठी सुंदर होती. शत्रूचें शस्त्र घेऊनच त्याच्यावर जसें तें चालवावें व आपण जय मिळवावा असाच कांहींसा प्रकार त्यानें केला. नास्तिकांची खोड त्यानें त्यांच्याच शस्त्रानें म्हणजे संशय घेऊनच मोडली. संशयाच्या शस्त्रानेंच त्यानें असें दाखवून दिलें कीं, आत्मा मानणें अवश्य आहे. उदाहरणार्थ, तो म्हणतो जगांतील प्रत्येक वस्तु मिथ्या आहे, असें म्हणतां येईल. सारें विश्व हें एक दीर्घ स्वप्नच आहे असेंहि मानतां येईल. पण ज्या विचाराच्याद्वारां असा संशय घेतला जातो ती वृत्ति तरी मानावीच लागते ना, मग झालंच कीं! मेघांनीं आकाशाचा आश्रय करणें जितकें आवश्यक, तितकेंच अशा वृत्तीला आश्रय अपरिहार्यच आहे आणि म्हणून (तो म्हणतो), 'ज्या अर्थीं मी विचार करतों त्याअर्थीं मी आहे.' (Cogito-ergo Sum) या पद्धतीनें त्यानें संशयातीत असें आत्म्याचें अस्तित्व सिद्ध केलें. पण देकार्तनें त्याबरोबरच असें मानलें कीं, माझें अस्तित्व जरी संशयातीत आहे, तरी मद्व्यतिरिक्त बाकीच्या सर्वांचें अस्तित्व स्वप्नांतील सत्याइतकेंच सत्य आहे. माझ्या अस्तित्वाबद्दल जशी निःसंशय खात्री मला देतां येते तशी मद्व्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणत्याहि वस्तूची देतां येत नाहीं.

माणसाचें मन ही एक अजब चीज आहे. देकार्तचें मन अशा संशयग्रस्त स्थितींत त्याला स्वस्थ बसूं देईना. देकार्तसारख्या गणिती तत्त्ववेत्त्याला स्वप्नांतील साम्राज्याचें स्वामित्व संपादून लागणारें सुख नको होतें. त्याला आपल्यासारख्या चालत्या बोलत्या, आपल्या-इतकेंच सदत्व असणाऱ्या जगाची तीव्र तळमळ लागली होती. स्वत्वाच्या जाणिवेचा आनंद परत्वाचें सदत्व सिद्ध केल्याशिवाय मनाला मिळतच नाहीं व म्हणूनच त्यानें आपलें सदत्व व इतर जग

वा. क. ३१०५१

यांना जोडणारा एक पूल निर्माण केला, व तोच ईश्वर होय. देकार्तच्या तत्त्वज्ञानांत ईश्वरसिद्धीला किती महत्त्वाचें स्थान आहे हें यावरून स्पष्ट दिसेल. ईश्वर नाहीं तर जगहि नाहींच !

आपण सामान्यतः ईश्वरसिद्धीकरितां विश्वाच्या अस्तित्वापासून आरंभ करून 'तस्य योनिः' अशी ईश्वराची सिद्धि करितों. पण, सामान्य माणसाप्रमाणें देकार्तची विचारसरणी नाहीं. त्यानें जगताचें अस्तित्व संशयगर्तेत लोटून दिल्यानें त्याला जगताचें कारण म्हणून ईश्वर मानणें अशक्यच झालें. उलट ईश्वराचें अस्तित्व प्रथम सिद्ध करून मग त्यानें ईश्वर आहे, व तो सत्यस्वरूप आहे, अर्थात् तो मला फसविणार नाहीं, म्हणून माझ्या प्रतीतीला येणारें जगत् सत्य आहे अशी जगताच्या सत्यत्वाची सिद्धी केली. ईश्वरसिद्धीकरतां देकार्तनें खालील पुरावे दिले आहेत :—

(१) देकार्तच्या दृष्टीनें ईश्वर-सिद्धीचा महत्त्वाचा पुरावा म्हणजे आपल्या मनांत असणारी ईश्वराची कल्पना होय. ईश्वरसिद्धीकरितां ईश्वराच्या कल्पनेपलीकडे जाण्याचें कारणच नाहीं. ईश्वराच्या कल्पनेचे पृथक्करण केल्याबरोबर ईश्वरसिद्धि होईलच असें तो म्हणतो. देकार्त म्हणतो, " ईश्वर म्हणजे इतर वस्तूंप्रमाणें अपूर्ण नसून पूर्ण आहे. मग पूर्णाची कल्पना केली तर त्याचें अस्तित्व सूर्याबरोबरच किरणांच्या अस्तित्वाइतकेंच स्पष्ट आहे. कारण पूर्ण आणि त्याचा अभाव मानणेंच अशक्य; कारण पूर्ण व तें नाहीं मग तें पूर्ण कसलें ? " देकार्तचा दृष्टान्त द्यावयाचा, तर त्रिकोण कां म्हटला, कीं त्याच्या तीन कोनांची बेरीज दोन काटकोनांइतकी होते हें आलेंच. तद्वतच पूर्ण वस्तू म्हटली कीं, तिच्यांत अस्तित्व या गुणाचा अंतर्भाव झालाच पाहिजे. आणि माझ्या मनांत स्वभावतःच ईश्वराची म्हणजे पूर्ण पुरुषाची कल्पना आहे आणि त्याचें अस्तित्व

तर तदंगभूतच आहे. म्हणून तो निःसंशय आहेच असें मानण्यास कांहींच प्रत्यवाय नाहीं. याला Ontological Argument म्हणतात.

देकार्तचें हें प्रमाण मागें ॲन्सेमचे जें प्रमाण दिलें आहे त्याच्या-सारखेंच आहे हें वाचकांच्या लक्षांत आलेच असेल.

(२) त्यांनीं आणलेले आणखी दोन पुरावे हेहि ईश्वराची पूर्ण वस्तु म्हणून त्याच्या मनांत असलेली जी कल्पना तिच्यावरच उभार-लेले आहेत. त्यांपैकीं एक असा कीं, पूर्णाची कल्पना माझ्या मनांत आहे; पण मी पडलों अपूर्ण ! कारण मी जर पूर्ण असतों तर मला जसें व्हावें असें वाटतें तसा मी झालों असतों. पण मी तसा होऊं शकत नाहीं. अर्थात् मी अपूर्ण आहे. अपूर्ण असलेला मी पूर्णत्वाच्या कल्पनेचा जनक कसा असेन ? कारण, कार्यांतकें तरी कारणांत बल असावें लागतें. अर्थात्च माझ्या मनांत असलेली पूर्णत्वाची कल्पना ही मला पूर्णाकडूनच मिळाली असली पाहिजे व म्हणून असा पूर्ण पुरुष असलाच पाहिजे असें मानण्या-शिवाय गत्यंतर नाहीं.

(३) तिसरा पुरावा : माझें कारण मी असणें शक्य नाहीं, कारण मला पूर्णाची कल्पना आहे. जर माझा मी कर्ता असतों तर मला मी पूर्ण बनविलें असतें; आणि शिवाय माझें संरक्षण करण्यास मी समर्थ झालों असतों. पण वास्तविक प्रकार असा आहे कीं, मी अपूर्ण आहें व माझें रक्षण करण्यास मी समर्थ नाहीं. माझ्या वडि-लांनींच मला निर्माण केलें म्हणावें तर ते माझें रक्षण करण्यास समर्थ असावयास पाहिजेत. पण तशीहि स्थिती नाहीं. त्यांनाहि माझें रक्षण करणें अशक्य आहे. तेव्हां माझें कारण ईश्वरच असला पाहिजे हें निर्विवाद आहे.

या तीन प्रमाणांपैकीं त्याच्या मतें सगळ्यांत महत्त्वाचें प्रमाण पहिलें आहे. दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रमाणांच्या बुडाशीं तेंच आहे, हें थोड्या खोल विचारांतीं कळून येईल.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांत देकार्तनें दिलेलें हें ईश्वराच्या-पूर्ण पुरुषाच्या-निव्वळ कल्पनेवर उभारलेलें प्रमाण जितकें प्रसिद्ध आहे, त्याहून जास्त जरी नाहीं, तरी निदान तितकेंच प्रसिद्ध असें जर्मन तत्त्ववेत्ता कांट यानें केलेलें खंडन आहे. कांटच्या पूर्वी ह्युम् वगैरेंनींहि त्याचें खंडन केलें आहे. पण त्या सर्व खंडनांत कांटचाच प्रयत्न महत्त्वाचा व सर्वप्रसिद्ध असल्यानें त्याचेंच सार खालीं देत आहोंत.

कांटचें म्हणणें असें कीं, 'ईश्वर आहे अथवा पूर्ण पुरुष आहे' या वाक्यावरून ईश्वरसिद्धि करण्यापूर्वी या वाक्याचा अर्थ काय होतो तें प्रथम पाहिलें पाहिजे. 'ईश्वर आहे' हें वाक्य पारिच्छेदात्मक (Analytic) आहे का संयोगात्मक (Synthetic) आहे? ज्या वाक्यांत विधेय हें उद्देश्याहून भिन्न कांहीं सांगत नाहीं, त्या वाक्यास परिच्छेदात्मक वाक्य म्हणतात. यांत विधेय हें उद्देश्याचें स्पष्टीकरण करतें, नवीन कांहीं सांगत नाहीं. उदाहरण—कुत्रा हा चार पायांचा प्राणी आहे. यांत 'चार पायांचा प्राणी' यांत नवीन माहिती कांहीं नाहीं. उलट, उद्देश्याच्या कल्पनेंत अंतर्भूत नसलेली गोष्ट विधेय ज्यावेळीं सांगतें, त्यावेळीं त्या वाक्यास संयोगात्मक वाक्य म्हणतात. उदाहरणार्थ, 'हा कुत्रा काळा आहे.' काळेपणा हा कांहीं कुत्र्याच्या स्वरूपांत अंतर्भूत नाहीं. कुत्रीं पांढरीहि असतात. आतां प्रश्न असा आहे कीं, 'ईश्वर आहे' या वाक्यांत 'आहे' या पदानें दाखविलेलें अस्तित्व 'ईश्वर' या शब्दाच्या अर्थांत अंतर्भूत होतें किंवा नाहीं?

होत असल्यास तें वाक्य परिच्छेदात्मक होतें व विधेयांत नवीन कांहींच माहिती दिली जात नाहीं म्हणून तो पुरावा होऊं शकत नाहीं. उलटपक्षीं या वाक्यांत नवीन माहिती असल्यास, कोणत्या आधारावर ईश्वराच्या कल्पनेशीं अस्तित्व जोडत आहोंत हें सांगणें अवश्य आहे. असें अस्तित्व फक्त अनुभवानें सांगतां येईल व त्याचा तर येथें अभाव आहे. ईश्वर कोणीच पाहिला नाहीं. तात्पर्य, 'पूर्ण (ईश्वर) आहे' याचा अर्थ पूर्णांत अस्तित्वाचा अंतर्भाव होतो असें म्हणून जर करावयाचा असला, तर पूर्ण आहे म्हणजे 'असणारी वस्तु आहे' असा होईल. पण यांत ईश्वरासिद्धि झाली नाहीं. याचा अर्थ येवढाच कीं, जें तुम्हांला सिद्ध करावयाचें आहे, तें तुम्ही गृहीतच धरून चाललांत व त्याचा परिणाम निष्फळ असा एक वाक्यप्रयोग निर्माण केलांत. ईश्वराचें अस्तित्वच धरून चालणें व तें पुनः सिद्ध करण्याची यातायात करणें म्हणजे स्वतःच्याचजवळ कस्तुरी असून जीव जाईल इतक्या जोरानें कस्तुरीकरतां रानोमाळ धांवणाऱ्या हरणाइतकेंच शहाणपणाचें आहे.

बरें! 'पूर्ण पुरुष आहे' याचा अर्थ 'निष्फळ' करावयाचा नसेल, तर अस्तित्वाचा अंतर्भाव पूर्णत्वाच्या कल्पनेंत करतां कामा नये; पण तो तसा केला नाहीं तर अस्तित्व सिद्ध करण्याची जबाबदारी येते. कारण अस्तित्व हा कांहीं कल्पनेनें वस्तूंत घालण्याजोगा गुण नाहीं. आतां अस्तित्व हा कल्पनेनें घालतां काढतां येण्याजोगा गुण नाहीं, हें समजण्याकरितां आपण 'आहे' असा ज्या वेगवेगळ्या अस्तित्वांत असणाऱ्या वस्तूंविषयीं शब्दप्रयोग करतों त्यावेळीं त्याचा काय अर्थ होतो, तें पाहूं. माझ्या खिशांत शंभर नाणीं खुळखुळत आहेत. आतां हीं प्रत्यक्ष खिशांत खुळखुळणारीं नाणीं व काल्पनिक नाणीं यांत काय फरक आहे? हें

पाहूं. काल्पनिक शंभर नाणीं हीं सत्य नाणीं म्हणून ज्यांना म्हणतां येईल त्याच्याप्रमाणेंच वाटोळी, चकचकीत, राजचिन्हांकित मानणें शक्य आहे. मग काल्पनिक नाणीं व खरीं नाणीं यांत फरक तो कुठें राहिला ? तो फरक असा आहे कीं, काल्पनिक नाणीं हीं खऱ्या नाण्यांप्रमाणें माझ्या ऐन्द्रियिक अनुभवाला विषय होऊं शकत नाहींत. खरीं नाणीं खरीं, कारण, खऱ्या नाण्यांना मी डोळ्यांनीं पाहतों, हाताळतों. काल्पनिक नाणीं मी डोळ्यांनीं पाहूं शकत नाहीं अथवा त्यांच्या योगानें व्यवहार होऊं शकत नाहीं. तात्पर्य, कोणतीहि गोष्ट आहे याचा अर्थ ती इंद्रियांना विषय आहे. अर्थात् 'ईश्वर आहे' असें सिद्ध करायचें असेल, तर ईश्वर इन्द्रियांना विषय होऊं शकतो असें सिद्ध झालें पाहिजे. जोंपर्यंत असें सिद्ध होत नाहीं तोंपर्यंत नुसत्या पूर्णत्वाच्या कल्पनेच्या पृथक्करणानें पूर्ण पुरुष म्हणजे ईश्वर याचें अस्तित्व सिद्ध होणार नाहीं.

पहिलें प्रमाण अशा रीतीनें खोडून काढल्यावर झाडाच्या बुंध्याबरोबरच जशा त्याच्या खांद्या खालीं पडतात, त्याचप्रमाणें इतर प्रमाणेंहि खंडिलीं जात आहेत; कारण तीं दोन्हींहि पहिल्यावरच उभारलेलीं होत.

या कांटच्या टीकेसंबंधानें दोन गोष्टी लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत. एक म्हणजे देकार्तचीं ईश्वरसिद्धीचीं प्रमाणें खोडलीं म्हणून कांट नास्तिक होता असें ठरविणें बरोबर नाहीं. त्याला ईश्वराचें अस्तित्व मान्य होतें. फक्त तें देकार्तच्या पद्धतीनें सिद्ध करतां येत नाहीं, एवढेंच त्याला म्हणावयाचें होतें. ईश्वरसिद्धीकरितां नैतिक पुरावा मांडून त्यानें स्वतः ईश्वराचें अस्तित्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचा विचार पुढें येईलच.

दुसरी लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे कांटनें केलेलें

हें खंडन अलीकडील आत्मसत्तावाद्यांना (Idealists) सर्वांशानें पसंत नाहीं. उदाहरणार्थ, प्रो० ए. ई. टेलर यांचें म्हणणें असें कीं, " पूर्णत्वाच्या कल्पनेंतून देकार्तला हवा तसा म्हणजे खरेपणानें वागणारा, जगत् निर्माण करणारा सर्वज्ञ असा ईश्वर सिद्ध करतां येत नाहीं, हें खरें. पण याचा अर्थ हा पुरावा अगदींच कुचकामाचा आहे असें मात्र नव्हे. या योगानें नैतिक गुणसंपन्न ईश्वर जरी सिद्ध करतां आला नाहीं तरी सत्, चित्, अनंत ब्रह्माचें अस्तित्व खास सिद्ध करतां येईल. कारण आपण कोणतीहि कल्पना जरी घेतली, तरी तिला थोडेंबहुत तरी सत्याचें अधिष्ठान लागतेंच. हें अधिष्ठान किती महत्त्वाचें आहे, ही गोष्ट ती कल्पना कितपत सुसंगत आहे यावर अवलंबून आहे. गतकालीन गोष्टी आपल्या डोळ्यांना कुठें दिसतात ? पण तरीसुद्धां त्यांतील कांहीं खऱ्या, कांहीं संशयित, कांहीं खोट्या असें आपण ठरवतोंच कीं नाहीं ? पण हें आपलें ठरविणें त्या गोष्टीविषयक कल्पना जितपत सुसंगत अगर विसंगत असेल त्याच्यावरच नाहीं का अवलंबून ? सुसंगत कल्पना आल्याबरोबरच आपलें अधिष्ठान सत्य आहे अशी खात्री करून देते. अर्थात् वरील न्यायानें जरी आपणांस पूर्ण अशी वस्तु दिसली नाहीं तरी पूर्ण व सुसंगत अशी वस्तु अत्यंत सत् अशी मानावी लागेल. तात्पर्य, देकार्तनें जसा उपयोग केला तसा न करतां अनंत व सुसंगत अशी वस्तु आहे असें सिद्ध करण्याकरितां या कल्पनेचा उपयोग केल्यास तो उत्तम रीतीनें करतां येईल व अशी सद् वस्तु असलीच पाहिजे असें सिद्ध करतां येईल. '

आपल्याकडील परिभाषा उपयोगांत आणून सांगावयाचें तर ब्रह्म (बृहत्वात् ब्रह्म) या शब्दावरूनच ब्रह्माची–व्यापक, अनंत

अशा वस्तूची-सिद्धि होईल; परंतु सगुण, सर्वज्ञ, जगन्नियंता असा परमेश्वर आहे, हें नुसत्या शब्दावरून सिद्ध होण्यासारखें नाहीं.

देकार्तनंतर झालेले सुप्रसिद्ध स्पिनोझा, लॉक्, लायब्निटझ्, बर्कले सारखे तत्त्वज्ञानी या सर्वांनीं ईश्वर आहे असेंच मानलें. हे तत्त्वज्ञानाच्या भिन्न भिन्न शाखांतील पुढारी, पण या सर्वांचें ईश्वर आहे याबाबतींत ऐकमत्य आहे, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. व प्रत्येकानें आपआपल्या परीनें ईश्वराचें अस्तित्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या मालिकेंतील मोठा तत्त्ववेत्ता ह्यूम हाच फक्त ईश्वर मानीत नाहीं. तो नास्तिक म्हणून प्रसिद्ध आहे. पण तो गणितशास्त्राखेरीज कोणतेंच शास्त्र मानायला तयार नाहीं. त्याचें म्हणणें कीं, कार्यकारणव्याप्तीवर जेवढे म्हणून ज्ञान उभारलें आहे, तें सर्व संशयित ज्ञान आहे. म्हणून धर्म, विज्ञान वगैरे सर्व संशयित ज्ञानाच्या वर्गांतच पडतात. याच्या मताचा विचार पुढील प्रकरणांत (नास्तिकांचीं मतें) येणार असल्यानें ह्यूमनंतर ज्यानें युरोपीय विचारांना नवीन वळण लावलें त्या शार्मण्यदेशीय कान्टच्या पुराव्याकडे वळूं.

कान्ट :—यांचें नांव सर्वत्र महशूरच आहे. हा एक मोठा युगप्रवर्तक होऊन गेला. या प्रसिद्ध जर्मन तत्त्ववेत्त्यानें, देकार्तनें ईश्वरसिद्धीकरितां जीं प्रमाणें आणलीं होतीं त्यांवर केलेली टीका वर दिलीच आहे. त्या टीकेवरून कान्ट हा स्वतः नास्तिक होता, असें अनुमान निघण्याचा संभव आहे. पण ईश्वरसिद्धीच्या प्रमाणांचे अर्वाचीन टीकाकार व कान्टसारखे प्राचीन टीकाकार यांत अन्तर आहे. पूर्वीचे टीकाकार एखाद्या प्रमाणावर टीका करीत तर दुसऱ्या प्रमाणानें ईश्वरासिद्धि करीत. आपल्याकडील प्राचीन व अर्वाचीन सुधारकांतहि असा भेद आढळतोच. पूर्वीचा सुधारक हा पूर्वापार

चालत आलेल्या संस्कृतींत परिस्थित्यनुरूप थोडीफार सुधारणा करावी अशा मताचा, तर अलीकडील पुष्कळसे सुधारक आपल्या संस्कृतीच्या सर्वथैव त्यागावरच सुधारणेचें मंदिर उभारूं इच्छिणारे! हा जसा फरक आपल्याकडील सुधारकांत आहे. तसाच कांहींसा फरक प्राचीन व अर्वाचीन टीकाकारांत आहे. कान्ट हा त्याच्या पूर्वीच्या लोकांनीं दिलेलीं प्रमाणें जरी मानीत नव्हता तरी तो स्वतः नास्तिक नव्हता. कान्टचें म्हणणें एवढेंच कीं, भौतिकशास्त्रें ज्या दृश्य पदार्थांचा विचार करतात. त्या बाह्येंद्रिय-गोचर पदार्थांचा विचार करणारी जी बुद्धि तिला ईश्वराचें अस्तित्व निर्विवाद केव्हांच सिद्ध करतां येणार नाहीं. कारण ज्यावेळीं इच्छा-जाग्रती-मुळें इंद्रियरूपी वारू बाहेर धांव घेतात व बाहेरून लूट आणतात त्या वेळीं त्या लुटीचा योग्य निर्णय करण्यास ही बुद्धि समर्थ आहे व त्याचें कारणहि अगदीं उघड आहे. या बाबतींत सत्यासत्यतेचा निकाल चटकन् लागणारा आहे. इंद्रियगम्य पदार्थांच्या बाबतींत या बुद्धीनें केलेली कल्पना इंद्रियगम्य पदार्थांशीं सुसंगत असल्यास ती कल्पना खरी व विसंगत असल्यास अर्थातच खोटी. पण ईश्वर हा इंद्रियगोचर नसल्यानें या इंद्रियगम्य पदार्थांसंबंधाच्या कसोट्या उपयोगांत आणणारी बुद्धि ईश्वराचें अस्तित्व निर्विवादपणें सिद्ध करूंच शकत नाहीं. कान्टनें Ontological प्रमाणाचें जसें खंडन केलें तसें नेहमीं देण्यांत येणाऱ्या आणखी दोन पुराव्यांचेंहि खंडन केलें. हे दोन्ही पुरावे म्हणजे विश्वमूलक (cosmological) व विश्वरचनाहेतूमूलक (Teleological) प्रमाणें होत. (Ontological) प्रमाणापेक्षां हींच नेहमीं उपयोगांत आणलीं जातात. म्हणून यांची थोडक्यांत स्वरूपें सांगून कांटनें याचें कसें खंडन केलें तें पाहूं.

या दोन्ही प्रमाणांत कार्य कारणाशिवाय नसतें या, व्याप्तीचा उपयोग केला आहे, हें प्रथमच सांगून ठेवणें अवश्य आहे. पहिला पुरावा हा आपल्यासमोर पसरलेलें जें हें जगत् त्याच्या दिक्कालावच्छिन्न स्वरूपावर उभारलेला आहे. मनुष्याच्या मनाची ठेवण अशी आहे कीं त्याला जें सारखें बदलत आहे, जें परिच्छिन्न आहे, तें आपल्या पायांवर उभें राहण्यास समर्थ आहे असें वाटत नाहीं. अस्थिर, परिच्छिन्न, चंचल यांचें अधिष्ठान कांहींतरी अनंत, स्थिर, शाश्वत असावें असें वाटतें. म्हणून या पुराव्यास विश्वाच्या दिक्कालावच्छिन्न, अस्थिर स्वरूपावर उभारलेला पुरावा (Cosmological) असें म्हणतात.

या प्रमाणाचें सामान्य स्वरूप खालीलप्रमाणें आहे. जगत् हें कार्य आहे व तें आपलें स्वतःचें कारण होऊं शकत नाहीं. तें स्वतःसिद्ध नाहीं. अर्थात्च त्याचें कारण कांहींतरी असणें अवश्य आहे. तात्पर्य, ज्यापासून हें सर्व निर्माण झालें असें जें विश्वाचें आदिबिज तोच ईश्वर होय. अथवा परिच्छिन्न व सापेक्षस्वरूपी जगतावरून देशकालवस्तु परिच्छेदशून्य व निरपेक्षित अस्तित्व जिला आहे अशी वस्तु मानणें अवश्य आहे व तीच अधिष्ठान-वस्तु ईश्वर होय. हा जो पुरावा आहे, त्यांतील तत्त्व अगदीं साधें व सहज समजण्यासारखें आहे. या प्रमाणांतील तत्त्व अगदीं रोजच्या व्यवहारांत उपयोगिल्या जाणाऱ्या तत्त्वांपैकींच एक (तत्त्व) आहे व तें मनावर बिंबविण्याकरितां सांगितली जाणारी खालील गोष्ट प्रसिद्ध आहे.

एकदा एका शिक्षकाचा मुलगा त्यांना 'ईश्वर कशावरून आहे?' असें विचारूं लागला. वडील हे शिक्षणाच्या धंद्यांत प्रवीण असल्यानें त्यांनीं त्याला त्याच वेळीं उत्तर देण्याची घाई केली नाहीं. "सवडीनुसार मी तुला उत्तर देईन." असें ते म्हणाले. पुढें दोन—

तीन दिवसांनीं मुलांना भूगोल शिकविण्याकरितां त्यांनीं आपल्या घरींच लाकडाची केलेली भू—गोलाकृति आणली. वर्ग संपल्यावर वडील व चिरंजीव बसले असतां भूगोलावरील बारीक काम पाहून चिरंजीवानें वडिलांना प्रश्न केला, "हा गोल कोणी तयार केला?" त्यावर वडील म्हणाले, "कोणी नाहीं; हा आपोआपच तयार झाला!" मुलाचें या उत्तरानें समाधान झालें नाहीं. तो म्हणाला, "बाबा! हा लाकडाचा गोल आपोआप कसा तयार होईल? हा कोणीतरी कुशल सुतारानें केला असला पाहिजे." त्यावर वडील म्हणाले, "तुला खरेंच असें वाटतें ना?" मुलगा म्हणाला, "होय." त्यावर वडील म्हणाले, "अरे! जर हा गोल कारागिराशिवाय होत नाहीं, तर पृथ्वीयेवढा मोठा हा जो गोल आहे त्याचा कर्ता कुणीतरी नको का? आणि याचा जो कर्ता तोच ईश्वर होय." या गोष्टींतील पितापुत्रांच्या संवादांतील तत्त्वच वरील पुराव्यांत आपणांस आढळून येतें.

पुरावा नंबर दोन म्हणजे विश्वरचनाहेतुमूलक; थोडा विचार केला असतां हा प्रथम पुराव्यावरच उभारलेला आहे असें दिसून येईल. या पुराव्याचें स्वरूप खालीलप्रमाणें आहे:—

आपण रान व बाग यांत फरक काय म्हणून करतों? रानांतलीं झाडें माणसानें प्रयत्न न करतां, न लावतां आपोआप कशीं तरी वाढलेलीं दिसतात. बागेचें तसें नाहीं. त्यांतील झाडें एका रांगेनें व्यवस्थित लावण्याकरितां परिश्रम करावे लागतात. या उदाहरणाप्रमाणेंच जगतांत आपणांस जें रचनाचातुर्य दिसून येतें त्यावरून हें जगत् निर्माण करणारा व तें व्यवस्थित चालविणारा कोणी ईश्वर असावा अशी कल्पना केली जाते. सूर्याचे उदयास्त, ऋतु व हंगाम

हे इतके नियमशीर होत आहेत कीं, यांचा नियामक कोणीतरी असावा असें स्वाभाविकच वाटतें.

कान्टनें हे दोन्ही पुरावे सदोष आहेत असें दाखविलें आहे. हे दोन्ही पुरावे परंपरेने ईश्वराच्या कल्पनेवर उभारलेल्या पुराव्यावरच अधिष्ठित झाले आहेत. पण तोच जर दुर्बल आहे तर त्यावर उभारलेले हे पुरावे सबळ कोठून असणार ? शिवाय या प्रत्येकांतहि दोष आहेतच. उदाहरणार्थ, जर जगाचें कारण म्हणून ईश्वर मानावयाचा मग त्या कारणाचें कारण कां मानूं नये ? कार्यास कारण हवें ही व्याप्ति जगास जशी लागू आहे तशी ईश्वरासहि लावणें अवश्य आहे.

विश्वरचना-हेतुमूलक प्रमाणास कान्ट स्वत: पुष्कळ महत्त्व देतो. पण त्याच्या मतें हें प्रमाणसुद्धां मोठें सबळ आहे असें नाहीं. कारण याविरुद्ध प्रथम असें म्हणतां येईल कीं, मुळांत जगतांत हेतुपूर्वक केलेली अशी मोठी रचना दिसत नाहीं. जी थोडी दिसते तीवरून जगत्कर्ता कोणी असावा असें सिद्ध होत नाहीं; फक्त कोणी मोठा एक कारागीर असावा एवढेंच सिद्ध होतें. कारण जर सर्व शक्तिमान् असा कोणी कर्ता असता तर त्यानें हें जगत् असें अपुरें ठेवलें नसतें. पण जसा कारागीर आपल्या समोरच्या पदार्थाला हवें तें रूप देण्याचा प्रयत्न करतो पण त्यांत त्याला यश येतेंच असें नाहीं; तसेंच ईश्वररूपी कारागीर त्याच्याजवळ असलेल्या मालमसाल्याला ह्या विश्वाचें रूप देऊन राहिला आहे, पण त्यांत त्याला पुरें यश आल्याचें दिसत नाहीं. तात्पर्य, या प्रमाणानें 'जगत्कर्ता' ईश्वर सिद्ध होत नाहीं; फार तर जग तयार करणारा कोणी कारागीर आहे येवढेंच सिद्ध होईल.

अशा रीतीनें कान्टनें या पुराव्यांतील दोष दाखवून ते टाकाऊ

आहेत असें सिद्ध केलें, तरी त्याला ईश्वर आहे असें वाटतच होतें. त्याची तक्रार फक्त या पद्धतीबाबत होती. म्हणून नैतिक पुरावा (Moral Argument) म्हणून प्रसिद्ध असलेला असा एक स्वतंत्र पुरावा मांडून कान्टनें ईश्वरसिद्धि करण्याचा प्रयत्न केला.

कान्टनें हा पुरावा त्याचें प्रसिद्ध पुस्तक Critique of Practical Reason यांत दिला आहे. हें पुस्तक लिहून कान्टनें पाश्चात्य देशांतील विचारांना नवीन वळण लावण्याचा प्रयत्न केला यांत शंका नाहीं. या पुस्तकांत त्यानें असें प्रतिपादिलें कीं, आपण तत्त्वविचारांत आपल्या बुद्धीला जशी मान्यता देतों तशी आपल्या भावना, इच्छा यांनाहुद्धां देणें अवश्य आहे. एकाद्या गोष्टीबाबत बुद्धीची साक्ष अपुरी असली तर त्याबाबत आपल्या भावनांना—आपल्या हृदयाला—प्रश्न विचारण्यास हरकत नाहीं, नव्हे, विचारणें अवश्य आहे; व हृदयांचा कौल जर अनुकूल आला तर त्या गोष्टीस मान्यता देण्यास कांहींच हरकत नाहीं. कारण सद्भावनांना बुद्धिइतकेंच मानवी जीवनांत स्थान आहे. तात्पर्य ईश्वर, अमरत्व इत्यादि जे प्रश्न आहेत त्यांचीं उत्तरें विज्ञान-शास्त्रांत बावरणाऱ्या बुद्धीला मिळालीं नाहींत म्हणून निराश होण्याचें कारण नाहीं. तत्त्वज्ञान नीतीच्या पायावर उभारणें शक्य आहे; म्हणजे नीतिविषयक भावनांचा विचार करून अमरत्व, ईश्वर इत्यादि पदार्थांचें अस्तित्व सिद्ध करणें शक्य आहे. कान्टच्या या पुराव्यास नैतिक पुरावा (Moral Argument) म्हणतात. कान्टनें तो खालीलप्रमाणें मांडला आहे.

माझ्या नीतिविषयक भावनांचा जेव्हां मी विचार करतों तेव्हां मला ईश्वराचें अस्तित्व मानणें भाग पडतें. कारण माझी नैतिकबुद्धि (नीतिविषयक भावना) असें सांगते कीं, सद्गुण व सुख हीं

एकास्पद असावींत. सद्गुणी सुखी असावा हें खरें पण व्यवहारांत तर याच्या उलटच प्रकार दृष्टीस पडतो. 'अहिंसा सत्यमक्रोधः' इत्यादि तत्त्वांचा अर्थहि माहीत नसणारे 'काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदान्विताः' असे लोक कृष्णकृत्यें करूनहि मोठ्या दिमाखानें, तोऱ्यानें, उजळ माथ्यानें फिरतांना दिसतात; नव्हे, समाजांत उच्च स्थान मिळवितात; आणि दैवी संपत्तींत जन्मलेल्या लोकांना जगांत पाऊल ठेवल्यापासून बाहेर पडेपर्यंत या जगांतील दुःखदारिद्र्यरूपी नरकांत पडून राहावें लागतें. कान्ट म्हणतो, हें दृश्य पाहून माझ्या मनाचें समाधान होत नाहीं. तेव्हां प्रश्न पडतो तो असा कीं, सद्गुणापेक्षां, नीतिपेक्षां, अनीति, दुर्गुण यांचा पंथ चांगला काय? अर्थात् माझी नैतिक भावना दुर्गुण, दुराचार बरा असें केव्हांच सांगत नाहीं. तेव्हां सद्गुणांची श्रेष्ठता जर मान्य करायची असेल तर ज्या स्थितींत सद्गुणांची भरभराट आहे, सद्गुणी सुखी आहेत, दुर्गुणी दुःख भोगीत आहेत, त्यांना शिक्षा होत आहे; अशी स्थिति मानणें अवश्य आहे. पण ही स्थिति ज्या अर्थी या लोकांत आढळत नाहीं, त्या अर्थी ज्यांत सद्गुण आणि सुख, दुर्गुण आणि दुःख यांच्या जोडया हातांत हात घालून फिरत आहेत असा दुसरा लोक मानणें जरूर आहे व हेंच कान्टचें परलोक मानण्याचें कारण आहे.

पण येवढें मानून तरी कुठें काम भागत आहे? कारण परलोक जरी मानला, तरी तेथें येथील सदाचाराचा मोबदला सुख व दुराचाराचा मोबदला दुःख माणसाला भोगायला लावणारा कोणीतरी जबाबदार पुरुष मानणें अवश्य आहे व असा पुरुष म्हणजे ईश्वर होय. तात्पर्य, आपल्याकडे ज्याप्रमाणें कर्म हें स्वभावतःच जड

असल्यानें कर्मफलदाता म्हणून कर्माध्यक्ष ईश्वर मानावा असें म्हणतात, त्याच जातीचें हें कान्टचें प्रमाण आहे.

कान्टचा हा पुरावा अगदीं दोषरहित आहे असें नाहीं. यावरहि त्यानंतर झालेल्या तत्त्वजिज्ञासूंनीं आक्षेप घेतलेलेच आहेत. उदाहरणार्थ, सद्गुणी, सदाचारी हा सुखी असावाच असें मानाच कां ? येथूनच या प्रश्नांना प्रारंभ करतां येण्यासारखा आहे.

कान्टनंतर अगदीं अर्वाचीन काळापर्यंतसुद्धां ईश्वराचें अस्तित्व सिद्ध करण्याकरितां वेगवेगळे पुरावे आणले जात आहेत. परंतु हें प्रकरण येथेंच थांबवीत आहोंत. याचें कारण एक तर आतांपर्यंत ज्या प्रमाणांचा विचार मांडला त्यांत बहुतेक महत्त्वाचे प्रकार आले आहेत व अगदीं अर्वाचीन पुराव्याकरितां एक स्वतंत्र प्रकरणच ठेवलें आहे.

असो. तूर्त वाचकांच्या नजरेसमोर येवढेंच आणूं इच्छितों कीं, सॉक्रेटिसाच्या काळापासून तों कान्टच्या काळापर्यंत जे मोठमोठे तत्त्ववेत्ते होऊन गेले, त्यांपैकीं कांहीं हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतके सोडून दिले तर बहुतेक सर्वांनीं या ना त्या कारणाकरितां ईश्वर मानलेलाच आहे. यांपैकीं प्रमुख प्रमुख अशांचीं मतें वर दिलीं आहेत.

येथें लक्षांत ठेवण्यासारखी आणखी एक गोष्ट अशी आहे कीं, या तत्त्ववेत्त्यांचे येऱ्हवीं इतर बाबतींत कितीहि मतभेद असले, तरी पण ईश्वराचें अस्तित्व मानण्याच्या बाबतींत त्यांचें ऐकमत्य आहे. उदाहरणार्थ, फ्रेंच तत्त्ववेत्ता देकार्त व आंग्ल तत्त्ववेत्ता लॉक, आयरिश तत्त्ववेत्ता बर्क्ले व डच तत्त्ववेत्ता स्पिनोझा हे अगदीं परस्परविरोधी मताचे म्हणून तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत. पण ईश्वराचें अस्तित्व मानण्याच्या बाबतींत त्यांचें एकमत आहे.

कार्त व बर्कले हे जसे ईश्वर मानतात, त्याचप्रमाणें लॉक व स्पिनोझा हि ईश्वराचें अस्तित्व मानतात.

कान्टची तर स्थिति अशी आहे कीं, तर्काधिष्ठित बुद्धीनें ईश्वराचें अस्तित्व सिद्ध करतां येत नाहीं असें म्हणणारा हा स्वतंत्रप्रज्ञ तत्त्ववेत्ता आपल्या आयुष्यभर केलेल्या चिंतनानें शेवटीं असें म्हणूं लागला कीं, ईश्वराची सिद्धि करण्याकरितां नीतीच्या क्षेत्रांत शिरून कर्मफलाचा विचार करण्याचें कारणच नाहीं. मानवांत नियतकर्मांबद्दल जी भावना (Categorical Imperative) वसते त्यावरूनच सरळ ईश्वराचें अस्तित्व सिद्ध होतें. त्यानें याहि पुढें जाऊन असें म्हटलें आहे कीं, माणसांत नुसती ईश्वराची कल्पनाच आहे येवढें नव्हे, तर माणूस ईश्वरच आहे. माणूस या दृष्टीनें पाहिलें तर मीच ईश्वर आहे. 'I, as man, am myself this Being.' (कान्टच्या मृत्यूनंतर एरिक ॲडिक्सनें १९२० मध्यें प्रसिद्ध केलेलीं कान्टचीं टिपणें)

तात्पर्य हे तत्त्ववेत्ते वेगवेगळ्या देशांत व वेगवेगळ्या काळांत होऊन गेलेले, यांचीं तत्त्वज्ञानविषयक मतें भिन्न भिन्न, यांच्या ईश्वरविषयक कल्पनाहि भिन्न भिन्न. पण येवढी गोष्ट मात्र खरी कीं, प्रत्येकास कोणत्या ना कोणत्या कारणांकरितां ईश्वर मानणें अवश्य वाटलें व ईश्वरसिद्धीच्या दृष्टीनें ही कांहीं लहान गोष्ट नव्हे. याचा निष्कर्ष असा कीं, कांहीं उथळ विचाराची कांहीं माणसें सोडल्यास ईश्वर आहे असेंच सर्वच मान्य करतात.

★★★

आस्तिकवादांतील कांहीं मतें : ६

येथपर्यंत ईश्वराच्या कल्पनेचा उगम व पौर्वात्य व पाश्चात्य देशांतील पुरावे यांचा विचार झाला.

आतां जे इतर महत्त्वाचे प्रश्न आहेत त्यांच्याकडे वळूं. त्यांपैकीं अर्थातच अग्रस्थान ईश्वराचें अस्तित्व, त्याचें स्वरूप व त्याचा जगताशीं संबंध याच प्रश्नांना असणार. एतद्विषयक जीं मतें आहेत, त्यांचें वर्गीकरण पुढील पानावर केलेलें आहे.

त्यांपैकीं नास्तिकवाद व एकेश्वरीवाद यांचा दोन स्वतंत्र प्रकरणांत विचार केला आहे. अनेकदेवतावाद व एकश्रेष्ठ देवतावाद यांचा उल्लेख मागील प्रकरणांत येऊन गेलाच आहे. या प्रकरणांत एक देव मानून त्याचा जगताशीं वेगवेगळ्या प्रकारानें संबंध मानल्यानें जीं मतें उत्पन्न होतात, त्यांचा थोडक्यांत उल्लेख करण्याचें योजिलें आहे.

अशांपैकीं पहिलें मत निर्मितास्वतंत्रतावाद (Deism) हें होय. या मताचा प्रसार इंग्लंडमध्यें अठराव्या शतकांत बराचसा होता. हें मत शास्त्रज्ञांना मानवणारें असल्यानें तत्कालीन टिंडाल व टोलंड-सारखे लोक या मतासच पुष्टि देत. लॉक् हा या मताचा होता. आपल्या देशांत हें मत मानणारे लोक फारसे नाहींत. हें मत ख्रिश्चन धर्माला अनुकूल असें आहे. या मताप्रमाणें ईश्वरानें एकदां सृष्टि निर्माण करून तो स्वतंत्रपणें स्वस्थ बसला आहे. उदाहरणार्थ, घड्याळ तयार करणारा घड्याळजी हा एकदां घड्याळ तयार करून त्याला किल्ली देऊन तें गिऱ्हाइकाच्या स्वाधीन करतो, मग

ईश्वरविषयक विचार
नास्तिकवाद
आस्तिकवाद
ऐंद्रियिक ज्ञानाच्या सत्यते- वर अधिष्ठित
भौतिक विज्ञाना- चर अधिष्ठित
ज्ञानाच्या तात्त्विक चर्चेवर अधिष्ठित
अनेक देवता-वाद Polytheism
एकश्रेष्ठ देवता-वाद Henotheism
एकेश्वर वाद Theism
Deism (निर्मीता स्वतंत्रता-वाद)
Pantheism (जगदीश्वैक्यवाद)
Mono-theism 'दश्यांगुलें उरला' – वाद

त्यांत ढवळाढवळ करीत नाहीं. असेंच अगदीं ईश्वराचें आहे. तो जगताच्या व्यवहारांत ढवळाढवळ करीत नाहीं. सर्व कांहीं वर म्हटलेल्या घड्याळाप्रमाणें नियमित चाललें आहे. जगतांत चमत्कार म्हणून कांहीं नाहीं. सर्व अगदीं नियमबद्ध आहे.

हें मत हल्लीं प्रचारांत नाहीं. यावर एक दोन आक्षेप येण्यासारखे आहेत, ते देऊन दुसऱ्या मताकडे वळूं.

(१) ईश्वरानें ज्या क्षणाला सृष्टि निर्माण केली त्याच क्षणाला ती कां केली ? पूर्वी कां केली नाहीं अगर लांबणीवर कां टाकली नाहीं ?

(२) जगताहून अगदीं वेगळा ईश्वर मानण्यांत त्याचें अनंतत्व राहत नाहीं.

यांपैकीं कांहीं दोष जगदीशैक्यवाद (Pantheism) या मतांत दूर होतात.

या जगदीशैक्यवादाचे अनुयायी पूर्वी होते व आजहि आहेत. आपल्याकडील उपनिषदें हीं या मताचीं आहेत असें तत्त्वज्ञानाचा इतिहास लिहिणारे पाश्चात्य लेखक लिहितात. पाश्चात्य देशांतील या मताचे अनुयायी पुढीलप्रमाणें आहेत. ग्रीक तत्त्वज्ञानाचें सबंध वळणच या जातीचें आहे. इटालिअन भौतिक शास्त्रज्ञ जिओर्ड्यानो ब्रुनो, डच तत्त्ववेत्ता स्पिनोझा, शामर्ण्यदेशीय फिक्टे, शेलिंग, हेगल, फ्रेंच कूंझे, आंग्ल लेखक कार्लाइल, मॅथ्यू अर्नाल्ड हे सर्व याच मताचे लोक आहेत.

या मतांत ईश्वर हा जगताबाहेर नव्हे तर जगतास व्यापून जगतांत भरला आहे असें मानलें आहे. याचा परिणाम दोन प्रकारचा आढळून येतो; एक जगन्मिथ्यत्व आणि ईश्वराची परिच्छिन्नता.

कारण जगायेवढाच जर ईश्वर असला तर जग कितीहि मोठें असलें तरी तें परिछिन्न असल्यानें ईश्वरहि परिछिन्नच होणार !

यांपैकीं तिसरें मत ' दशांगुलें-उरला ' वाद (Monotheism) असें आहे. हें मत एकेश्वरी वाद म्हणून प्रसिद्ध आहे. या मताप्रमाणें ईश्वर हा जगतांत व्यापून शिवाय उरला आहे. तो जगतांत असला तरी जगायेवढा नव्हे; तो दशांगुलें उरलाच आहे.'दशांगुलें-उरला ' या मताचे अनुयायी पुष्कळच आहेत. व्यापक अर्थानें उपनिषदें याच मताचीं आहेत. आपल्याकडील रामानुजादि आचार्य व पाश्चात्य देशांतील प्लेटो, आरिस्टॉटल्, देकार्त, लाइबिनिट्झ, कान्ट, लोट्झ, वॉर्ड इत्यादि लोक याच मताचे आहेत. एकेश्वरी मत हें या बाबतींत श्रेष्ठ म्हणून मानलें जातें म्हणून त्याचा विचार स्वतंत्रपणें पुढील प्रकरणांत केला आहे.

★★★

एकेश्वरी वाद : : ७ :

सर्वसत्ताधीश, पवित्रांतला पवित्र, सर्वज्ञ, उत्कृष्ट गुणांनीं युक्त असा ईश्वर जगाचें कारण आहे असें एकेश्वरवादी मानतात. असें मानतां येत नाहीं असें अनीश्वरवादी नास्तिकांचें म्हणणें आहे. जगत् ईश्वरानें निर्माण केलें व त्या प्रभूच्याच सत्तेनें तें चाललें आहे, असें मानणारा वर्ग ज्याप्रमाणें पुरातन कालापासून आहे तसाच विरोचनादिक नास्तिकांचा पंथहि सनातन आहे. ' द्वौ भूतसर्गौ

लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ' ही भगवदुक्ति आस्तिक व नास्तिक दोन्ही सनातनच आहेत हेंच दाखवीत आहे.

आपल्याकडील अनीश्वरवादाचा इतिहास आपण पाहूं लागलों असतां आपणांस विरोचन-चार्वाक यांच्यापर्यंत जसें पोंचतां येतें, तसें पाश्चात्य देशांत एकेश्वरीवादाविरुद्ध जीं प्रमाणें आणलीं जातात त्यांचा इतिहास पाहूं गेलें असतां तीं बहुतेक आपल्याला बीजरूपानें ल्यूक्रिशस या रोमन कवीच्या ग्रंथांतून सांपडतात. त्यानंतर त्याची उत्तम चर्चा प्रसिद्ध स्कॉटिश तत्त्ववेत्ता ह्यूम् याच्या ग्रंथांत सांपडते. त्यानंतरचे बेनथॅम्, मिल् व तदनंतरचे अर्वाचीन नास्तिक या सर्वांचें मूळ आपणांस ह्यूमच्या मतांत आढळून येईल. म्हणून ल्यूक्रिशस व ह्यूम यांच्या मतांचा सारांश खालीं दिला आहे.

नास्तिक म्हणतो कीं, " सकल उत्तम गुणांनीं संपन्न, सर्वज्ञ व सर्वशक्तिमान् असा ईश्वर जगताचें कारण मानणें अयुक्तिक आहे. कारण ईश्वरानें निर्माण केलेलें म्हणून तुम्ही म्हणतां तें हें जगत् दुःखानें भरलेलें, अतएव सर्वस्वीं अपूर्ण असें आहे. आपल्यासमोर पसरलेल्या जगाकडे जर आपण पाहिलें, तर तें इतकें वाईट आहे कीं, त्याचा कर्ता आणि शास्ता वर वर्णन केलेला सर्वज्ञ ईश्वर असेल हें संभवनीय असें वाटत नाहीं. हें जग खरोखरच का सुंदर व सुखरूप असें आहे ? जगांत केवढें दुःख भरलें आहे ? रोग, सांथी, भांडण-तंटे, जरा, मृत्यु, युद्धें, जीवनाकरितां चढाओढ, लांडी-लबाडी इत्यादि अध्यात्मिक, आधिदैविक, आधिभौतिक, अशा प्रकारच्या दुःखांनीं जग होरपळून निघत आहे. जगास दुःखाचा इतका अनुभव आहे कीं, ' सुख नाहीं कोठें आलिया संसारीं ' अथवा ' जगीं सर्व सुखी असा कोण आहे ?' असल्या तज्ज्ञेचीं वचनें फारसें व्याख्यान न करतां लोकांना पटत असतात. यावरून

जर अनुमानच काढावयाचें असेल, तर तें असें काढावें लागेल कीं, जगाचें कारण जर कोणी सर्वज्ञ ईश्वर असलाच तर तो दुष्ट असला पाहिजे व सुष्ट ईश्वर जगाचे कारण असेल तर तो दुर्बल असला पाहिजे. त्याला आपला हेतु या जगाच्या रचनेंत सिद्धीस नेतां आला नाहीं असें स्पष्ट दिसतें.

(२) ईश्वर जर खरा दयाळु व सर्वशक्तिमान् आहे, तर मग त्यानें मनुष्याला प्रथमपासूनच सर्वगुणसंपन्न, सकलकलापूर्ण असें कां निर्माण केलें नाहीं ? निदानपक्षीं आहे त्यापेक्षां त्याला सभोंवतालची परिस्थिति वेगळी तरी खास करतां आली असती.

(३) ईश्वर हा जगताचें कारण म्हणून मानला पाहिजे असें म्हणण्याचें कारण पुष्कळ वेळेला असें सांगण्यांत येतें कीं, या जगतांत जें रचनाचातुर्य आपणांस दिसून येतें त्याचा उलगडा ईश्वराचें अस्तित्व मानल्याविना होणार नाहीं. या जगांत एकमेकास उपयोगी पडणाऱ्या, नव्हे, एकमेकांकरितांच जणूं निर्माण झालेल्या वस्तु दिसून येतात. उदाहरणार्थ, उन्हाळा, पावसाळा व हिंवाळा हे ऋतु; विशेषतः या ऋतूंत उत्पन्न होणारे खाण्याजोगे पदार्थ. कांहीं फळें हिंवाळ्यांतच होतात तर कांहीं उन्हाळ्यांत होतात; या ऋतूंत उत्पन्न होणाऱ्या उपद्रवांना तोंड देण्याच्या मनुष्याजवळच्या युक्त्या; वेगवेगळ्या चतुष्पाद, द्विपाद, भूचर, खेचर वगैरे प्राण्यांना योग्य असे आहार; हें सर्व पाहून यांचा विचार करूं लागलें असतां असें वाटतें कीं, ही एकमेकांस साजेशी, एकमेकांस पोषक अशी जी सृष्टि निर्माण झाली, ही आकस्मिक निर्माण झाली नाहीं; तर विशिष्ट हेतूनें कर्त्यानें निर्माण केली असली पाहिजे. मार्ग म्हटल्याप्रमाणें रान आणि बाग यांत आपण फरक करतों कीं नाहीं ? रान आपोआप उगवतें. बाग तयार करावी लागते. बागेंत आपणांला

झाडांची मांडणी, गवताची कापणी व्यवस्थित केलेली दिसते व यामुळें आपण बाग पाहिली कीं, कोणातरी माळ्यानें ही तयार केली असली पाहिजे असें अनुमान बांधतों. विश्व ही एक प्रकारची मोठी बाग आहे; व ईश्वररूपी माळी हा कांहीं झाडें नवीन लावतो, कांहींचे शेंडे कात्रीनें कातरतो, तर कांहीं अजीबात उपटून टाकतांना दिसतो. तात्पर्य, या जगाच्या रचनाचातुर्यावरून जगत् निर्माता असा ईश्वर मानल्यावाचून गत्यंतर नाहीं असें म्हणणें प्राप्त आहे.

यावर अनीश्वर-वाद्यांचें म्हणणें असें आहे कीं, हें जें एकेश्वरी-वाद्यांचे म्हणणें आहे तें बरोबर नाहीं. कारण, एक तर जगतांत परिपूर्ण असें रचना-कौशल्य दिसून येत नाहीं. मनुष्यशरीर जर रचनापूर्ण कौशल्याचें एक उदाहरण म्हणून ध्यावयाचें तर त्यांत कितीतरी असे दोष दाखवितां येतील कीं, ज्यांवरून हें शरीर बुद्धि-पुरःसर मोठ्या कुशल कारागिरानें निर्माण केलें आहे असें म्हणण्याचें कारण नाहीं. मनुष्याच्या शरीरांतील अनेक उणीवांकडे लक्ष दिलें तर कुशल कारागिराच्या रचना-कौशल्याचें उदाहरण म्हणून तें घेतां येणार नाहीं. कारण, मानवी शरीरांतच बाहेरून येणाऱ्या रोगांच्या जंतूंचा प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य ठेवलेलें नाहीं. तसें सामर्थ्य शरीरांत असतें तर माणसें निरनिराळ्या साथीच्या रोगांना बळी पडलीं नसतीं. खरें सांगायचें तर मोठमोठ्या शोधकांनींच ही ईश्वराची उणीव भरून काढली आहे. आणि शरीराला प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य वाढवितां यावें म्हणून वेगवेगळ्या लसींचा शोध लावून त्या मानवी शरीरांत टोंचण्याची क्रिया सुरू केली आहे. गाईचें अथवा म्हशीचें वांसरूं ज्याप्रमाणें दोन दिवसांत आपल्या पायावर उभें राहतें तसें मनुष्याचें मूल कां राहूं नये? जी अर्धीमुर्धी

रचना दिसते त्यावरून येवढेंच फार झालें तर सिद्ध होईल कीं, ईश्वर म्हणून कोणी तरी एक माळ्यासारखा कारागीर आहे, म्हणजे त्यानें सृष्टि निर्माण केली नव्हे, तर आगाऊ अस्तित्वांत असलेल्या मालमसाल्यास एका विवक्षित तऱ्हेचें रूप देण्याचा तो प्रयत्न करीत आहे. तात्पर्य, जी रचना दिसून येते तीवरून जगत्‌निर्मात्या सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान् ईश्वराचें अस्तित्व सिद्ध होत नाहीं, तर शाडूचा गणपती तयार करणारा अथवा खांडून लावणी करून पाणी घालून बागा तयार करणारा असा एकादा मोठा कारागीर असावा, एवढेंच सिद्ध होतें.

पण खरी मौज जर असेल तर ती याच्यांत आहे कीं, अर्धीमुर्धी रचना जी आपणांस दिसते तीसुद्धां ईशनिर्मित मानण्याचें कारण नाहीं, असें विकासवादी म्हणतात. देवींची सांथ कमी होऊन माणसें मरूं नयेत याला कारण जेनरनें केलेला शोध. वेळ वांचूं लागला याला कारण स्टीव्हन्‌सन्, मार्कोनी यांचे शोध. तात्पर्य, मनुष्य हा जर निसर्गाचा अधिक सुखानें उपभोग घेत असेल, तर त्याला निसर्ग-निर्मात्याचें चातुर्य कारण नाहीं तर मानवी बुद्धीचा व शक्तीचा उपयोग हेच कारणीभूत आहेत.

पहिल्या आक्षेपाशीं जुळणारा, पण थोड्या वेगळ्या प्रकाराचा आक्षेप आपल्याकडेसुद्धां नेहमीं घेतला जातो. आपल्याकडे 'वैषम्य-नैर्घृण्य' दोष या नांवानें तो प्रसिद्ध आहे. तो श्रीमत् शंकराचार्यांनीं सूत्रभाष्यांत (२-१-३) उत्तम मांडला आहे. तो असा:—निःपक्षपाती सद्‌गुणी ईश्वर जगाचें कारण आहे असें मानतां येत नाहीं. कारण, देवादिकांसारख्या कित्येकांना त्यानें फारच सुखी असे निर्माण केलें; पश्वादिकांच्या दुःखयोनी निर्माण केल्या व सुखदुःखाची खिचडी खाणारा मनुष्यप्राणी निर्माण केला. अशी ही विषम सृष्टि

निर्माण करणाऱ्या ईश्वराच्या अंतःकरणांत सामान्य माणसाप्रमाणेंच रागद्वेष असावेत असें वाटतें. येरव्हीं कांहींच्या वांट्याला भरपूर सुख, कांहींना भरपूर दुःख व कांहींना सरमिसळ असे वेगवेगळे भाग तो कां करता ? त्याच्यांत जर खरी समता असती, तर त्यानें सर्वांना सारखेंच सुखी ठेवलें असतें. तात्पर्य, हा सृष्टि निर्माण करणारा ईश्वर रागद्वेषानें युक्त असा असावा हें स्पष्ट आहे.

आपणांस ईश्वराच्या ठिकाणीं जशी विषमता दिसून येते, तशीच मोठी निर्दयताहि दिसून येते. ईश्वर हा पाषाणहृदयी असावा असेंहि सिद्ध करणें फारसें कठीण नाहीं. कितीतरी वृद्ध मातापित्यांपासून त्यांचीं एकुलतीं एक बालकें यानें ओढून नेलीं आहेत ! कित्येक नूतन वधूंपासून त्यांचे प्रियकर याच्या निर्घृण हातांनीं दूर केलेले आहेत ! भूकंपांत निरपराधी माणसांचे कितीतरी बळी यानें घेतले आहेत ! आगगाडयांच्या टक्करी, बोटींच्या जलसमाध्या, अशा एक ना अनेक गोष्टींवरून प्रजेचा संहार करणारा ईश्वर खास निर्दय असला पाहिजे हें उघड सिद्ध होईल.

आणखी एक आक्षेप घेण्यांत येतो तो असा कीं, लहानसहान गोष्टी कशा निर्माण केल्या जातात हें समजतें. पण हें अफाट विश्व ईश्वरानें कोणत्या पद्धतीनें निर्माण केलें हें सांगतां येत नाहीं व जगाचें कोडें उलगडत नाहीं. मग ईश्वर मानाच कां ?

वर जे नास्तिकांनीं आक्षेप घतले आहेत, त्यांना खालीलप्रमाणें उत्तरें देतां येण्यासारखीं आहेत :—

(१) प्रथम ईश्वरानें हें जग निर्माण कसें केलें हा शेवटचा आक्षेप घेऊं. यावर लॉक् या आंग्ल तत्त्ववेत्त्यानें दिलेलें उत्तर सांगण्यासारखें आहे. तो म्हणतो कीं, हा प्रश्न विचारणाऱ्याचा झोंक असा दिसतो कीं, जणूं काय येवढाच एक निर्मितीचा प्रकार असा आहे

कीं, तो आपणांस ठाऊक नाहीं; बाकी सर्व गोष्टी सहज सोप्या समजण्यासारख्या आहेत. असा प्रश्न विचारणाऱ्यांस विचारावें कीं, "विचारानें गति कशी निर्माण होते हें सांगतां येतें का?" पण आपण तें मानतोंच कीं नाहीं! तसेंच ईश्वरानें हें जग कसें निर्माण केलें हें सांगतां येत नाहीं, येवढ्यावरूनच तें ईश्वरानें निर्माण केलें नाहीं, हें म्हणणें चुकीचें होईल.

(२) आतां पहिल्या आक्षेपाचा विचार करूं. तो आक्षेप असा कीं, जर जगाचा कर्ता सर्वज्ञ व सर्वशक्तिमान् ईश्वर आहे तर जगतांत दुःख कां असावें?

याचें पहिलें उत्तर असें आहे कीं, जगतांत नास्तिक म्हणतों इतकें दुःख नाहीं. जर जग दुःखानें भरलेलें असतें, तर लोकांनीं भराभर आत्महत्त्या केल्या असत्या. जगांत आत्महत्त्येचें प्रमाण पाहूं गेलों असतां तें फारच कमी आहे असें आढळून येईल. अर्थातच नास्तिक म्हणतो इतकें जग दुःखानें भरलेलें नाहीं.

'सुख नाहीं कोठें आलिया संसारीं।' असलीं जीं साधूंचीं वचनें आहेत, तीं संख्यावाचक नाहींत; तर गुणवाचक आहेत. 'जगांत सुख नाहीं' या साधुसंतांच्या म्हणण्याचा अर्थ लोकांना मुळींच सुखाचा लेशसुद्धां भोगावयास मिळत नाहीं, असा नाहीं. तर ज्या जातीचें सुख मनुष्यास मिळणें शक्य आहे व ज्याकरितां मनुष्य जन्म आहे असें ते समजतात, त्या जातीचें सुख देण्याचें सामर्थ्य विषयांत नाहीं येवढाच अर्थ आहे.

नास्तिकाच्या आक्षेपास खरें उत्तर असें आहे कीं, एक काळ दुःखास वाईट म्हणण्याचा होता. तो काळ नीटझ्शेच्या नंतर पालटला आहे. विचारी लोक आतां दुःख व दुःखकारण यांकडे अगदीं वेगळ्या नजरेनें पाहूं लागले आहेत. रोग, लढाई, मृत्यु हीं हवींतच

असें कांहीं तत्त्ववेत्ते म्हणूं लागले आहेत. हिरॅक्लिट्स या ग्रीक तत्त्ववेत्त्यानें म्हटलें आहे कीं, लढाई ही सर्वांचा (सर्व मूल्यांचा) उगम आहे. (Strife is the father of all things.) नीट्झ्शे म्हणतो कीं, लढाईमुळेंच कितीतरी चांगल्या गोष्टी निर्माण होतात; व एका दृष्टीनें तें खरें आहे. पारतंत्र्यांत खिचपत पडणाऱ्या राष्ट्रांना स्वतंत्र होण्याची संधि येत असेल तर लढाईनेंच. उदाहरणार्थ, ज्यांना पाहिलें व दुसरें जर्मन युद्ध म्हणतात हीं युद्धें न होतीं तर भारतास इतक्या लवकर स्वातंत्र्य मिळालें असतें किंवा नाहीं हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे.

शिलर या आंग्ल उपयुक्ततावादी तत्त्ववेत्त्यानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, प्रत्येक मनुष्यास मरण येतें म्हणून बरें. नाहींतर जगांत ज्ञानाची, कलेची वगैरे वाढच होणार नाहीं ! कारण, मनुष्य जसजसा वृद्ध होतो तसतशी नवी गोष्ट करण्याची त्याची तयारी नसते व जुन्यासच तो चिकटून बसतो. वृद्ध माणसें मरतात म्हणून मुलांना मालक म्हणून मोकळेपणानें मालमत्तेचा उपभोग घेतां येतो. तात्पर्य, मरण हें कांहीं सर्वस्वीं वाईटच आहे असें नाहीं.

जी गोष्ट लढाई, मरण यांची तीच रोगांची. रोग आहेत म्हणून डॉक्टर, वैद्य, हकीम जगत आहेत. रोगांच्या सांथी येतात म्हणून हे श्रीमंत होतात. तात्पर्य, बरें-वाईट हें सापेक्ष आहे, पाहण्याच्या संकोचित अथवा व्यापक दृष्टीवर तें अवलंबून आहे. याबाबत एक विचार जागृत करणारी गोष्ट देऊन पुढें जाऊं.

पुण्यासारख्या शहरीं स्मशानाजवळ लाकडें, गोऱ्या वगैरे प्रेतें जाळण्यास लागणारें सामान विकण्याचें एका गृहस्थाचें दुकान होतें. पण तें दुकान त्यानें भांडवल कर्जाऊ काढून घातलें होतें. पहिल्या वर्षी त्यानें व्याज व कांहीं मुद्दल परत दिलें. पण पुढें दोन तीन

वर्षे त्याला कांहींएक देतां आलें नाहीं. तेव्हां धनको हा ऋणकोच्याकडे गेला व आपले पैसे मागूं लागला. यावर तो दुकानदार म्हणाला, "बाबा, मला देणें कबूल आहे. पण काय करूं? गेले दोन साल एकहि सांथ या गांवांत आली नाहीं. मी दुकान घालण्यापूर्वी तीं दरसाल येत असे व मी ज्याच्याजवळ नोकर होतों त्याचा धंदा चांगला चाले म्हणून मी हें दुकान घातलें. एक वर्ष दम धरा. पुढल्यासालीं कॉलरा, नाहीं तर प्लेग याची सांथ आली, कीं तुमचे पैसे सव्याज फेडीन!"

तात्पर्य, कोणत्याहि रोगाची सांथ गांवांत पसरली म्हणजे आपण ती एक आपत्ति मानतों. पण स्मशानजवळ कर्ज काढून प्रेताच्या अन्त्यविधीसाठीं लागणाऱ्या सामानाचें दुकान काढणाऱ्या माणसाला गांवांत सांथ ही एक पर्वणीच वाटते. त्याच्या उपजीविकेचा उत्कर्ष सांथीच्या फैलावण्यांतच आहे. त्याच्या दृष्टीनें गावांतील आरोग्य हीच त्याच्यावरील आपत्ति ठरते.

तात्पर्य, जगत्-निर्माता देव हा दुर्बल नव्हे, तर सर्वशक्तिमान् आहे व म्हणूनच त्यानें असें वैचित्र्यपूर्ण जगत् निर्माण केलें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

(३) मनुष्यास त्यानें पूर्ण व सुखी कां केलें नाहीं? मनुष्याला भोगायोग्य अशी सृष्टि कां केली नाहीं? असा दुसरा आक्षेप आहे याचें उत्तर असें कीं, सर्व सृष्टि देवानें आपणांकरितांच केली ही घमेंड मनुष्यानें बाळगावीच कां? जगांत सुखच हवें असें गृहीत धरून चालावें कां? त्याविना का पुरुषार्थच नाहीं? कित्येकांचें म्हणणें असें आहे कीं, मनुष्यास असें अपूर्णचें ठेवलें म्हणून पूर्ण होण्याचा आनंद तो भोगूं शकतो. चढाओढ, प्रयत्न, अपयश यानें र यशास रंग चढतो. मनुष्य हा सृष्टींतील सर्वांत ज्ञानी प्राणी

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, दादर, स्थळगत.

म्हणून कांहीं तो देवाच्या गळ्यांतला ताईत आहे असें नाहीं. मनुष्यावर जगणारे असे ढेंकूण, पिसा, इत्यादि प्राणी आहेतच. एका तत्त्ववेत्त्यानें तर यांचाहि उपयोग दाखविला आहे !

(४) तिसरा आक्षेप रचनाचातुर्याबाबत आहे. या बाबतींत खरा आक्षेप विकासवादी व विज्ञानवादी यांचा आहे. त्याला उत्तर असें आहे कीं, एका काळीं विकासाच्या कल्पनेनें सर्व कोडीं उलगडतात अशी शास्त्रज्ञांची कल्पना होती. पण आतां कालगतीनेंच त्यांना कळलें आहे कीं, विकासाची कल्पना जरी खरी असली तरी त्याचें अमुकच स्वरूप असलें पाहिजे, विकास अमक्याच नियमानें होत असला पाहिजे, हें सांगणें कठीण आहे. त्यांत नवीन नवीन शोध उत्पन्न होत आहेत. डार्विनची जीविता-करितां चढाओढ ही कल्पना जाऊन त्याऐवजीं पॅटन् यांनीं मांडलेली शिस्त व सहकार्याची कल्पना पुढें येऊं पाहत आहे. विकासांतसुद्धां हेतु आहे व तदनुसार ही रचना होत आहे असें कित्येक शास्त्रज्ञ* मानूं लागले आहेत. बुइल्यम् पॅटननें तर 'The Grand Strategy of Evolution' असें पुस्तक लिहिलें आहे.

---

* विकासवाद व रचनावाद याविषयीं फिक्टे या तत्त्ववेत्त्याचे खालील उद्गार लक्ष्यांत ठेवण्यासारखे आहेत. तो म्हणतो :—

"The process of Evolution is itself the working out of a mighty teleology of which our finite understandings can fathom but the scantiest rudiments.....It has been truly said that Evolution spells purpose."

(५) मनुष्यानें शोध लावून रोगादि दुःखाचा प्रतिकार केला. "त्यांत ईश्वराचा कांहीं संबंध नाहीं," असें ज्या वेळीं म्हटलें जातें, त्या वेळीं वैद्याचें औषध घेऊन गुण आला तरी तो ईश्वरानेंच आणला म्हणून औषध घेण्याची जरूरी नाहीं असें आस्तिक म्हणत नाहीं, हें नास्तिक विसरतो. पण हेंही लक्ष्यांत ठेवलें पाहिजे कीं औषधानेंच गुण येता, तर रोगी अथवा औषध देणारा वैद्य हे मरतेच ना ! तात्पर्य, मनुष्यानें नवीन नवीन शोध लावून माणसांना अधिक सुखी बनवलें हें कबूल करूनहि असें म्हणतां येईल कीं, असें होणें हें या रचनेंचेंच एक अंग आहे.

(६) वैषम्यनैर्घृण्याचा जो आक्षेप आहे, त्यालाहि खालीलप्रमाणें उत्तर देतां येईल. देव हा कर्माध्यक्ष आहे, कर्माच्या कायद्याचें तो अधिष्ठान आहे. तो प्रत्येक मनुष्यास अथवा त्याच्या सुखदुःखास निर्माण करीत नाहीं. तें सर्व ज्याच्या त्याच्या कर्मावर अवलंबून आहे. पण हें न कळल्यामुळें त्या देवाच्या डोक्यावर कितीतरी कर्में लादलीं जातात. एकाद्या वृद्धाचा एकुलता एक मुलगा काळानें हिरावून नेला तर 'देवाला पाहवलें नाहीं' असें म्हणणारे लोक आढळतात. एकादे वर्षीं अवर्षणामुळें पिकें जळून जाऊ लागलीं तर 'देवाला डोळे नाहींत का' असा आरोप करायला लोक मागें पुढें पहात नाहींत. वास्तविक देव कोणाला कांहीच गोष्ट एकदम उचलून देत नाहीं आपणांस सुखी, दुःखी वगैरे जे प्रकार माणसांत दिसतात त्याला कारण त्या त्या प्राण्याचें कर्म व तदनुसार त्यांना मिळालेली उपाधि हें होय. यांत ईश्वराचा कर्माध्यक्षत्वापलीकडे कांहींहि संबंध नाहीं.

वरील सर्व आक्षेप ईश्वर हा प्रत्येक कामांत ढवळाढवळ करणारा आहे अशी कल्पना धरून केलेले आहेत. पण ही कल्पनाच मुळांत चुकीची आहे.

* Though master keep aloof,
Signs of His presence multiply from roof
To basement of the building !

Browning

मनुष्य लहानाचा मोठा झाला म्हणजे त्याचे लहानपणीचे कपडे त्याला अपुरे होतात. वेगवेगळ्या शास्त्रीय कल्पनांचीहि अशीच स्थिति आहे. ज्या कल्पनांनीं पूर्वीच्या काळच्या लोकांचें समाधान होत असे त्या कल्पना या युगांत मनुष्यांचें समाधान करण्यास असमर्थ ठरतात. ईश्वर कल्पनेस कारण, माझें कारण, जगाचें कारण अथवा जगताच्या रचनेचें कारण म्हणून ईश्वर मानला पाहिजे ही प्रमाणें वेगवेगळ्या शास्त्रांची वाढ जोपर्यंत झाली नव्हती, तोंपर्यंत बरी वाटत होतीं आतां कार्य–कारण भाव, जगताचें स्वरूप यांची सूक्ष्म छाननी झाल्यानें ही कारणें लंगडीं वाटूं लागतात.

मनुष्याच्या विचारांत पूर्वी जगताला जें स्थान होतें तें आतां नाहीं. विचारांचें केंद्र हें स्थूल जगतापासून मनुष्याच्या अनुभवावर येऊन बसलें आहे. कारण, जर अनुभव असेल तर जगत्. तेव्हां आपल्या अनुभवांशीं संबंध आणून पोंचविला तर आधुनिक मनास ती गोष्ट चटकन् पटते. या दृष्टीनें ईश्वर आहे असें सिद्ध करणें

---

* प्रभु जरी अलिप्त राहिले, तरी त्यांच्या अस्तित्वाच्या खुणा या (विश्व) मंदिराच्या छपरापासून तों पायापर्यंत असंख्य पसरलेल्या दिसत आहेत. (ब्राऊनिंग)

असल्यास आपल्या अनुभवाशीं त्याचा संबंध सांगणें अवश्य झालें आहे. यामुळें या नवीन पद्धतींत मूल्याला फार किंमत आहे व ह्यावरच आधुनिक तत्त्ववेत्ते भर देऊं लागले आहेत.

आधुनिक काळांतील पद्धतीचें निदर्शक म्हणून खालील पुरावे देतां येतील.

(१) बाल्फर यांनीं आपल्या 'Theism and Humanism' या पुस्तकांत ईश्वरसिद्धीकरितां जे पुरावे आणले आहेत, ते जुन्या-पुराण्या पद्धतीचे नाहींत. त्यांपैकीं एक खाली देत आहोंत.

बाल्फरसाहेबांचें म्हणणें असें, " अशा कांहीं गोष्टी आहेत कीं, ज्यांवर आपण विश्वास ठेवतोंच ठेवतों. (उदाहरण)—आपल्या डोळ्यांसमोर पसरलेलें जग, ह्यावर आपण विश्वास का ठेवतों ? तर आपल्या ऐन्द्रियिक संवेदनांचें कारण, आपल्या कल्पनेहून वेगळें ज्याला स्वतंत्र अस्तित्व आहें, असें मानणें अवश्य आहे म्हणून. त्याचप्रमाणें आपल्या ठिकाणीं अप्रतिम सौंदर्य पाहून उत्पन्न होणाऱ्या भावना, नैतिक गुणांच्या उच्चांकाविषयीं आपणांस असणारें प्रेम, यांची जर छाननी केली तर आपणांस यांचें अधिष्ठान ईश्वर हेंच मानावें लागेल.

(२) आधुनिक पद्धतीनें ईश्वराचें अस्तित्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न वुइल्यम् जेम्सनें आपल्या ' The Varieties of Religious Experience ' या पुस्तकांत केला आहे.

' आपण ईश्वर मानला अथवा मानला नाहीं, तर अनुभवांत नक्की कोठें फरक पडतो ? ' असा प्रश्न उत्पन्न करून हा माननीय मानसशास्त्रवेत्ता म्हणतो :—

"ईश्वराचें अस्तित्व मानणें अथवा न मानणें यामुळें जर कोठें फरक दृष्टोत्पत्तीस येत असेल तर तो सद्गदित अंत:करणानें केलेल्या प्रार्थनेच्या प्रसंगीं. विशेषत: ज्या वेळीं अंतरात्म्यांतून विलक्षण प्रकारच्या उसळीनें आपलें मन आश्चर्ययुक्त अशा अनुभवानें भरून जातें, त्या वेळीं असें दिसून येतें कीं, विचार केला तर आपल्यांतीलच, पण सूक्ष्म पाहूं गेलें असतां, आपली जी नेहमींची वृत्ति त्याहून अगदीं वेगळ्या जातीची. म्हणून आपणांहून भिन्न म्हणण्यास हरकत नाहीं अशा तऱ्हेची उच्च वस्तु आपल्यावर प्रभाव गाजवीत असते. आणि त्याचा परिणाम असा होतो कीं, येऱ्हवीं आपणांस ज्या गोष्टी अनुभवास आल्या नसत्या, किंवा ज्या गोष्टी करणें आपणांस शक्य नसतें तसल्या गोष्टी आपणांकडून घडूं लागतात. तात्पर्य, आपल्या नेहमींच्या वृत्तीपलीकडे सूक्ष्म जग जर असेल व त्यांतील शक्तीचा आपल्या मनावर राहून राहून परिणाम होत असेल व त्या शक्तीचा अनुभव येण्यास अंतर्मनाचा दरवाजा उघडणें हें कारण असेल तर अशक्य वाटणारें सर्व शक्य होतें व तसा आध्यात्मिक अनुभवांत भरपूर पुरावा आहे. या बाबतींत माझें तर असें स्पष्ट मत आहे कीं, येथें आपल्या दृश्य स्थूल जगताबाहेरची शक्ति–आपण तिला पाहिजे तर ईश्वर म्हणूं–काम करीत आहे असें मानणें, हीं सहज व स्वाभाविक सुचणारी अशी कल्पना आहे."

आणखी एके ठिकाणीं त्यानें याहीपेक्षां स्पष्ट शब्दांत ईश्वर मानणें कसें अवश्य आहे हें दाखविलें आहे.

"मनुष्याकडून एखादे वेळीं पापकर्माचें आचरण होतें; पण पुढें त्याचा त्याला पश्चात्ताप होतो. अशा खऱ्या पश्चात्तापप्रसंगीं तो आपल्यांतील उच्च अशा जीवात्म्याशीं तादात्म्य करीत असतो. आणि कित्येक प्रसंगीं त्याला असा अनुभव येतो कीं, आपल्यांतील हा

उच्च जीवात्मा, आपल्यासभोर पसरलेल्या बाह्य जगताच्या बुडाशीं राहून वावरणारें जें दैविक शेष चैतन्य आहे, त्याच्याशीं समानधर्म असून त्याच्याशीं अखंड संलग्न असणारा असा आहे. व सर्वांत मौज अशी आहे कीं, या दैवी चित्‌शेषाशीं आपणांस प्रेमाचा संबंध ठेवतां येतो आणि ज्या वेळीं आपला कनिष्ठ आत्मा खडकावर आपटून त्याचे तुकडे तुकडे होण्याचा प्रसंग येतो, त्यावेळीं याची कास धरून आपल्याला तरून जातां येतें. हा जो Divine More चा अनुभव, हा इतका स्पष्ट आहे कीं, यावरून जगताच्या बुडाशीं प्रार्थनेला उत्तर देणारें चिद् असें तत्त्व मानणें अवश्य आहे."

तात्पर्य, ज्याअर्थीं ईश्वराच्या योगें या जगतांत अनुभवास येणारे असे परिणाम घडलेले दिसून येतात, त्या अर्थीं ईश्वर असला पाहिजे असें उपयुक्ततावादी जेम्सचें म्हणणें आहे.*

(३) सर्वांत मोठा पुरावा म्हणजे ज्यांना ज्यांना ईश्वराचा साक्षात्कार झाला, त्यांच्या अनुभवाचें त्यांनीं जें वर्णन केलें, त्यांतील आश्चर्यकारक साम्य. विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी कीं, भिन्न भाषा बोलणारे, भिन्न देशांत व भिन्न काळांत होऊन गेलेले हे आत्मसाक्षात्कारी महात्मे एकच भाषा बोलतात.

प्रथम आपल्याकडील दोन उतारे देऊन मग पाश्चात्य साधूंचे उतारे देऊं.

(१) भगवान् श्रीकृष्णानें अर्जुनाला दिव्य दृष्टि दिल्यावर त्याची काय अवस्था झाली, याचें वर्णन ज्ञानेश्वर महाराज काव्यमय भाषेंत पुढीलप्रमाणें करतात:—

---

* God is real since He produces real effects.

ऐसी श्रीमुखौनि अक्षरें । निघती ना जंव एकसरें ॥
तंव अविद्येचे आंधारें । जावोंचि लागे ॥.....
मग दिव्यचक्षुप्रकाशु प्रगटला । तयां ज्ञानदृष्टि पाटा फुटला ॥
ययापरी दाविता जाहला । ऐश्वर्य आपुलें ॥..... ...
एकसरें ऐश्वर्य तेजें पाहलें । तया चमत्काराचें एकार्णव जाहलें ॥
चित्त समाजीं बुडोनि ठेलें । विस्मयाचिया ॥..... ...
म्हणे केवढें गगन येथ होतें । तें कवणें नेलें पा केउतें ॥
तीं चराचरें महाभूतें । काय जाहलीं ॥
दिशांचे ठावही हारपले । अधोर्ध्व काय नेणों जाहले ॥
चेइलिया स्वप्न तैसें गेले । लोकाकार ॥
नाना सूर्यतेजप्रतापें । सचंद्र तारागण जैसें लोपें ॥
तैसीं गिळिलीं विश्वरूपें । प्रपंचरचना ॥
तेव्हां मनासीं मनपण न स्फुरे । बुद्धि आपणपें न सांवरे ॥
इंद्रियाचे रश्मी माघारे । हृदयवरीं भरले ॥
तेथ तटस्था तटस्थ पडिलें । टकासी टक लागलें ॥
जैसें मोहनास्त्र घातलें । विचार जातां ॥ .....
तैसें आपणेंनवणि कवणीकडे । नेदीचि उरों ॥

[ज्ञानेश्वरी अध्याय ११; ओंव्या १७७–१९४

(२) या वर्णनाशीं स्वामी विवेकानंदांनीं, रामकृष्ण परमहंसांनीं त्यांच्यावर कृपा केली असतां आपली काय स्थिति झाली याचें जें वर्णन केलें आहे, त्याची तुलना करण्याजोगी आहे. स्वामी म्हणतात,

"But in the twinkling of an eye he placed his right foot on my body. The touch at once gave rise to a novel experience within me. With my eyes open, I saw that the walls, and everything in

the room, whirled rapidly and vanished into nought, and the whole Universe together with my individuality was about to merge in an all encompassing mysterious void! I was terribly frightened and thought that I was facing Death, for the loss of individuality meant nothing short of that. Unable to control myself, I cried out, "What is this that you are doing to me? I have my parents at home!" He laughed aloud at this and stroking my chest said, "All right, let it rest now. Everything will come in time!" The wonder of it was that no sooner had he said this than that strange experience of mine vanished. I was myself again and found everything within and without the room as it had been before."*

अशाच तऱ्हेचे अनुभव इतर देशांतील लोकांना आले आहेत. व त्यांनीं ते लिहून ठेवलेले आहेत. प्रो. वुइल्यम जेम्स यांनीं अध्यात्मिक अनुभव या विषयावरील पुस्तकांत या बाबतींत पुष्कळ विवेचन केलें आहे. या विषयाची आवड असणाऱ्या प्रत्येक गृहस्थानें हें वाचावें असें तें पुस्तक आहे. त्यांतील नमुन्याकरतां दोन तीन उतारे देत आहोंत.

(1) A Clergyman :—

'I remember the night, and almost the very spot on the hill-top, where my soul opened out, as it were, into the infinite, and there was a rushing together of the two worlds, the inner and the outer...

* Life of Ramkrishna Pages 376-77

I did not seek Him, but felt the perfect unison of my spirit with His. The ordinary sense of things around me faded. For the moment nothing but an ineffable joy and exaltation remained. It is impossible fully to describe the experience. It was like the effect of some great orchestra when all the separate notes have melted into one swelling harmony that leaves the listener conscious of nothing save that his soul is being wafted upwards, and almost bursting with its own emotion. The perfect stillness of the night was thrilled by a more solemn silence. The darkness held a presence that was all the more felt because it was not seen. I could not any more have doubted that He was there than that I was. Indeed, I felt myself to be, if possible, the less real of the two."

(2) A Swiss —

"Since then I have had direct answers to prayer —so sigaificant as to be almost like talking with God and hearing his answer. The Idea of God's reality has never left me for one moment."

(3) A Lady, the daughter of a man, well-known in his time as a writer against Christianity:-"what I felt on these occasions was a temporary loss of my own identity, accompanied by an illumination which revealed to me a deeper significance than I had been wont to attach to life" ×

× The Varieties of Religious Experience, by Prof. William James-Pages 66-69.

ज्या वेळीं हे अनुभव येतात त्या वेळीं ते इतके जोरदार असतात कीं ते खोटे आहेत असें ज्यांना ते येतात ते तर म्हणत नाहींतच, पण त्यांच्याजवळ असणाऱ्यांनाहि ते खोटे आहेत असें म्हणणें शक्य नाहीं. अगदीं अलीकडल्या काळांत रामकृष्णपरमहंसांची भावसमाधि पाहिलेले लोक आहेत. त्यांत आस्तिक, नास्तिक, सर्व प्रकारचे लोक होते. स्वामी विवेकानन्द हे प्रथम कांहींसे अज्ञेयवादी होते. तेव्हां त्यांना आलेल्या अनुभवाला फार महत्त्व आहे. कारण तो वशीकरणद्वारा आणलेल्या मूर्छेचा एक प्रकार होता असें म्हणणें त्यांच्या बाबतींत तरी कठीण जाईल. म्हणून हे अनुभव म्हणजे मनुष्याच्या कल्पनेचा खेळ अथवा एक प्रकारचें वेड आहे असें म्हणण्याची सोय नाहीं.

तात्पर्य—ज्या अर्थीं सर्व एकच अनुभव सांगतात, त्याअर्थीं सर्वांनीं एकच वस्तु अनुभवली असली पाहिजे व म्हणूनच ती कोणा एका व्यक्तीच्या डोक्यांतील कल्पना नसली पाहिजे हें उघड आहे.

(४) प्राणिशास्त्रज्ञ, भौतिकशास्त्रज्ञ वगैरे आधुनिक विज्ञानवादी यांचाहि कल ईश्वर मानण्याकडे झुकूं लागला आहे हेंहि वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें. आधुनिक भौतिक-शास्त्रवेत्ते हे विज्ञानानें जगाचें कोडें उलगडत नाहीं, त्याकरतां चिद्‌शक्ति मानणें अवश्य आहे, असें म्हणूं लागले आहेत. त्यांचा कल ज्याला इंग्रजींत Reverent Agnosticism म्हणतात त्या सिद्धांताकडे झुकत आहे.*

* " Intuitive probability is wholly on the side of the existence of a supreme Deity "— F. W. Westaway, Science and Theology.

(५) आपल्यांत जीं उच्च ध्येयें आहेत त्यांचा उगम ईश्वरीय तत्त्वांत मानल्यावांचून त्यांची उपपत्ति लागत नाहीं, असा आधुनिक विद्वानांचा समज आहे.

(६) भगवंताची प्रार्थना, त्याचें ध्यान व पूजन केलें असतां शेकडों लोकांच्या अंतःकरणाला समाधान मिळतें, यापेक्षां त्यांच्या उपयुक्ततेचा आणखी वेगळा पुरावा कोठला हवा ? मानवी अंतःकरणास प्रार्थनेची किती गरज आहे, ही गोष्ट मोठमोठे अज्ञेयवादी-सुद्धां प्रार्थनेचें महत्त्व मान्य करतात यावरून स्पष्ट होणारी आहे. एक मोठा अज्ञेयवादी खालीलप्रमाणें देवाची प्रार्थना करतो.

" हे अज्ञेय अनंता, आमच्यावर प्रेम कर, आम्हांला मदत कर, आम्हांला आपणांशीं समरस कर. "*

अशी अज्ञाताची प्रार्थना करण्यापेक्षां जो आपल्या प्रार्थनेस पावतो असल्या परमेश्वराची प्रार्थना करणें हा सरळ मार्ग नव्हे काय ? ही प्रार्थनेची गरज मनुष्यास ईश्वर हवा हें दाखवीत नाहीं काय ?

(७) ईश्वराचा साक्षात्कार ज्यांना झाला आहे अशा थोर महात्म्यांचा अनुभव, हें एक या बाबतींत मोठें प्रमाण आहे. मध्यंतरीं अशा थोर पुरुषांच्या अनुभवास कांहींहि किंमत दिली जात नसे. पण पुनः काळ बदलला आहे. या महात्म्यांना खोटें सांगण्यास कांहींच कारण नाहीं. येवढेंच नव्हे तर येन्हवीचें त्यांचें वर्तन आदर्शभूत व बहुतेक ठिकाणीं सत्यास परमदैवत मानून चालणारेंच आढळून येतें. बरें, या लोकांना वेडे म्हणावयाचीहि सोय नाहीं.

---

* " O, X, love us, help us, make us one with thee "

अशा वेगवेगळ्या दशांत वेगवेगळ्या काळीं होऊन गेलेल्या शेकडों महात्म्यांचा अनुभव हें कांहीं लहान प्रमाण नाहीं. उपनिषद्-द्रष्टे वामदेव-याज्ञवल्क्यादि ऋषि, जगांतील मोठमोठे येशु, महंमद, बुद्ध यांच्यासारखे धर्मसंस्थापक हे सोडून दिले, पाश्चात्य देशांत झालेले अनुभवी यांची ऽ यादी दिली नाहीं व केवळ आपल्याच देशांतील ठळक महात्म्यांची यादी दिली तरीहि ती यादी फार मोठी होईल. म्हणून कांहींचींच नांवें खालीं देत आहोंत.

ज्ञानेश्वर, नामदेव, रामदास, तुकाराम, निळोबा, मुक्ताबाई, जनाबाई, गोस्वामी तुळसीदास, सूरदास, कबीर, मीराबाई, दादू दयाळ, सुन्दरदास, नरसी मेहता, गयाबाई, अल्वार, पुरंदरदास, गौरांग प्रभु, रामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानंद, रामतीर्थ, अरविंद घोष वगैरे.

साधु म्हणून नव्हे पण जगतांत विद्वान म्हणून जे समजले जातात त्यांपैकीं पुष्कळसे ईश्वर आहे असेंच मानतात. शेक्स्पीअर, वर्डस्वर्थ, इमर्सन् अथवा आपल्याकडील लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, रवीन्द्रनाथ टागोर वगैरे थोर पुरुष ईश्वर आहे असेंच मानतात, हाहि एक महत्त्वाचा पुरावा आहे.

(८) यासारखाच, पण मनाच्या इच्छा व बुद्धि या वृत्तींच्या छाननीवर उभारलेला एक पुरावा आपल्या Desire and Reasen या पुस्तकांत प्रो. स्पाल्डिंग यांनीं दिला आहे. तो असा :— आपणांस जगत् दिसतें याला कारण आपली अंत:करणवृत्ति जग पहाण्याच्या उद्देशानें बाहेर पडते म्हणून. मनाच्या अशा अवस्था

† ही यादी Miss Underhill यांच्या Mysticism या ग्रंथांत सांपडेल.

आहेत कीं, जगतांत त्या पुरुषाचें शरीर वावरून सुद्धां त्याला जगाचा अनुभव येत नाहीं. तेव्हां बाह्य वस्तु आपल्यास जगत्‌रूपानें दिसते याचें पुष्कळसें कारण आपल्या इच्छावृत्तींत आहे. हें जर खरें तर ईश्वर पहाण्याच्या इच्छेनें जे लोक ईश्वर पहातात त्यांना ईश्वर दिसतो हें खोटें कां माना ? जे लोक ईश्वर दिसावा या दिशेनें प्रयत्नच करीत नाहींत त्यांना तो दिसत नाहीं हें अगदीं स्वाभाविक आहे. ज्यांना दिसतो, अनुभवाला येतो त्यांचा अनुभव खोटा मानण्याचें कांहींच कारण नाहीं. उलट, त्यांचा अनुभव हें ईश्वराच्या अस्तित्वाचें मोठें प्रमाण आहे.

असे पुरावे अनेक गोळा करतां येतील. पण त्याचा सारांश खालील दोन प्रश्न व त्यांचीं उत्तरें यांत देतां येईल.

(१) ईश्वराचें अस्तित्व जगाची जी शास्त्रीय कल्पना आहे तिच्याशीं विरुद्ध आहे का ?

(२) ईश्वराचा अनुभव येतो का ?

या दोन्हीं प्रश्नांचीं उत्तरें खालीलप्रमाणें द्यावीं लागतील :—

(१) अगदीं अर्वाचीन भौतिक शास्त्रांचे जे सिद्धान्त आहेत त्यांच्याशीं ईश्वराचें अस्तित्व विरुद्ध नाहीं. उलट, शास्त्रच धर्मिष्ठ ज्याला 'ईश्वर' अथवा 'ब्रह्म' म्हणतात अशी चिद्‌शक्ति जगाच्या बुडाशीं आहे असें मानूं लागलें आहे.

(२) ईश्वराचा अनुभव कित्येक भाग्यवानांना आलेला आहे.

तात्पर्य, अनुमान-प्रमाण हें ईश्वर आहे असें जवळ जवळ सिद्ध करतें. याच्या जोडीला महात्म्यांचा प्रत्यक्ष अनुभव. अशीं दोन्हीं प्रमाणें एकमेकांस उपकारक होत असतां मला ईश्वर दिसला नाहीं एवढ्याच कारणाकरितां मी तो मानीत नाहीं असें म्हणण्यांत स्वारस्य

नाहीं. ज्यांना ईश्वराचा अनुभव आला ते आपणांस त्याकरितां मनांत मोठी तळमळ बाळगून आपण ध्यानादि प्रयत्न केले म्हणून तो झाला असें सांगतात. तेव्हां ईश्वरानुभवासाठीं प्रयत्न करूनहि ज्यांना त्यांत यश आलें नाहीं त्यांनाच ईश्वर नाहीं असें म्हणण्याचा अधिकार पोंचतो, इतरांना नाहीं.

★★★

नास्तिकवाद व ईश्वरवाद : ९ :

'जगदाहुरनीश्वरम् !'—गीता–१६–८

मागील एका प्रकरणाच्या आरंभीं सांगितल्याप्रमाणें आस्तिक व नास्तिक या दोन कोटींचे लोक फार पुरातन कालापासून सांपडतात. श्रीकृष्ण हयात असतांनाच तो देवदेवोत्तम म्हणून त्याची पूजा करणारे लोक जसे होते, तसे त्याची भरसभेंत दुर्वाक्य उच्चारून निंदा करणारे शिशुपाल वक्रदन्तासारखेहि होते. मूळ ईश्वरासंबंधींहि असेंच आहे. मानवी प्रकृतीची घडणच अशी आहे कीं, तींत श्रद्धेचा व संशयखोर वृत्तीचा या दोहोंचाहि अंश आहेच. 'श्रद्धामयोऽयं पुरुषः' हें जितकें खरें आहे, तितकेंच अश्रद्धेचा अंशहि मनुष्यांत आहेच; परंतु स्वभावतःच श्रद्धा ही जितक्या प्रमाणांत मानवी प्राण्याच्या मसाल्यांत मिसळलेली आढळते इतकी अश्रद्धा आढळून येत नाहीं. श्रद्धेचा विषय वेगवेगळा होऊं शकतो; पण श्रद्धाच नाहीं असा प्राणी निर्माण होणें अशक्य आहे. कारण, मानवी व्यवहार हा श्रद्धेशिवाय चालणेंच कठीण आहे.

तात्पर्य, स्वभावतः श्रद्धा मनुष्यांत जास्त असल्यानें ईश्वरावर श्रद्धा ठेवणाऱ्यांची संख्या अधिकच असणार. ईश्वरावर श्रद्धा ठेवणाऱ्या लोकांच्या मानानें नास्तिक हे हाताच्या बोटांवरच मोजावे लागतील. पुष्कळ वेळां माणसें नास्तिकासारखें बोलतांना दिसतात. याचें कारण त्यांना सत्य कळून घेण्याची अत्यंत तळमळ असते. एच्. जी. वेल्स् एके ठिकाणीं म्हणतो :—

"It is when men most urgently want God that they become least patient with foolish presentations and dogmas."

एखाद्या वेळेला कोणा एखाद्या स्त्रीला आंधळें मूल होईल, म्हणून तो कांहीं नियम म्हणून धरतां येणार नाहीं. कांहीं आईबाप आपल्या पोटच्या गोळ्यांना विकतात; म्हणून तो कांहीं नियम धरून चालतां येत नाहीं ! उलट, हे अपवाद असे आहेत कीं, ते नियमांची सिद्धि करतात.ईश्वरावरील विश्वासाचेंहि तसेंच आहे.ईश्वरावर विश्वास नसणारा एखादाच ! बाकी बहुतेकांच्या ठिकाणीं ईश्वराविषयीं आस्तिक्यभाव असतोच असतो. पण कदाचित् असें म्हटलें जाण्याचा संभव आहे कीं, नुसत्या संख्याबलापेक्षां युक्तीच्या, विचाराच्या बलाला अधिक किंमत आहे. हें नास्तिक लोकांचें मंडळ दिसायला जरी लहान आहे, तरी एक तर त्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. आणि शिवाय त्यांचें ज्ञान स्वतंत्र बुद्धीच्या पायावर उभारलेलें असल्यानें तें अधिक मूल्यवान् आहे.

शस्त्रविरहित असा केवढाहि मोठा जमाव असला तरी त्याचा टिकाव सशस्त्र व लष्करी शिस्तीनें तयार असलेल्या लहानशा चमूपुढें लागत नाहीं, तद्वतच या श्रद्धाळू लोकांचें आहे. स्वतंत्र विचाराची थोडीशी का होईना, पण झळ लागली, कीं त्यांची श्रद्धा

विरघळूं लागण्यास वेळ लागत नाहीं. तेव्हां नास्तिक हे मूठभर आहेत, एवढ्याकरितां ते उपेक्षणीय आहेत असें कोणींच समजूं नये.

तात्पर्य, ईश्वरविषयक प्रश्न विचारांत घेतांना आस्तिकाचें मत जसें विचारार्ह आहे, तसेंच नास्तिकाचेंहि आहे.

वरील विचारसरणींत कांहीं खोटा व कांहीं खरा असा भाग आहे. ईश्वर मानणारे हे नुसत्या बोशिस्त लोकांप्रमाणें आहेत असें जें त्यांत ध्वनित केलें जातें, तें खरें नव्हे. या बहुसंख्य लोकांतहि लोकाग्रणी, राज्यकर्ते, तत्त्वज्ञ, भौतिकशास्त्रनिपुण असे पुष्कळ आहेत. नास्तिक जसे आपणांस 'स्वतंत्र विचार करणारे' म्हणून म्हणवितात तसे स्वतंत्रप्रज्ञ या मंडळींताहि आहेत असें नास्तिकहि कबूल करील.

पण प्रस्तुत लेखकास 'हलवूनिया खुंट। आधीं करावा बळकट' ही तुकारामबोवांची उक्ति श्रद्धेच्या विषयांतसुद्धां महत्त्वाची वाटत असल्यानें त्यास अंधश्रद्धा केव्हांच पसंत पडत नाहीं. श्रद्धा डोळस असावी असेंच त्यास वाटत असल्यानें श्रद्धावान् मनुष्यानेंसुद्धां आपली श्रद्धा कायम करण्यापूर्वी श्रद्धेय विषयाची तपासणी करावी व मगच ती कायम करावी असेंच तो प्रतिपादन करीत आलेला आहे.

या पुस्तकाचा हेतूच ईश्वरविषयक प्रश्नांची चर्चा समजण्यास वाचकाची तयारी करणें हा असल्यानें आस्तिकवादाबरोबर नास्तिक वादाचाहि विचार करणें अवश्यच आहे. आणि म्हणूनच यांपुढील प्रकरणांतून नास्तिकवादाच्या वेगवेगळ्या कक्षांचा विचार केलेला आहे.

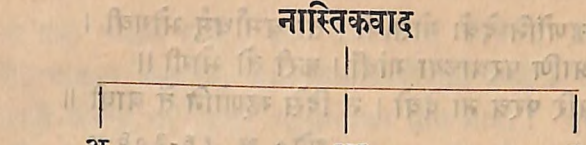
नास्तिकांताहि वेगवेगळे भेद आहेत. उच्चतम नास्तिक तो, कीं, जो 'देव वगैरे सर्व झूट आहे', 'देव नाहींच' असा सिद्धान्त ठोकतो. दुसरा वर्ग, जे 'जगद् अनीश्वर आहे' असें

एकदम म्हणावयास तयार नाहींत; पण त्यांचें म्हणणें असें कीं, "देव असेल कीं नाहीं या चर्चेंत रिकामा वेळ कां घालवितां?" असें म्हणणाऱ्या लोकांचा. आपली जी ज्ञानशक्ति आहे ती इतकी कोती आहे कीं, तिला ईश्वराच्या अस्तित्वाचें ज्ञान कधींच होणार नाहीं तेव्हां "ही चर्चा म्हणजे भाकड गाईस चारा घालण्यासारखी आहे." असें ते म्हणतात.

तिसऱ्या वर्गाचे लोक ईश्वर आहे अथवा नाहीं, तें आपणांस कळणें शक्य का अशक्य याबाबत कांहीं निश्चित सिद्धान्त करीतच नाहींत. त्यांचें म्हणणें येवढेंच कीं, "आपणांजवळ ईश्वराच्या अस्तिवाविषयीं सबळ, भरपूर, मनाची खात्री देणारा असा पुरावा नाहीं." चवथा वर्ग अशा लोकांचा आहे कीं, जे म्हणतात, 'ईश्वर आहे किंवा नाहीं या प्रश्नाचा आपल्या रोजच्या व्यवहाराशीं कांहींहि संबंध नाहीं! जेवणें–खाणें, धंदा–उद्योग, लग्नकार्यें यांबाबत ईश्वर नाहीं मानला म्हणून अडचण कोठें आली आहे? तेव्हां ईश्वरावर विश्वास नसणाऱ्यांचेंसुद्धां आयुष्य उत्तम रीतीनें चाललेलें आपणांस दिसतें. मग ही निरर्थक चर्चा कशासाठीं? व्यवहारतः ईश्वराचा प्रश्न अप्रयोजक अतएव निरुपयोगी आहे.'

नास्तिक मताचा विचार करतांना यांपैकीं अर्धवट मतें आहेत तीं सोडून देऊन मुख्य 'देव नाहींच' ह्या मताचा विचार करूं.

या नास्तिकवादाचे वेगवेगळे प्रकार —ईश्वर नाहीं असें म्हणणारा तो नास्तिक व त्याचें जें मत तें नास्तिक मत. पाइऱ्हो, ह्युम, मिल्, कॉंट, लाप्लेस्, लँग, हक्स्ले, कार्ल् मार्क्स, चार्वाक् वगैरे लोक नास्तिकांत जमा होतील. 'ईश्वर नाहीं' हा सिद्धान्त जरी एकच असला, तरी तो मांडण्याचे प्रकार वेगवेगळे असल्यानें नास्तिकवादाचे वेगवेगळे प्रकार होऊं शकतात.

या सर्वांचें 'ईश्वर नाहीं' इतक्यापुरतें एकमत आहे. पण ईश्वर कां मानूं नये व मानल्यास तो ज्या कारणाकरितां मानणारे मानतात, त्यांची उपपत्ती कशी लावावयाची या बाबतींत त्यांचें जमत नाहीं. बोलूनचालून स्वतंत्रप्रज्ञच ते ! तेव्हां प्रत्येकाचें मत भिन्न असावें हें अगदीं स्वाभाविक आहे. आपणांस या सर्वांच्या मतांचा थोडक्यांत विचार करणें आहे.

या प्रकरणांत या तिहींपैकीं पहिला व तिसरा या दोहोंचा विचार करणार आहोंत. दुसऱ्याकरितां पुढील प्रकरण स्वतंत्र राखून ठेवणें अवश्य आहे इतकें तें महत्त्वाचें आहे.

(अ) ऐंद्रियिक ज्ञानाच्या सत्यतेवर अधिष्ठित असणारा नास्तिकवाद — हा वाद मांडणाऱ्या लोकांचें मत समजण्यास अगदींच सोपें असें आहे. हे प्रत्यक्ष प्रमाणवादी आहेत. यांचें म्हणणें "ईश्वर नाहीं" याचें कारण तो आम्हांस दिसत नाहीं, भासत नाहीं. ज्याला आम्ही खरें म्हणतों, तें आम्हांला दिसतें, भासतें. तसा 'ईश्वर नाहीं' म्हणून ईश्वरास सत्यत्व असणें शक्यच नाहीं. ज्ञानेश्वरांनीं यांचें मत एके ठिकाणीं फारच सुंदर मांडलें आहे. नास्तिक म्हणतों :—

म्हणोंनि देवो गोसावी । तो धर्माधर्मु भोगवी ।
आणि परत्राच्या गांवीं । करी तो भोगी ॥
परि परत्र ना देवो । न दिसे म्हणोनि तें वावो ॥
ज्ञाने० अ. १६-३०६-७

मुद्दल कर्ता जीवात्माच मानायला ही मंडळी कबूल नसल्यानें ते ईश्वर मानीत नाहींत यांत गैर कांहींच नाहीं.

हें मत पुरातन आहे व पाश्चात्य आणि पौर्वात्य या दोन्ही भागांत तें मानणारे लोक होते व आहेत. आपल्याकडे हें मत चार्वाक् मानतात. त्यांच्या मताचा निदर्शक म्हणून खालील श्लोक नेहमीं दिला जातो.

यावत् जीवं सुखं जीवेत् । ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ॥
भस्मीभूतस्य देहस्य । पुनरागमनं कुतः ॥

पाश्चात्य देशामध्यें सायरेनिक्स् पंथाचे लोक ह्या मताचे अनुयायी म्हणतां येतील.

या मताच्या बाबतींत एवढेंच सांगणें शक्य आहे कीं, यांचें मत ज्या व्याप्तीच्या सत्यतेवर आधारलेलें आहे, ती व्याप्तीच मुळांत मिथ्या आहे. ज्या व्याप्तीवर या मताची उभारणी आहे ती व्याप्ती अशी आहे कीं, जें नेत्रादि इंद्रियांना भासतें तेंच खरें; व जें इंद्रियांना विषय होत नाहीं तें खोटें. पण ही व्याप्ती मिथ्या आहे. कारण शब्द जसा कानांनीं ऐकूं येतो तसा अर्थ हा कां ऐकूं येतो ? नाहीं; तो कानांना ऐकूं येत नाहीं. तसा जर ऐकूं येता, तर ऐकण्याचे भिन्न अर्थ समजल्यानें अनेक घोंटाळे झालेले जे आपण जगतांत पाहातों ते झालेच नसते. तात्पर्य, अर्थ कानांनीं ऐकूं येत नाहीं. आणि अर्थातच बाह्येंद्रियांना विषय होईल तेवढेंच खरें असें मानून चालावयाचें तर शब्दाच्या अर्थाला सत्यता येणारच नाहीं. पण हें खरें नाहीं. तेव्हां प्रत्यक्ष प्रमाणवाद्यांचें हें

मत टिकूं शकत नाहीं. इंग्रज आपणांस दिसतो; पण त्याची हिंदुस्थानावर असणारी सत्ता कोणास दिसली आहे ? पण ती जरी अमूर्त असली तरी नाहीं म्हणण्याची सोय नाहीं ! गुरुत्वाकर्षण, गति यांसारखे निसर्गनियम प्रत्यक्ष डोळ्यांना न दिसतांनाहि ते खरे मानावे लागतातच ना ?

सत्ता, नियम हीं दिसत नाहींत म्हणून, नाहीं म्हणतां येत नाहींत. उलट, एका अर्थीं दृश्य पदार्थापेक्षांसुद्धां यांचें अस्तित्व अधिक प्रभावी व व्यापक आहे. जर बाह्येंद्रियांना दिसतें एवढेंच मानायचें ठरलें, तर ईश्वर मानतां येणार नाहीं हें खरें; पण त्याचबरोबर या प्रत्यक्ष प्रमाणवाद्यांना प्रिय वाटणारें शास्त्रीय जगतहि मानतां येणार नाहीं. माझ्यासमोर दिसणारी भिंत अथवा मेज यांचें शास्त्रीय दृष्ट्या स्वरूप माझ्या डोळ्यांना दिसत आहे तें नव्हे. शास्त्रीय भाषेंत बोलावयाचें म्हणजे भिंत ही एका प्रकारानें चाललेल्या परमाणुसंघाचा नाच ! खुर्ची ही असाच एका दुसऱ्या प्रकारचा परमाणूंचा नाच ! शास्त्रें मानायचीं, तर प्रत्यक्ष प्रमाणास चिकटून राहतां येणार नाहीं.

तसेंच प्रत्यक्ष ज्ञान म्हणजे बाह्येंद्रियें दाखवितात तेंच; व तेंच खरें मानावयाचें जर ठरलें, तर सुखदुःखाचें अस्तित्व तरी कसें मानतां येईल ? कारण तीं इंद्रियांना गोचर नाहींत. तीं मानसप्रत्यक्ष आहेत. आतां मानसप्रत्यक्ष मानावयाचें, तर ईश्वरहि मानावा लागेल; कारण, ईश्वर हा साधुसंतांना मानसप्रत्यक्ष आहे.

बाह्येंद्रियांना जर प्रमाण मानावयाचें, मग दुधांत दही आहे अथवा लांकडांत अग्नि आहे हें मानण्याचें कारणच नाहीं. बाह्येंद्रियांना दिसत नाहीं तरीसुद्धां आपण लाकडांत अग्नि मानतोंच.

ईश्वराचेंहि तसेंच आहे. त्याचें वर्णन ज्ञानेश्वरांच्या भाषेंत करणें झाल्यास 'सत्ता प्रकाश यया जगा । आपणचि जो ॥' असें करतां येईल.

शिवाय इंद्रियाचें ज्ञान करून देण्याचें सामर्थ्य किती मर्यादित आहे हेंहि विचारांत घेणें अवश्य आहे. इंद्रियें आम्हांला पदोपदीं फसवितांना अनुभवाला येतात. दृग्भ्रम झाला नाहीं, कानानें भलतेंच ऐकलें नाहीं असा कोण आहे? तात्पर्य, इंद्रियांच्या या सामर्थ्यावर अवलंबून बसणें आत्मघातकीपणाचें होणार आहे. ज्ञानाचा आरंभ ऐन्द्रियिक संवेदनांत होतो म्हणून सांगणाऱ्या लॉकनेसुद्धां अत्यंत कमी दर्जाचें ज्ञान म्हणून जर कोणचें ठरविलें असेल, तर ते ऐन्द्रियिक संवेदनानें होणारें ज्ञान होय, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

शिवाय ज्या गोष्टी शास्त्रानें आहेत म्हणून निर्विवाद सिद्ध केल्या आहेत त्या तरी उघड्या डोळ्यांनीं आपणांस कोठें दिसत आहेत? सूर्यावरील डाग, शनीचें कडें, वगैरे दूरचें म्हणून सोडून दिल्यास अगदीं जवळ प्रतीत होणारा असा एक प्रकारचा प्रकाश आहे कीं, त्याचें साह्य जर डोळ्यांना मिळालें तर आपल्या अनुभवांत अननुभूत अशी क्रान्ति होईल. पण तो साध्या डोळ्यांना दिसतो आहे कोठें? कै. सर जगदीशचंद्र बोस यांनीं पुण्यांत सन १९१७-१८ च्या सुमारास फर्ग्युसन कॉलेजांत एक मोठा क्रांतिकारक प्रयोग करून दाखविला. प्रस्तुत लेखक त्या वेळीं विद्यार्थी म्हणून तो प्रयोग पाहण्यास हजर होता. आणि स्वत:च्या डोळ्यांनीं पाहिलेलीच गोष्ट तो सांगत असल्यानें इंद्रियप्रमाणवादी तरी ती खोटी म्हणणार नाहींत.

सर साहेबांनीं आपल्या जवळच्या यंत्रांतून कांहीं प्रकाशकिरणें निर्माण केलीं व तीं जवळील फलकावर पाडलीं. नंतर त्यांनीं तीं

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, पुणे. स्थळप्रत.
अनुक्रम ..... वि. .....
क्रमांक ..... नों: दि: .....

किरणें व फलक या दोहोंमध्यें मुंबई-विश्वविद्यालयाची माहिती देणारें सुमारें पांचशें पानांचें पुस्तक धरलें व आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं, हें जाड पुस्तक, फलक व तीं किरणें यांच्यामध्यें धरलें असतांनासुद्धां तीं किरणें फलकावर पडलेलीं दिसतच होतीं. या किरणांच्या दृष्टीनें तें पुस्तक म्हणजे सामान्य किरणांना जशी कांच पारदर्शक तसेंच ठरलें. इतकें सांगण्याचा हेतु एवढाच कीं, जसे हे किरण आहेत कीं, ते विशिष्ट तऱ्हेच्या यंत्राचें साहाय्य घेतल्यास दृग्गोचर होतात, तसाच ईश्वर जर इंद्रियगोचर होत असला, तर "तो आहे" असें म्हणावयास काय हरकत आहे? नवे व जुने साक्षात्कारी महात्मे आपणांस ईश्वरानुभव मिळाला असें सांगतात; ते खोटें बोलत असतील असें त्यांच्या इतर व्यवहारांवरून मानण्यास जागासुद्धां राहत नाहीं. तेव्हां नुसत्या साध्या डोळ्यांना ईश्वर दिसला नाहीं, हांक मारल्याबरोबर गडी जसा उभा राहतो तसा तो उभा राहिला नाहीं, म्हणूनच "ईश्वर नाहीं" असें म्हणण्याची घाई करूं नये. प्रस्तुतच्या कामगारी नवयुगांत तर कामगाराहि नोकरीच्या व्यतिरिक्त वेळांत हजर राहणार नाहीं. मग ईश्वराचा काय प्रश्न?

'ईश्वर माझ्या डोळ्यांना दिसत नाहीं म्हणून ईश्वर नाहीं' असें म्हणणारा मनुष्य केवढा अहंमन्य असला पाहिजे तें पाहा. तो असें समजतो कीं, आपलें प्रत्यक्ष हें सदसत् ठरविण्याची कसोटी आहे. आपलें मन, आपलीं इंद्रियें यांची शक्ति मर्यादित आहे व त्यामुळें त्यांच्याकडून चुकीचे निष्कर्ष निघणें शक्य आहे हें त्याच्या लक्षांत येत नाहीं. त्यानें आपल्या डोळ्यांना दिसत नाहीं म्हणून त्याचें अस्तित्वच नाहीं असें म्हणणें म्हणजे आपल्या अंगीकृत तत्त्वांच्या बाहेर फार मोठी उडी मारण्यासारखें आहे.

शिवाय अशा मनुष्याच्या लक्षांत येत नाहीं कीं, ईश्वर दिसत नाहीं यावरून 'तो नाहीं' असें अनुमान तो जसें काढतो, तसेंच असेंहि अनुमान काढतां येईल कीं, याच्या डोळ्यांना तें पाहण्याची ताकद नाहीं. पृथ्वी आपणांभोंवतीं फिरून सूर्याभोंवतीं फिरत आहे हा सिद्धान्त आतां निर्विवाद सत्य आहे, असें समजलें जातें. पण एखादा अडाणी म्हणूं लागला कीं, "अहो, पृथ्वी फिरते म्हणतां, तर तिचें भ्रमण माझ्या डोळ्यांना दिसलें पाहिजे. ज्या अर्थीं माझ्या डोळ्यांना तें दिसत नाहीं त्या अर्थीं ती फिरतच नाहीं." श्री. बर्वे यांनीं 'चित्रमय जगत्' मधील आपल्या शेवटच्या लेखांकांत एक सुंदर दृष्टान्त दिला आहे. ते म्हणतात कीं, "एका आंधळ्यासमोर उत्तम पिकलेला हापूसचा आंबा धरून त्या आंब्याचें वर्णन त्याचा मित्र करूं लागला कीं, 'या आंब्यास उत्तम वास आहे, हा मऊ आहे, याचा रंग शेंदरी आहे.' त्या आंधळ्यानें हातानें चांचपून पाहिलें, तेव्हां त्याला तो आंबा मऊ भासला; नाकाजवळ नेला, तेव्हां त्याचा उत्तम वास आला; दृष्टीच नसल्यानें त्याला रंग दिसेना. तेव्हां तो आंधळा म्हणूं लागला, "मित्रा, तूं आंबा सुवासिक आहे, मृदु आहे, असें म्हणतोस तें पटतें! पण या आंब्याला रंगच नाहीं असें माझें मत आहे. कारण, त्याला जर रंग असता, तर तो मला दिसता." वास्तविक सत्य गोष्ट अशी आहे कीं, आंब्यास रंग आहे. पण तो पाहण्याकरितां लागणारी दृष्टि या आंधळ्याजवळ नाहीं." ईश्वर आमच्या डोळ्यांना दिसत नाहीं, म्हणून 'ईश्वर नाहीं' असें म्हणणारे वरील गोष्टींतील आंधळ्यासारखेच बोलतात, एवढेंच!

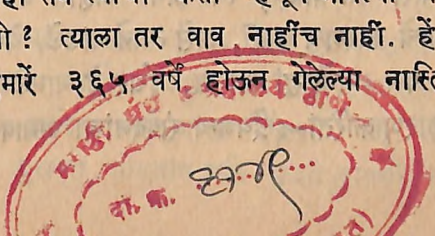
वरील प्रत्यक्ष प्रमाणवादाशीं जुळणारा नंबर तीनचा म्हणजे तात्त्विक ज्ञानचर्चेवर उभारलेला वाद आहे, किंबहुना त्याचीच ती

वाद आहे असें म्हटल्यास चालेल. म्हणून त्याची चर्चा येथें करून हें प्रकरण संपवूं.

(३) हें मतहि वरील मताप्रमाणेंच पुरातन आहे व वरील मताप्रमाणें याचेहि उपासक पाश्चात्य व पौर्वात्य अशा दोन्ही देशांत आढळतात.

जुन्या काळीं ग्रीक तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासांत हें मत हिऱ्याक्लिट्सच्या मतावर उभारलेलें दिसून येतें. हिऱ्याक्लिट्सच्या मतें या विश्वांत स्थिर असा पदार्थच नाहीं. आपणांस पदार्थांत जी स्थिरता भासते हा निव्वळ भ्रम आहे. कल्पना करा, कीं वाहत्या पाण्यांत आपण बुडी मारली व आपण बुडी मारून वर आल्यावर आपणांस कोणी विचारलें, "कां हो ! कोठें स्नान केलेंत ?" तर आपण उत्तर देतों व प्रसंगविशेषी बोटानें दाखवून म्हणतों कीं, "या पाण्यांत !" वास्तविक ज्या पाण्यांत बुडी मारली तें पाणी बुडी मारीत असतांनासुद्धां स्थिर नव्हतें ! तसेंच, 'संपूर्ण विश्व' हें आपण 'स्थिर आहे' असें म्हणतों त्या वेळींसुद्धां तें बदलतच असतें.

जेथें संपूर्ण विश्वच सारखें बदलत आहे. तेथें ज्ञाता व ज्ञेय हे एकसारखे बदलत राहणार हें ओघानेंच आलें. अशा स्थितींत ज्ञातृज्ञेयासंबंधीं कोणतेंहि विधान करणेंच अशक्य आहे. कारण, केलेलें विधान पुरें होण्याच्या आंतच ज्ञातृज्ञेयांचें स्वरूप बदलून जात आहे. अर्थात् ज्ञान कशाचेंहि होणें शक्य नाहीं. जेथें ज्ञात्याचाच पत्ता नाहीं तेथें त्याचा कर्ता म्हणून मानल्या गेलेल्या ईश्वराला कोण पुसतो ? त्याला तर वावच नाहींच नाहीं. हें मत इसवी सनापूर्वी सुमारें ३६५ वर्षे होऊन गेलेल्या नास्तिकानें मांडलें आहे.

यापेक्षां वेगळ्या जातीचा नास्तिकवाद ह्यूम (१७११-१७७६) नांवाच्या स्कॉटिश तत्त्ववेत्यानें अठराव्या शतकाच्या प्रारंभीं मांडला आहे व असें म्हणावयास हरकत नाहीं कीं, त्यानंतर झालेल्या नास्तिकांचीं शस्त्रास्त्रें बहुतेक यानें तयार केलेल्या कोठारांतीलच आहेत. नवीन नास्तिक जरा तीं उजळतो, त्याला नवीन पाणी देतो, पण शस्त्र तेंच असतें.

ह्यूम हा लॉकनें प्रस्थापित केलेल्या संवेदनवादी पंथाचा कट्टा पुरस्कर्ता होता. सर्व ज्ञानाचा उगम इंद्रियजन्य संवेदनांत आहे. त्यांतसुद्धां बाह्येंद्रियांचे व्यापार प्रथम सुरू होतात व मगच मनाचे व्यापार सुरू होतात व जोंपर्यंत बाह्येंद्रियांनीं बाहेरून आणलेली माहिती मनांत टाकली नाहीं तोंपर्यंत मन हें शून्यवत् निष्क्रिय असतें असें या पंथाचें म्हणणें आहे. ह्यमच्या मतें लॉकनें हें जें मांडलें, तें अत्यंत योग्य; पण त्यानें ह्या सिद्धान्तास चिकटून राहावयास पाहिजे होतें तसा तो अथवा त्याच्या मागाहून झालेला बर्कें हे दोघेहि राहिले नाहींत. लॉकपेक्षां बर्कें हा प्रारंभीं थोडा अधिक सुसंगत होता; पण पुढें तो फारच भडकला. उदाहरणार्थ, लॉकनें सर्व ज्ञानाचा उगम इंद्रियजन्य संवेदनांत मानून सुद्धां बाह्य जगाच्या बुडाशीं अज्ञात अशी एक वस्तु मानली; तसेंच, आत्मा व ईश्वर यांचें अस्तित्वहि मानलें. वास्तविक अज्ञेय जड वस्तु, आत्मा व ईश्वर ह्यांपैकीं कोणीहि इंद्रियाचे विषय होऊं शकत नाहीं म्हणून मानण्याचें कारणच नाहीं. बर्कें हा लॉकच्या थोडा पुढें गेला. ज्या अर्थीं जड म्हणून कांहीं अनुभवास येत नाहीं, त्या अर्थीं अज्ञात व अज्ञेय जड पदार्थ मानण्याचें कारणच नाहीं, असें त्यानें मांडलें. येथपर्यंत त्याचें म्हणणें योग्य. पण त्यानेंसुद्धां आत्मा, ईश्वर हे मानलेच. ह्यूमचें म्हणणें ज्या कारणाकरितां—इंद्रियजन्य संवेदनांचा अभाव म्हणून—जड पदार्थ

मानतां येत नाहीं त्याच कारणांकरितां स्वतंत्र, अखंड असा आत्माहि मानतां येत नाहीं. आपण अंतर्मुख वृत्ती करून आंत जर पाहूं लागलों, तर आपण कोणत्या तरी संकल्पावर आदळूं, आपणांस शुद्ध, निर्विकल्प आत्मा भेटणार नाहीं. अर्थातच ईश्वरासंबंधीं बोलावयास नको. ईश्वर दिसतच नाहीं, तेव्हां तो नाहींच !

पण कित्येक लोक ईश्वराची अनुमानानें सिद्धि करतात. त्यांचें म्हणणें जगताचें कारण म्हणून ईश्वर मानणें अवश्य. ह्यूमनें 'मूले कुठार:' या न्यायानें 'कार्यकारणव्याप्ती'वरच घाव घातला आहे. त्याचें म्हणणें आपण कोणत्याहि वस्तूस कारण हवेंच असें जें म्हणतों हें तत्त्वत: खरें नाहीं. ती आपली एक कल्पना आहे. अर्थातच बाह्य अथवा आंतरसृष्टींत खरोखरच कांहीं कार्यकारणसंबंध आहे असें धरणें अत्यंत चुकीचें आहे. आपण क्षणापूर्वी अनुभलेली वस्तु ही त्यानंतरच्या क्षणाला अनुभवलेल्या वस्तूचें कारण समजतों. पण खरें पाहिलें तर पूर्व क्षणांतील वस्तु व तदनुगामी उत्तर क्षणांतील वस्तु यांचा संबंध आपणांस दृश्य नसतोच. उदाहरणार्थ, आपण काडी पेटवली व उजेड झाला; अथवा टेबलावर एकास एक लागून लोखंडाचे गोळे ठेवले व त्यांपैकीं एकास धक्का दिल्यानें बाकीचेहि हलले असें दिसलें. आतां या दोन उदाहरणांत प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं काय पाहिलें ? पहिल्या उदाहरणांत काड्याच्या पेटीवर काडी घासण्याची क्रिया प्रथम पाहिली व दुसऱ्या क्षणांत उजेड पाहिला. पण या दोहोंचा संबंध जोडणारी साखळी कोठें दिसली ? अथवा दुसऱ्या उदाहरणांत एक गोळा हलविण्याची क्रिया व पहिल्याचा दुसऱ्यास लागलेला धक्का आपणांस दिसला व तदनंतर दुसरा गोळा हलेला आपणांस दिसला. पण पहिल्या गोळ्याच्या स्पर्शानें दुसऱ्या गोळ्यांत गति कशी घातली गेली हें

आपणांस कोठें दिसलें ? तात्पर्य, एकदां इंद्रियजन्य संवेदना हेंच ज्ञानाचें मूळ ठरलें तर ओघानेंच 'कारण' आपणाला दिसत नाहीं, असें मानणेंच युक्त ठरेल.

बरें, नुसती वस्तु पाहूनहि आपणांस कार्य कळत नाहीं. भाकरी खाल्ली नाहीं तर भाकरी नुसती पाहून भाकरीनें पोट भरतें हें कळेल का ? तात्पर्य, कार्य-कारणसंबंध हा वस्तु पाहून दिसत नाहीं. जेथें ही व्याप्ती लावतात तेथेंहि कारण दिसतच नाहीं; एकामागून एक गोष्टी घडतांना दिसतात. अर्थात् कार्य-कारणसंबंध हा मानवी मनानें कल्पिलेला संबंध आहे. याला बाह्य व अंतरसृष्टींत सत्याधार नाहीं. 'त्रयाणां धूर्तानाम्' या प्रसिद्ध गोष्टींतील ब्राह्मणानें प्रत्यक्ष बोकड पाहात असतांनासुद्धां, वारंवार हें कुत्रें आहे असें ऐकून तें कुत्रेंच असलें पाहिजे अशी समजूत करून घेतली, व खांद्यावरील बोकड कुत्रेंच आहे म्हणून तो त्यास टाकून गेला. तसेंच, येथेंहि आहे. आपण निव्वळ एकामागून एक घडणाऱ्या गोष्टी पाहतों व जेथें त्या एकमेकांना वारंवार अनुसरतांना दिसतात तेथें निश्चित कांहीं कार्यकारण असा संबंध असला पाहिजे अशी भ्रामक कल्पना करतों एवढेंच. एव्हर्की कारण आपणांस दिसतच नाहीं व दोन वस्तूंत कार्यकारण असा संबंध नसतोच.

एकदां ही विचारसरणी मान्य केली कीं, ईश्वराचा प्रश्न सहजच सुटला. कार्य-कारणव्याप्तीवर उभारलेलें जेवढें म्हणून ज्ञान आहे, तें सर्व अनिश्चित, असाच या विचारसरणीचा निष्कर्ष आहे. अर्थातच ईश्वराच्या अस्तित्वाचे बाबतींत नेहमींच असें म्हणतात कीं, जगतास कारण कांहीं तरी पाहिजे, म्हणून ईश्वर मानला पाहिजे. ह्यूमचें म्हणणें कीं, मानवी बुद्धि ही अगदीं कोती आहे, तिची शक्ति फार कमी आहे. साध्या दृश्य अशा परिच्छिन्न दोन

वस्तूंमधील कार्य-कारणभाव आपणांस निश्चित ठरवतां येत नाहीं, मग विश्वाचें कारण कसें ठरवतां येईल ? त्याबद्दल निश्चितता कोठून राहणार ? अनंत, अमर्याद, सर्वज्ञ असें विश्वकारण कोण निश्चित ठरवूं शकेल ? ईश्वराची सिद्धि सृष्टीस कांहीं कारण हवें, यावर करणें म्हणजे वाळूवर इमारत रचण्यासारखें आहे.

ह्यूमचें म्हणणें असें कीं, आपण भोळसर श्रद्धेनें जगताला एक चैतन्ययुक्त असें कारण मानतों व त्याला सर्वोत्कृष्ट गुण चिकटवतों आणि पूर्णत्वाची एक कल्पना तयार करतों. पण तर्काच्या कसोटीस हा सर्व व्यवहार उतरत नाहीं. खरें पाहिलें तर आपणांस त्या वस्तूची कांहीं कल्पना करतां येणार नाहीं. त्यास मानवी गुणानुरूप बनविणें हें तर अत्यंत चुकीचें आहे. आपल्यासारखेच गुण त्याच्यांत आहेत असें मानणें हें मानुषतासुलभ आहे, पण ईश्वराचें खरें स्वरूप त्यायोगें व्यक्त होणारें नव्हे.

याविषयींचें जुनें प्रमाण प्रसिद्धच आहे. एलिआ बेटांत राहणाऱ्या झेनॉफेनिस् नांवाच्या तत्त्ववेत्त्यानें पुरातन काळीं या आपल्यासारखेच गुण ईश्वराजवळ आहेत असें मानण्याच्या प्रवृत्ति-विरुद्ध फार सुंदर असें प्रमाण आणलें होते. तो म्हणतो, "जर एखाद्या कोळ्यानें (Spider) ईश्वराची कल्पना केली, तर तो ईश्वर म्हणजे एक मोठा कोळी अशीच करील; अथवा, एखाद्या बैलानें ईश्वराची कल्पना केली तर तो ईश्वर म्हणजे मोठा बैल अशीच कल्पना करील." तात्पर्य, मनुष्यानें ईश्वराची कल्पना, तो एक सर्वगुणसंपन्न मनुष्योत्तम अशी केल्यानें ईश्वर तसा आहे हें सिद्ध होत नाहीं तर ही कल्पना करणारा मनुष्य आहे एवढेंच सिद्ध होतें.

सृष्टीस कांहीं तरी कारण हवें म्हणून ईश्वर मानणें अवश्य, असें जसें म्हणतात, तसेंच सृष्टींत आपणांस जें रचनाचातुर्य दिसून येतें त्याची योग्य व्यवस्था लावणें असल्यास आपणांस कल्पक ईश्वर मानावा लागतो असें म्हणतात. याचा खुलासा मागील प्रकरणांत आलाच आहे. येथें हें प्रमाण खोडून काढण्याचा जो ह्यूमचा प्रयत्न आहे त्याचाच फक्त निर्देश करणें आहे.

ह्यमचें म्हणणें असें कीं, घरें, यंत्रें, बोटी वगैरे करावयास कुशल, बुद्धिवान् कारागीर लागतो म्हणून हें सृष्टीचें यंत्र निर्माण करणारा यांत्रिक, अथवा ही सृष्टिरूपी बाग लावणारा कुशल माळी असा कोणी असला पाहिजे हें मानणें चुकीचें आहे. कारण अल्प असें घर, बाग अथवा यंत्र यांच्यामध्यें, व ज्या विस्तीर्ण अफाट अशा सृष्टीचे हे बिंदु येवढे भाग आहेत त्यांमध्यें साम्य असें काय आहे? साम्य नाहींच. म्हणून दोहोंच्या साम्यावर उभारलेले प्रमाण ग्राह्य असें ठरत नाहीं.

शिवाय आपण ज्या वेळेला जगतांत कांहीं कार्यें निर्माण झालीं पाहतों त्यांत मेंदूंतून उत्पन्न होणारा जो विचाररूप फवारा त्याचा कितीसा अंश असतो? अनेक कारणसमुदायांपैकीं तो एक आहे. अशा स्थितींत या विचाराला सर्वांत श्रेष्ठ असें स्थान काय म्हणून द्यावें? व संपूर्ण जगताच्या कारणाच्या स्थानीं काय म्हणून त्याची योजना करावी? घर पाहिलें म्हणजे घर बांधणारा असावा असें आपण मानतों, कारण असा व्यक्त संबंध आपण अनुभवलेला आहे. पण जगत् आणि घर यांत कांहीं साम्य नाहीं. अर्थात् घरास बांधणारा पाहिजे म्हणून जगत् निर्माता कोणी हवा, हें उपमान-प्रमाणावर रचलेलें अनुमान चुकीचें आहे.

मानावयाचेंच असेल, तर जगत् हें सजीव प्राण्यासारखें आहे व देव हा त्या सजीव प्राण्याच्या आत्म्यासारखा आहे असें मानावें. पण देवाच्या ठिकाणीं इच्छा, चातुर्य, बुद्धि इत्यादि मनुष्यधर्म मात्र मानतांच यावयाचे नाहींत.

ह्यूम हा "देव म्हणजे सृष्टिरूपी प्राण्याचा आत्मा, असें मानायचें असेल तर माना" असें जरी म्हणत असला तरी तो आत्माच मानायला राजी नाहीं. तेव्हां त्याच्या ह्या वर्णनास काय महत्त्व द्यावयाचें हें ठराविण्याचें वाचकांवरच सोंपवणें बरें !

येथपर्यंत थोडया विस्तृत रीतीनें ह्यूमचें म्हणणें मांडलें याचें कारण पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासांत याला फार महत्त्वाचें स्थान दिलें जातें. आतां थोडक्यांत ह्यूमनंतर झालेल्या शार्मण्य-देशीय पंडितानें—कांटनें—त्याचें जें खंडन केलें आहे तें देऊन हें बरेंच लांबलेलें प्रकरण आटपूं.

ह्यूमचा मुद्दा असा कीं, कार्यकारणव्याप्तीचा उपयोग करून मिळविलेलें ज्ञान निश्चित असूं शकत नाहीं. यांस कांटचें उत्तर असें कीं, ह्यूम म्हणतो तें जर खरें असलें तर कोणतेंच ज्ञान सत्य नाहीं असें म्हणावें लागेल. पण ह्यूम सर्वच ज्ञान अनिश्चित मानत नाहीं. तो कांहीं विषयांचें ज्ञान निश्चित मानतो. कांटचें म्हणणें असें कीं, तें ज्ञानसुद्धां त्याला निश्चित येणार नाहीं.

तसेंच, ह्यूमनें कार्यकारणाची जी फोड केली तीहि बरोबर नाहीं. ह्यूमचें म्हणणें असें कीं, आपण ज्या गोष्टी अनेक वेळां एकमेकांना अनुसरतांना पाहतों त्या कार्य—कारण नात्यानें जोडून देतों. पण हें खरें नाहीं. आपण दिवसापाठीमागून रात्र येते हें नेहमीं पाहतों. पण आपण कधीं रात्रीचें कारण दिवस असें मानलें आहे काय ?

आपण घरांत शिरतांना प्रथम भिंत पाहतों व मग दरवाजा पाहतों आणि असा प्रकार नेहमीं घडतो म्हणून भिंत ही घराचें कारण आहे असें कोणी मानलें आहे का? या दोन उदाहरणांवरून ह्यूमचा 'कारण' स्वरूपाबाबतचा सिद्धान्त चुकीचा आहे हें स्पष्ट होणार आहे.

मात्र येथें हें सांगणें अवश्य आहे कीं, ह्यूमप्रमाणेंच कांटचें मत आहे कीं, सृष्टीचें कारण म्हणून, अथवा सृष्टिरचनेचें कारण म्हणून ईश्वराची सिद्धि करूं लागलें असतां ती होणार नाहीं. पण याचा अर्थ ती तदितर प्रमाणांनीं होणारच नाहीं असें नव्हे. कांट हा स्वत: आस्तिक असून त्यानें **नैतिक भावनेच्या जोरावर ईश्वरसिद्धि कशी केली हें मागील प्रकरणांत दाखविलेंच आहे.**

ह्यूमच्या तत्त्वविचाराच्या बुडाशीं असणाऱ्या इंद्रियसंवेदनाप्रधान अनुभववादाचें ग्रीन या आंग्ल तत्त्ववेत्त्यानें फारच उत्तम रीतीनें खंडन केलें आहे. इंद्रियद्वारां होणारी संवेदना ही सर्वसंबंध स्वतंत्र आहे हें समजणेंच मुळांत चुकीचें आहे. अर्वाचीन मानसशास्त्रज्ञ डॉ. वार्ड हे तर अशी संबंधरहित ऐंद्रियिक संवेदना म्हणजे एक मानसशास्त्रांतील कल्पित कथा समजतात (Pure sensation is a psychological myth). अशा अनेक संवेदनांचा समूह तयार होऊन त्यापासून आपलें ज्ञान तयार होतें असें सांगणें म्हणजे मिथ्या वस्तूपासून सत्यसृष्टि उत्पन्न झाली असें कथन करण्यासारखें आहे. इंद्रियसंवेदनांची जाणीव घेणारा, त्यांतील संबंध पाहणारा व तें स्मरणांत ठेवून कल्पनासृष्टि तयार करणारा प्रापंची जीवात्मा मानणें अवश्य आहे. असा जीवात्मा मानला नाहीं तर ज्ञानाची उपपत्तीच लागणार नाहीं, असें कान्ट, ग्रीन वगैरे सर्वांचेंच मत आहे. हा जीवात्मा ज्ञानस्वरूप असून त्याचें जगताच्या बुडाशीं

असणाऱ्या व्यापक आत्म्याशीं ऐक्य आहे असें ग्रीन समजतो, व कान्ट हा हृदयाच्या ज्या गरजा आहेत त्यांकरितां ईश्वर मानणें अवश्य आहे असें समजतो हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

तात्पर्य, चुर्कीच्या मानसशास्त्रांतील सिद्धान्तावर उभारलेल्या ह्यूमच्या तत्त्वज्ञानाचा पायाच किती कच्चा आहे हें लक्षांत आल्यास त्यावरील इमारत कितपत टिकाव धरील हें सहजच लक्षांत येईल.

★★★

भौतिकविज्ञानावर उभारलेला नास्तिकवाद : १०

मागील मतापेक्षां भौतिक विज्ञानावर उभारलेलें नास्तिक मत अधिक महत्त्वाचें आहे व म्हणूनच यास एक स्वतंत्र प्रकरण देण्याचें ठरवलें आहे. या मतास इतकें महत्त्व कां प्राप्त झालें तें प्रथम देऊन मग या मताचा विचार करणार आहोंत.

मनुष्याच्या सुपीक मनांतूनच नीति, धर्म, राजकारण, काव्य, भौतिकशास्त्रें इत्यादिकांच्या कल्पना उत्पन्न झाल्या. या सर्वच कल्पना जरी मनोजन्य असल्या तरी मन हें सर्वांना सदा सारखीच किंमत देत असतें असें मात्र नाहीं. मनानें या वेगवेगळ्या कल्पनांना दिलेल्या मूल्यांचा इतिहास म्हणजेच एका प्रकारानें मानवी संस्कृतीचा इतिहास होय. फ्रेंच तत्त्ववेत्ता कॉंत्, जर्मन तत्त्ववेत्ता हेगेल इत्यादिकांनीं या कल्पनांची वाढ कोणत्या नियमांनीं होते, कोणच्या कल्पनेची वाढ केव्हां पुरी झाली म्हणून समजावी, यासंबंधीं कांहीं नियम

बांधण्याचा प्रयत्न केला आहे. तूर्त आपणांस एवढेंच लक्षांत ठेवावयाचें आहे कीं, ज्या युगांत ज्या कल्पनेला महत्त्व असतें त्या कल्पनेवरच तें युग मोडलें जातें किंवा ओळखलें जातें. हल्लींचा काळ अथवा हें युग शास्त्रीय युग म्हणून प्रसिद्ध आहे. पूर्वीचीं धर्म व तत्त्वज्ञान यांचीं युगें संपलीं. एक काळ असा होता कीं, कोणाच्याहि प्रश्नाकडे तिचें मूल्य ठरविण्याकरितां धर्माच्या दृष्टीनें पाहात असत. आतां तो काळ बदलला; इतका कीं, धार्मिक दृष्टीनें पाहणें हें आतां बुद्धिमांद्याचें लक्षण ठरतें. या युगांत कोणचीहि कल्पना सुप्रतिष्ठित होण्याकरितां तिचा वैज्ञानिक दृष्ट्याच विचार होणें अवश्य आहे. तेव्हां नुसत्या धार्मिक अथवा तत्त्वज्ञानाच्या भूमिकेवरून ईश्वराच्या कल्पनेकडे पाहून आतां चालणार नाहीं. म्हणूनच या प्रकरणांत भौतिकशास्त्रें, त्यांच्यावर उभारलेले विज्ञानवाद व जडवाद आणि त्यांचें ईश्वराच्या अस्तित्वावर होणारे परिणाम यांचा विचार करणार आहोंत.

या युगांत भौतिक शास्त्रांना जें महत्त्व प्राप्त झालें आहे तें सहजासहजीं प्राप्त झालेलें नव्हे. भौतिक शास्त्रांची झालेली कल्पनातीत वाढ व तिचे मनुष्याच्या सुखसाधनांवर झालेले परिणाम हे या महत्त्वास कारणीभूत आहेत. गेल्या पांचशें वर्षांत या भौतिकशास्त्रांतील शोधांनीं मनुष्याच्या सुखसोयींत इतकी भर घातली आहे कीं, पांचशें वर्षांपूर्वी निजलेला एकादा मुचकुंद जागा होऊन जर आजच्यासभोंवतीं पाहूं लागला तर त्याला 'स्वर्ग म्हणून जो आपण ऐकला तो येथें अवतरला आहे' असेंच वाटूं लागेल यांत शंका नाहीं. आगगाडी, मोटारी, विमानें, तारायंत्र, बिनतारी संदेश, रेडिओ, लाऊड स्पीकर, टॉकीज् विजेचे दिवे, पंखे, टेलिव्हिजन, अग्निबाण ही एकापेक्षां एक विस्मयकारक व मानवीजीवन सुखावह

करणारीं साधनें भौतिक शास्त्रांनीं मानवांच्या हातांत आणून सोडलीं आहेत व याबद्दल व्याट्, मार्कोनी वगैरे शास्त्रज्ञांचें जगत् निःसंशय ऋणीच राहील.

या शास्त्रांची वाढ पाश्चात्य देशांत झपाट्यानें झाली. पण दुर्दैवानें प्रारंभापासूनच पाश्चात्य देशांत प्रचलित असणारा ख्रिश्चन धर्म व भौतिकशास्त्रें यांचा विरोध सुरू झाला. वास्तविक धर्माचा व भौतिक शास्त्रांचा विरोध असलाच पाहिजे असा कांहीं नियम नाहीं. पण पंधराव्या-सोळाव्या शतकांत भौतिक शास्त्रज्ञांनीं जे शोध लावले त्या योगानें ख्रिश्चनांचा धर्मग्रंथ जें 'बायबल' त्यांतील भौतिक गोष्टी-विषयीं बांधलेले सिद्धान्त खोटे ठरूं लागले. कोलंबसानें अमेरिका शोधून काढली. या योगानें पृथ्वीची पूर्वीची कल्पना बदलावी लागली. याहिपेक्षां ग्यालिलिओनें दुर्बिणीचा शोध लावल्यानें ग्रह, नक्षत्रें, सूर्य यांच्या विषयींच्या समजुतींत मोठीच क्रान्ति झाली. यांना धर्मांत दिलेलें देवत्व नाहींसें होऊन हे पृथ्वीसारखेच निर्जीव जड पदार्थ आहेत असें सिद्ध झालें. सृष्टि सात दिवसांत निर्माण झाली वगैरे कल्पना कल्पनाच ठरत चालल्या. यामुळें वैज्ञानिक शास्त्रज्ञ व धर्मज्ञ पंडित यांच्यांत मोठा तंटा सुरू झाला. आणि ग्यालिलिओ, ब्रूनो वगैरेसारख्यांचा फार छळ झाला. कित्येकांना तर सत्याकरितां आपल्या आत्म्याचें बलिदानहि करावें लागलें. तत्कालिन धर्मज्ञ पंडितांनीं शास्त्रज्ञांचा केलेला छळ व बायबलसारख्या धर्मग्रंथांतील भौतिक वस्तूंसंबंधीं खोट्या ठरलेल्या कल्पना यांचा परिणाम असा झाला कीं, शास्त्रें व धर्म यांचा उभा दावा सुरू झाला व तो अजूनहि मिटला आहे असें म्हणतां येणार नाहीं.

या लढ्यांत भौतिक शास्त्रांनीं लोकांच्या प्रत्यक्ष अनुभवाला येईल अशा स्थितींत आपले शोध आणून ठेवल्यानें धर्माची बाजू लंगडी

पडूं लागली. विज्ञानाची किंमत वाढत चालली. धर्मग्रंथांवरचा लोकांचा विश्वास उडत चालला. याचा अर्थ त्या वेळच्या वैज्ञानिकांत ईश्वरावर श्रद्धा ठेवणारे कोणी नव्हतेच असें मात्र नाहीं. उलट, फॅरेडेसारखे लोक ईश्वरावर अत्यंत श्रद्धा ठेवणारे असेच होते.

पण मनुष्याचें मन हें कांहीं कप्याकप्याचें बनलेलें कपाट नव्हे, कीं, एक कप्पा उघडला कीं बाकीचे मिटलेले राहूं शकतात. मनाचीं वेगवेगळीं अंगें एकमेकांशीं संलग्न असल्यानें एकांत फरक झाला कीं त्याचा सर्व मनावरच परिणाम झाला असें म्हणावयास हरकत नाहीं. लोखंडाच्या तुकड्याचें एक टोंक जर विस्तवांत धरलें तर उष्णता ज्या-प्रमाणें दुसऱ्या टोंकापर्यंत जाऊन पोंहोंचते, तसेंच मनाचें आहे. हें सांगण्याचा हेतु असा कीं, भौतिक शास्त्रज्ञ हा विज्ञानांतील शोध व तत्संबंधीं आपले नवे विचार त्या शास्त्राच्या कप्प्यांतच घालून ठेवील असें होणार नाहीं. शास्त्रज्ञ हा मनुष्यच; तेव्हां तो ज्यावेळीं जगताचें कोडें आपल्या मनाशीं उलगडूं लागतो त्यावेळीं स्वाभाविकच त्याच्या शास्त्रांत त्याच्या प्रचीतीनें सत्य ठरलेलीं प्रमेयें हीं निरपवाद, अबाधित सर्व शास्त्रमूलक सत्यें आहेत असें धरूनच तो चालूं लागतो. तसेंच ज्या पद्धतीनें भौतिक शास्त्रांत अचंबा उत्पन्न करणारा विजय मिळवून दिला ती पद्धत त्यास निर्दोष वाटूं लागते व तो त्या प्रमेयांचा व त्या पद्धतीचा, जगताच्या बुडाशीं काय तत्त्व आहे हें पाहणाऱ्या तत्त्वज्ञानांत उपयोग करतो. याचाच परिणाम जडवाद व विज्ञानवाद होत; व यांनींच ईश्वराची या जगतांतून हकालपट्टी केली.

भौतिक शास्त्राचा व नवीन प्रयोगपद्धतीचा (Experimental Method) आरंभ जरी ग्यालिलिओ, रोजर बेकन यांपासून होतो तरी अर्वाचीन तात्त्विक जडवादाचें मूळ पाहूं गेल्यास तें आपणांस देकार्त या फ्रेंच तत्त्ववेत्त्याच्या तत्त्वज्ञानांत आढळून येईल. विशेष

लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी आहे कीं, देकार्तचा स्वतःचा देवावर विश्वास होता; एवढेंच नव्हे, तर वेगवेगळीं प्रमाणें आणून त्यानें ईश्वराची सिद्धि करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला हें आपण मागें पाहिलेंच आहे. पण त्यानें सांगितलेल्या ज्या दोन गोष्टींतून जडवाद निर्माण झाला त्या म्हणजे या जगतांत दोन पदार्थ आहेत—एक विचार करणारें अनवकाश मन व दुसरी सावकाश पण विचाररहित जडवस्तु—ही एक गोष्ट व दुसरी आत्मा फक्त मनुष्यशरीरांतच राहतो, बाकीचीं शरीरें नुसतीं चालतीं बोलतीं निर्जीव यंत्रें आहेत.

मनुष्येतर प्राण्यांचीं शरीरें हीं चालतीं बोलतीं यंत्रें आहेत असें एकदां मानलें कीं, मनुष्यशरीर हेंहि इतरांच्याप्रमाणें एक यंत्र आहे हें मानणें फारसें अवघड नाहीं आणि पुढें तसेंच झालें. पुढील शोधांनीं तर चित् अशी वस्तूच नाहीं हें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. जगांत सत्यत्वानें म्हणून कांहीं मानायचें झालेंच तर तें 'जड.' चिद् नाहीं. तो एक नुसता भास आहे. या मतासच जडवाद असें म्हणतात.

देकार्तनें पाया घालून दिलेल्या मतास हार्वे, बॉईल यांच्यासारख्यांनीं रक्ताभिसरणाच्या वगैरेबाबतींत लावलेले शोध पुष्टि देणारे ठरले. स्पिनोझा ईश्वर मानणारा खरा; पण त्याचें मतसुद्धां एका दृष्टीनें या जडवादास पुष्टि देणारें झालें. कारण त्यानें असें प्रतिपादन केलें कीं, या जगताच्या बुडाशीं ईश्वराचा कोणचाहि हेतु नाहीं. ही सर्व सृष्टि निर्हेतुक निर्माण झालेली आहे. या स्पिनोझाच्या मतानें निसर्गवाद व जडवाद यांसच पुष्टि मिळाली.

वेगवेगळे जे खगोलशास्त्रज्ञ झाले त्यांतील लाप्लेससारख्यांचा सिद्धान्त या मतास फार पुष्टिकारक झाला. लाप्लेस या फ्रेंच खगोल

शास्त्रज्ञानें आपला नीहारीसिद्धान्तावरचा (Nebular Theory) ग्रंथ लिहिला व तो नेपोलिअनला वाचावयास दिला. नेपोलिअननें तो वाचला व जेव्हां दोघांची भेट झाली तेव्हां नेपोलिअन लाप्लेसला म्हणाला कीं, "अहो, तुम्ही यांत ईश्वराचा उल्लेख कसा केला नाहीं ?" त्यावर तो खगोलशास्त्रज्ञ म्हणाला, "मला तशी गरज भासली नाहीं."

या जडवादास खरी मदत डार्विनच्या विकासवादावरील ग्रंथानें झाली. वैचित्र्यपूर्ण सृष्टि ही एका कारणापासून कशी निर्माण झाली हें जडवादास सांगणें कठीण पडे. ही अडचण डार्विननें दूर केली. डार्विननें जो सिद्धांत मांडून क्रांन्ति घडवून आणली तो असाः— 'प्राण्यांची जगण्याकरितां सारखी धडपड चालू आहे. या धडपडींत जगण्यास जे लायक तेच टिकतात; व ही निवड निसर्ग करतो.' वास्तविक हा सिद्धान्त प्राणिशास्त्रांतला म्हणजे चल, चेतन पदार्थविषयक शास्त्रांतला आहे. अर्थात् तो चेतनाचें अस्तित्व गृहीत धरून चालतो. शिवाय विकासवाद मान्य असला म्हणजे डार्विनचा सिद्धान्त मान्य केलाच पाहिजे असें नाहीं व हल्लीं डार्विनच्या सिद्धान्तास पूर्वीइतकी शास्त्रीय जगांत मान्यताहि नाहीं. अशी जरी खरी स्थिति आहे तरी, ज्यावेळीं डार्विननें हा सिद्धान्त मांडला त्यावेळीं व तदनंतरच्या अव्यवहित उत्तरकाळीं लोकांना असें वाटलें कीं, जगांतील सर्व कोडीं उलगडण्याची किल्लीच आपल्या हातांत आली. अर्थातच लोकांनीं हा सिद्धान्त सृष्टीची वाढ कशी होते याकडे लावला व त्यायोगें ईश्वराच्या कर्तृत्वास अजीबात फांटा मिळाला.

या वादास अगदीं अलीकडच्या काळांत मदत प्रो. ल्यूबासारख्या मानसशास्त्रज्ञांच्या लेखांनीं झाली. मानसशास्त्राची वाढ फार झपाट्यानें होत आहे व मानसशास्त्रज्ञांनीं ईश्वराच्या व धर्माच्या

कल्पनेचें मूळ, चैतन्याचें स्वरूप, आत्मा अमर कीं मर्त्य इत्यादि प्रश्नांवर शोध लावण्याचा बराच प्रयत्न केला आहे. यांपैकीं कित्येकांचा कल देहात्मवादाकडे झुकता आहे. देहात्मवादी लोकांचें म्हणणें असें कीं, आत्मा हा आगगाडीची शिटी किंवा विण्याच्या तारांतून निघणारा ध्वनि अथ । पाण्यावरील फेंस यांच्याप्रमाणें आहे. तें निव्वळ भूतकार्य आहे. आपल्याकडचा दृष्टान्त द्यावयाचा तर जसें कांहीं पदार्थ एकत्र केले म्हणजे त्यांत मादकता हा गुण उत्पन्न होतो तसा चैतन्य हा शरिराचा धर्म आहे. या फेंसाला काय महत्त्व आहे? आपण ज्यांना धार्मिक भावना म्हणतों त्या पीडित, दुःखी, जगाला विटलेले, अशांच्या मेंदूंतल्या कल्पना आहेत. धर्म हा दुःखीकष्टी मनास गुंगी आणून टाकणारी अफू आहे. मूळचें चैतन्यच जर फेंसासारखें भूतकार्य तर ईश्वर कोठला आणि धर्म कोठला?

डॉ फ्राइड या प्रसिद्ध मानसशास्त्रज्ञानें ईश्वराची कल्पना ही लैंगिक कल्पनेंतून कशी निर्माण झाली हें दाखवून त्यास मदत केली. तर अमेरिकन ग्रंथकार मेनेकन् यानेंहि दुबळ्या मनाचें हें कार्य म्हणून तिची उत्पत्ति सांगितली.

आम्ही आतांपर्यंत जडवाद असा शब्द वापरला व विज्ञानवाद हा वापरला नाहीं. याचें कारण विज्ञानवाद हा जडवादाचाच आधुनिक प्रकार आहे. विज्ञानवाद व जडवाद यांत फरक एवढाच कीं, विज्ञानवादी अज्ञेय स्वतंत्र वस्तु जड मानायला राजी नाहींत. विज्ञानवाद्यांच्या मतें जगाचें मूळ चैतन्यरहित अशा गतिमान पदार्थांत आहे. बाकी ईश्वराकडे पाहण्याचा कोन दोघांचाहि सारखाच आहे.

निसर्गवादीबुद्धा यांच्यांतच मोडतात. म्हणून त्यांचा स्वतंत्र उल्लेख केला नाहीं.

तात्पर्य, चैतन्याशिवाय जगताचें कोडें उलगडतें असेंच म्हणणारे हे सर्व आहेत.

येथपर्यंत या मताचा इतिहास व सिद्धान्त सांगितला. आतां थोडक्यांत ह्या मताचा सारांश सांगून याची छाननी करूं.

भौतिकविज्ञानवाद हा भौतिक विज्ञान, प्राणिशास्त्र, रसायनशास्त्र, मानसशास्त्र इत्यादि भौतिकशास्त्रांच्या शाखांनीं प्रयोगपद्धतीचा अवलंब करून जे निष्कर्ष प्रस्थापित केले त्यांवर उभारलेला आहे. यामुळें सत्यासत्य ठरविण्याच्या बाबतींत नुसत्या विचारात्मक पद्धतीस हा वाद फार किंमत देत नाहीं. याचा सर्व भर प्रयोगपद्धतीवर आहे. वर उल्लेखिलेल्या व इतर आणखी ज्या भौतिक विज्ञानाच्या शाखा आहेत त्यांत प्रामुख्यानें येणाऱ्या कल्पना म्हणजे जड वस्तु, अंध (हेतुविरहित) कार्यकारणभावसंबंध, निरपवाद निसर्गाचे नियम, विकास, अवकाश व काळ यांचें सत्यत्व, जड पदार्थांचें नित्यत्व (Conservation of mass) व शक्तिसंस्थिति (Conservation of energy) या होत. या कोट्यांचें अथवा कल्पनांचें अवलंबन करून भौतिक विज्ञानवादी हा सर्व जगाची व्यवस्था लावण्याचा प्रयत्न करतो व त्याला ही व्यवस्था लावीत असतां चेतनवस्तु अथवा ईश्वर यांची गरज भासत नाहीं. किंबहुना त्याचें मत असें कीं जीवचैतन्य (Consciousness) म्हणजे मेंदूचे व्यापार चालले असतां जें कांहीं जड परिणाम उत्पन्न होतात तदंगभूत एक क्षुद्र कार्य. शरिराच्या हालचालीचा व त्याचा कार्यकारण असा संबंध असलाच तर कारण व कार्य असा आहे. मागील दृष्टान्तच देऊन म्हणावयाचें तर असें म्हणतां येईल कीं, आगगाडीनें शिटी फुंकली तर त्या आवाजाचा इंजिनमधील यंत्रांवर कांहीं परिणाम होईल का? वीणाच्या तारा छेडल्या असतां ध्वनि

निर्माण होतात म्हणून उत्पन्न झालेल्या ध्वनींचा तारांवर कांहीं परिणाम होईल का? तात्पर्य, चैतन्य म्हणजे केवळ इंजिनचा आवाज, वीण्यांच्या तारांतून निघणारा ध्वनि अथवा पाण्यावरील फेंस. शरीराच्या हालचालीवर त्याचा कांहीं परिणाम होत नाहीं. हें झालें व्यष्टीचें. समष्टीचेंहि असेंच आहे. जें पिंडीं तें ब्रह्मांडीं. शरीरावर सत्ता चालविणारें चैतन्यच जेथें मानण्याची पंचाइत तेथें विश्वाचा सूत्रधार, नियामक असा ईश्वर कोठून मानणार?

एकेकाळीं या भौतिक विज्ञानाची भौतिक शास्त्रांत, तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत व व्यवहाराच्या बाजारांत मोठी किंमत होती. भौतिकशास्त्रांनीं लावलेल्या शोधांनीं व त्यांनीं करून दिलेल्या सुखसोयींनीं माणसांचे डोळे दिपून जाऊन भौतिकशास्त्रें सांगतील तेंच सत्य, असें मानण्याचा शिष्टसंप्रदाय बनत चालला होता. पण तो काळ आतां राहिला नाहीं. तत्त्वज्ञ हे आतां जगत् चैतन्यस्वरूप आहे असें मानण्याकडे झुकत आहेत; नव्हे, झुकले आहेत. आयकेन्, टेलर, वार्डसारखे आत्मसत्तावादी (Idealists) अथवा संतयानासारखे पदार्थसत्तावादी (Realists) तत्त्वज्ञ, जडवस्तु मानीत नाहींत यांत नवल नाहीं. कारण खुद्द भौतिकशास्त्रांतच इतकी क्रांति झाली आहे कीं, एडिंग्टन, सर जेम्स, जीन्स, कीथसारखे मोठमोठे भौतिक शास्त्रज्ञ व बर्गसॉन, लॉईड मॉर्गन् सारखे प्राणिशास्त्रवेत्ते हे जगताच्या बुडाशीं चेतनशक्ति असावी असें मानूं लागले आहेत. 'भौतिक विज्ञान हें इंद्रियांना गोचर होणाऱ्या जगताची व्यवस्था लावायला अपुरें आहे; मग उच्च भावना, अध्यात्मज्ञान ज्यांत अंतर्भूत होतात अशा उच्च मानवी जगताची रचना तें काय सांगूं शकणार?' असें भौतिकशास्त्रवेत्ते आतां म्हणूं लागले आहेत.

भौतिक विज्ञानवादाची, जगताची व्यवस्था लावण्याची जी पद्धत आहे तिच्याविरुद्ध खालील प्रमाणें देतां येण्यासारखीं आहेत—

(१) भौतिक विज्ञानाचा मुख्यतः भर असणाऱ्या जड वस्तूंचें स्वरूप काय तें आपण प्रथम पाहूं. सामान्य मनुष्याची जड वस्तूची कल्पना म्हणजे अचेतन, घनीभूत, अवकाशास व्यापणारी अशी अविभाज्य वस्तु. पण तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत अथवा खुद्द भौतिकपदार्थविज्ञानाच्या क्षेत्रांत अशी वस्तु मानावयास हल्लीं कोणी तयार नाहीं. ही स्थिति कशी झाली हें थोडक्यांत आपण पाहूं.

(अ) प्रथम तत्त्वज्ञान क्षेत्रांतील क्रांतीकडे वळूं. ही क्रांति पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांत, प्रथम, आयरिश तत्त्ववेत्ता बर्कले (Berkeley) यानें घडवून आणली. त्याचें म्हणणें असें कीं, व्यवहारांत आपण जिला जडवस्तु म्हणतों, ती आहे तरी काय हें आपण प्रथम पाहूं. 'घड्याळ, दगड वगैरे जड पदार्थ आहे.' या वाक्याचा अर्थ ज्या वेळेला आपण खोल जाऊन पाहूं लागतों त्या वेळेला आपल्याला असें आढळून येतें कीं, जडवस्तु म्हणून तर आपल्या हाताला लागत नाहींच; उलट शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध, अशा चेतनात्मक संवेदनाच अनुभवास येतात. पौर्वात्य दृष्टान्त जर द्यावयाचा तर, सूर्य हातांत घेऊन अंधार पाहूं लागला तर त्याला त्याची किरणेंच जशीं दिसतात, तसेंच जीवचैतन्य जडपदार्थ पाहूं गेलें तर त्याच्या अनुभवास शब्द-स्पर्शादि चेतनात्मक संवेदनाच येतात. तद्व्यतिरिक्त जड म्हणून वस्तु भासतच नाहीं. तात्पर्य आपण ज्याला जडवस्तु म्हणून म्हणतों तो एक संवेदनांचा गोळाच आहे. 'आत्मभानें पदार्थसत्ता' या तत्त्वाचा तो अनुयायी असल्यानें, तो कधींहि अनुभवास न येणारी जडवस्तु मानावयास तयार नाहीं. बर्कलेनें हें जें जडवस्तूच्या अस्तित्वाचें खंडन केलें आहे तें इतकें महत्त्वाचें आहे कीं, तत्त्व-

ज्ञानाच्या क्षेत्रांत अथवा भौतिक शास्त्राच्या क्षेत्रांत पूर्वीच्या स्वरूपांत जडपदार्थ मानावयास त्याच्यानंतर झालेले तत्त्वज्ञ धजत नाहींत. एडिंग्टन म्हणतो, *

"I have already said that science is no longer disposed to identify reality with concreteness. Materialism in its literal sense is long since dead." इतर बाबतींत बर्क्लेशी मतभेद असणारे तत्त्ववेत्तेसुद्धां 'जड' नाहीं हें बर्क्लेचें म्हणणें मान्य करतात. बर्क्ले व इतर तत्त्ववेत्ते यांच्यांत फरक जर कोठें असेल तर 'जड नाहीं, मग आहे काय?' या प्रश्नास दिलेल्या उत्तरांत आहे.

अगदीं अर्वाचीन काळांत सुद्धां डॉ. वार्डसारख्या प्रसिद्ध व मान्य अशा मानसशास्त्रवेत्त्यांनीं मानसक्षेत्रांतील जडवादा-(Epiphenomenalism) चें खंडन करतांना असाच युक्तिवाद लढवलेला आहे. डॉ. वार्ड म्हणतात, "ज्ञानाच्याद्वारांच 'जड' म्हणून जी वस्तु आपण समजतों तिचें ज्ञान होतें. ज्ञान नाहीं तर जड वस्तु नाहीं. अशी स्थिति असतांना जडवस्तूसच प्रमुख मानून ज्ञान व चैतन्य हें नुसतें पाण्यावरील फेंसासारखें क्षुद्र दुर्बल पदार्थ समजणें म्हणजे गाडीपुढें घोडा उभा करण्याऐवजीं घोड्यापुढें गाडी ठेवण्यासारखें हास्यापद आहे."

टेलर, लोट्झसारखे तत्त्वज्ञ 'जड' नाहींच, सर्व चिदच आहे असें म्हणूं लागले आहेत. ज्याला आपण जड जगत् म्हणतों तें-सुद्धां वस्तुतः चैतन्ययुक्त जीवांची एकःजमातच आहे. या सिद्धान्ताचा भौतिक विज्ञानाच्या क्षेत्रांतून कै. सर जगदीशचंद्र बोससारखे लोक पाठपुरावा करीत आहेत.

* "Science And The Unseen World." Page 31.

(आ) आतां भौतिक पदार्थविज्ञानाच्या क्षेत्रांत जडवस्तूचें स्वरूप काय आहे तें पाहूं. पदार्थविज्ञानवादाच्या इतिहासांत एक काळ असा होता कीं, त्यावेळीं भौतिकविज्ञानावादी विश्वाची किल्ली जणूं आपल्या हातांत आली असें मानीत. पूर्वीचे चिदद्वैत, ईश्वर-कारणवाद, वगैरे सर्व मतें त्यांच्या दृष्टीनें टाकाऊ होतीं. कायम, निश्चित व अबाधित असे सिद्धान्त काय ते आपण काढले तेवढेच. यांत बदल होण्याचा संभव नाहीं. ही सुरक्षितता आतां भौतिक-विज्ञानवाद्यांना वाटत नाहींशी झाली आहे व त्याला विज्ञानवादी बर्कले व डॉ. वार्ड, टेलर यांसारख्या आत्मसत्तावादी तत्त्ववेत्त्यांनीं केलेली टीका तर थोडीबहुत कारण आहेच; पण त्याहिपेक्षां खुद्द विज्ञानाच्या क्षेत्रांत आधुनिक विज्ञानवाद्यांनीं केलेले शोध कारण आहेत.

चेतनकारणवाद सोडून दिल्यानंतर भौतिकशास्त्रज्ञ प्रथम असें म्हणूं लागले कीं, या जगतास आधार जड प्रकृति आहे व तिचाच हा सर्व परिणाम आहे. ईश्वराचा याच्याशीं संबंध नाहीं. पुढें विज्ञानवादी ही प्रकृति काय आहे हें पाहूं लागले असतां त्यांना आढळून आलें कीं, प्रकृति ही ब्याण्णव मूलतत्त्वांची (Elements) बनली आहे. पण पुढें असा प्रश्न आला कीं, ही मूलतत्त्वें तरीं कशाचीं बनलीं आहेत? विचार करतां, त्यांची इसवी सनापूर्वी होऊन गेलेल्या डेमॉक्रिटसनें सांगितलेल्या अणूंकडे नजर गेली व त्यांनीं सर्व जग परमाणूंचें (Atom) बनलें आहे, असा सिद्धान्त मांडला आहे.

परंतु गेल्या तीस चाळीस वर्षांत एक मोठी क्रान्ति झाली. वीस-चाळीस वर्षांपूर्वी ॲटम हा अविभाज्य आहे असें समजलें जात होतें. पण पुढें असें आढळून आलें कीं, ॲटम हा अविभाज्य नव्हे.

उलट, ॲटम हा सूर्यमालेसारखा आहे. त्यांत प्रोटॉन (घन विद्युत् कण) हा केन्द्राच्या ठिकाणीं आहे व त्याच्याभोंवतीं अनेक इलेक्ट्रॉन्स (ऋणविद्युत् कण) फिरत आहेत. तात्पर्य, ॲटम हें घन व ऋण विद्युत्कणांच्या समवायाचें नांव आहे. यावर शास्त्रज्ञांनीं प्रत्येक ॲटममध्यें घन व ऋण विद्युत्कण असतातच असतात, मूळ विद्युत् एकच आहे, पण तिची प्रगट होतांना घन व ऋण अशीं दोन रूपें दिसतात, असें सिद्ध केलें आहे. अविभाज्य परमाणू हे या नवीन सिद्धान्तानें विद्युत्स्वरूप आहेत असें ठरलें जात असतां मागच्या सिद्धान्तांना मोठा धक्का मिळाला. ॲटम हें विद्युत्चें स्वरूप आहे या सिद्धान्तानें जड-वस्तूचें स्वरूप पार पालटून, हे विद्युत्कण सचेतन कीं अचेतन याबद्दल वादविवाद सुरू झाला. व्हाईटहेडसारखे लोक ते सचेतन आहेत असें म्हणूं लागले, पण इतर ते अचेतन आहेत असें म्हणतात. परमाणू अचेतन कां सचेतन हा प्रश्न जरी सोडून दिला तरी आपल्या डोळ्यांदेखत दृश्य जगाचें स्थिर स्वरूप बदलत चाललें हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. भौतिक विज्ञानवादी जगत् विद्युत्–स्फुरणरूप मानूं लागणें, हा प्रत्यक्ष–प्रमाणवाद्यांस मोठाच धक्का आहे यांत शंका नाहीं.

जणूं कांहीं हा धक्का बसून जडवाद पुरा खिळखिळा झाला नाहीं म्हणून त्याला आणखी एक धक्का दिला गेला व तो क्वॉंटम् (quantum) सिद्धान्तानें होय. क्वॉंटम् सिद्धान्ताच्यापूर्वीं असा समज होता कीं, शक्ति ही अखंड आहे व ती एका स्थलापासून दुसऱ्या स्थलापर्यंत सारखी पोंचूं शकते. क्वॉंटम् सिद्धान्त असा आहे कीं, शक्ति (Energy) छोट्या बंडलाच्या द्वारां पसरते व ती अखंड जाते हें म्हणणें चुकीचें आहे. याचा निष्कर्ष असा आहे कीं जडवस्तूचें जसे परमाणू आहेत तद्वत् शक्तीचे (Enegry) हि

परमाणू आहेत. अशा रीतीनें क्वाँटम् सिद्धान्तानें शक्तीची अनस्यूतता व अखंडता जाऊन ती खंडित आहे असें सिद्ध झालें.

या सर्वांवर कळस आइन्स्टीनच्या सापेक्षवादानें केला. या सिद्धान्तानें 'मूले कुठारः' या म्हणीप्रमाणें जडवस्तूच्या मूळ रूपांतच फरक करून टाकला न्यूटनपूर्वीचे शास्त्रज्ञ व न्यूटन असें समजत कीं, जडाचें वस्तुमान व शक्ति हे गुण न बदलणारे आहेत व न्यूटनच्या गुरुत्वाकर्षणाच्या सिद्धान्तांतसुद्धां ही गोष्ट गृहीत धरलेली आहे. आइन्स्टीननें पदार्थाचें वस्तुमान व शक्ति हीं निश्चित स्वरूपानें असूं शकत नाहींत, त्यांचीं आपणांस दिसणारीं रूपें सापेक्ष आहेत असें सिद्ध केलें. तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत सापेक्षतावाद फार जुना आहे. तसाच भौतिक विज्ञानाच्या क्षेत्रांतहि तो जुना आहे; परंतु पूर्वी अवकाश व काल संलग्न आहेत असें समजत नसत. ही कल्पना अर्वाचीन आहे. आइन्स्टीनचा सिद्धान्त असा आहे कीं, एकाद्या जडाचें वस्तुमान अथवा लांबी जी दिसते ती पृथ्वीच्या हल्लींच्या भ्रमणाची गति व द्रष्ट्यांचे अवकाशांत असणारें स्थान यांच्याशीं असणाऱ्या वस्तूंच्या संबंधावर अवलंबून आहे. दुसऱ्या ताऱ्यावरून पदार्थाकडे पाहूं लागलें असतां त्याची लांबी हल्लीं दिसते तशी दिसणार नाहीं व पृथ्वीचा जो हल्लींचा वेग आहे त्यांत फरक होऊन जर तो वाढत राहिला तर वस्तूची लांबी शून्यापर्यंत सुद्धां येऊन पोहोंचेल. या आइन्स्टीनच्या सिद्धान्तानें जडवस्तूचें स्वरूप पारच बदललें. त्याच्या मतें वस्तूच्या तीन परिमाणांबरोबर कालरुपी चवथें परिमाण मानणें अवश्य आहे. ज्याला आपण जडवस्तु म्हणतो ती म्हणजे विनत स्वरूपाच्या अवकाशाचा एक तयार झालेला भोंवरा (Kink) होय. अशा रीतीनें सापेक्षवादाच्या दृष्टीनें विश्वाचें केंद्र सर्वत्र आहे.

तात्पर्य, जड जगत् हें स्थूल स्वरूपापासून निघून शून्यापर्यन्त अथवा अवकाशापर्यन्त येऊन बसलें आहे. आमच्याकडे सांख्यसुद्धां प्रकृति अशीच दिक्कालाधार 'सूक्ष्म' समजत असत व तीमधूनच स्थूल सूक्ष्म जग उत्पन्न झालें असें समजत.

(२) पदार्थ विज्ञानाचा दुसरा मोठा आधार म्हणजे निसर्गाचे नियम ही कल्पना. ह्यांचें परीक्षण आत्मसत्तावादी तत्त्ववेत्त्यांनीं केलेलें वाचकांनीं पाहावें. तें महत्त्वाचें असलें तरी तूर्त आम्हीं येथें देत नाहीं. खुद्द भौतिकशास्त्रज्ञच याविषयीं काय म्हणतात तें देऊन पुढच्या प्रमाणाकडे वळूं.

एडिंग्टन आपल्या *पुस्तकांत म्हणतो कीं, निसर्गाच्या कायद्याच्या कल्पनेनें धर्म नाहींसा होण्याची कल्पना सोडून द्या. कारण या नियमांना साधे ७×९=६३ हे ७×९=६५ या पेक्षां कां खरे हें सांगणें कठीण आहे.

(३) खगोल शास्त्रज्ञ लाप्लेसनें या विश्वाचें कारण नीहारासारखा पदार्थ (Nebulous matter) मानून ईश्वराला स्पर्श न करतां पृथ्वीची व्यवस्था लावून दाखविली. पण खगोलशास्त्रज्ञांना लाप्लेसचा सिद्धांत अनेक कारणांमुळें चुकीचा वाटला. त्याऐवजीं मिटिऑरिक सिद्धांत कित्येकांनीं मांडला. हाहि अपुरा वाटून त्या ऐवजीं प्रो. चेंबर्लेन यांनीं Sun-bolt सिद्धान्त मांडला. हाहि निरपवाद नव्हेच. ही झाली पृथ्वीची गोष्ट. मग संपूर्ण विश्वाच्या बाबत निरपवाद सिद्धान्त

---

*"Dismiss the idea that natural law may swallow religion; it cannot even tackle the multiplication table single-handed."

—Science and the unseen world. Page 36

सांगणें किती कठीण आहे, हें वेगळें सांगावयास नको. या बाबतींत वेस्टवेच्या पुस्तकांतील खालील उतारा देऊन पुढच्या प्रमाणाकडे वळूं.

"When, however, we attempt to find an origin of the universe itself, any hypothesis is necessarily highly speculative. The mind is baffled as it always is baffled when it attempts to follow up an infinite regress. If, however, the mind can bring itself to admit a First Cause, the rest is easy. If it denies a First Cause, the problem admits of no conceivable solution. It may be urged that neither can a First Cause be adequately conceived. But once more, are we not sometimes bound to believe what we cannot conceive?"

—Science and Theology. Page 150

लॉर्ड कीथ तर या जगताच्या बुडाशीं चित्‌शक्ति आहे असें मानणेंच अवश्य आहे असें स्पष्ट म्हणतात.

(४) प्राणिशास्त्रांत डार्विनच्या सिद्धान्तांपैकीं विकास ही कल्पना सामान्य रीतीनें सर्वत्र मान्य आहे. पण तपशीलांत इतका फरक पडला आहे कीं, डार्विनिझम् हें आज प्राणिशास्त्रांत अमान्य असें मत आहे. सत्‌कार्यवाद जाऊन त्याऐवजीं Creative Evolution मान्य होऊं पहात आहे. उपादानकारणांत न आढळून आलेले नवीन नवीन गुण कार्यांत उत्पन्न झालेले दिसतात यावरून बर्गसॉन् Creative Evolution व लॉईड मॉर्गन् Emergent Evolution मानूं लागले आहेत. हीं मतें नैय्यायिकांच्या आरंभवादासारखींच आहेत. बर्गसॉन् हे विकास पावणारे जडवस्तु व मन या दोहोंचें

मूळ Elan Vital म्हणून मानतात. लॉइड मॉर्गन् त्याला ईश्वर म्हणावयास तयार आहे. वेस्टवे म्हणतो—

" In which matter leads to life, life to consciousness, and consciousness ultimately to a social existence, in which lofty moral ideas link,we seem to discern the purpose of the whole. The design of man, there seems to be a revelation of man's reponsibility to some supreme authority. Thus, we come to have an instructive feeling that all existing things were produced by an intelligent Being for the end which they fulfil, and that no evolution was possible without a pre-existent First Cause. A Deity may have existed eternally and at some point in past time have initiated the process of the Universe we know. If nothing has existed eternally, nothing can have come into being. But if something has existed eternally, that something may at some point have caused the existence of our Universe."

– Scince and Theology, page 357.

ही 'चैतन्यस्वरूप शक्ति' आहे असें व्हॉन ड्रीश म्हणतो. पॅटनसारखे लोक तर या विकासांत रचना दिसते असें म्हणूं लागले आहेत.

तात्पर्य, ज्या भौतिक शास्त्रांच्या शाखांवर भौतिक विज्ञानाची उभारणी तीं शास्त्रेंच आतां चिदाची व अद्वैताची भाषा बोलूं लागलीं आहेत. यापलीकडे भौतिक विज्ञानवादाचें आणखी खंडन काय पाहिजे ?

वेस्टवे म्हणतोः— "And yet the vast majority of men including men of science, are nowadays sincere theists by conviction, though more often than not." — Ibid, preface, page vii

"....If we want to explain our conceptions of the Real, the True, the Beautiful, or the Good in each case alike, we are inevitably driven to the conclusion that without an intelligent First Cause as a Beginning or a Foundation, the whole of our scheme must dissolve and leave not a rack behind." — Ibid.

दृश्य जगापलीकडे अदृश्य सृष्टि आहे, दृश्यसृष्टीच्या द्वारा एकच शक्ति आपलें स्वरूप प्रकट करीत आहे, विकासांत रचनाचातुर्य दिसतें व त्यास आदिकारण कोणी असावें असें भौतिकशास्त्रज्ञच म्हणूं लागले आहेत. यावरून वारे कोणत्या दिशेनें वाहत आहेत हें सूत्र वाचकांस सहज कळून येईल.

(५) नुसती जड प्रकृति जगताचें कारण होऊं शकत नाहीं ही गोष्ट शंकराचार्यांनीं आपल्या सूत्रभाष्यांत (अ. २ पद २) फार पूर्वीच सुंदर रीतीनें स्पष्ट केली आहे. चेतन पुरुषांचें नुसतें सान्निध्य मानून काम भागत नाहीं. त्याची सत्ता मानणें अवश्य आहे हें सांख्यशास्त्राचा विचार करणाऱ्यास सहज कळणारें आहे.

पदार्थ विज्ञानवादाविरुद्ध आणखी दोनतीन प्रमाणें देऊन हें लांबलेलें प्रकरण आटपूं.

(६) नुसती जड वस्तु मानून जीवनांत आपल्याला जें वैचित्र्य दिसतें, जी कल्पकता दिसते, जी परिस्थितिविरुद्ध मात करण्याची

आकांक्षा आणि सामर्थ्य आढळतें, त्याची योग्य उपपत्ति लागत नाहीं. शरिरांतील एखादा अवयव निर्बल झाला अथवा तुटला तर त्याचें काम जीव दुसऱ्या इंद्रियांकडून करून घेतो. ही शक्ति काय जडांत असणार ! जर सर्वच वस्तु जड परमाणूंच्या बनलेल्या तर आपण जो वेगवेगळ्या वस्तूंच्या मूल्यांत फरक करतों, त्याला आधारच राहणार नाहीं. उदाहरणार्थ, कालिदास, शेक्स्पीअर सारखे जगन्मान्य कवि व टाळ टाळ, हिंगणबेट करणारा एखादा कवि, शंकराचार्य, ज्ञानेश्वरमहाराज यांच्यासारखे तत्त्ववेत्ते आणि वेडे व पागल यांच्यांत फरक तो काय राहिला ? फक्त मेंदूमधल्या खवल्यांच्या संख्येंतच ना ? एकापेक्षां दुसऱ्याच्या परमाणूंची रचना वेगळी व संख्या कमी, एवढ्या उत्तरानें मनुष्याचें समाधान होणार नाहीं.

(७) विज्ञान ईश्वराच्या अस्तित्वाविरुद्ध आहे असें म्हणणारे लोक विसरतात कीं, अर्वाचीन विज्ञान हें पदार्थविज्ञान आहे. सदाचार, सामाजिक रचना, धर्म, अध्यात्म हे पदार्थविज्ञानाचे विषय नाहींत. 'सत्यं शिवं सुंदरम्' हे पदार्थविज्ञानाच्या कक्षेंत पडत नाहींत. येशु ख्रिस्त हा क्रॉसवर कां गेला ? चाफेकर गीता म्हणत फांशीं कां गेले ? शिवाजी महाराज 'धर्माकरतां मरूं' असें कां म्हणत ? घरीं खावयास नसतांना, तुकारामबोवा घरीं चालून आलेलें द्रव्य कां लोटून देत ? याचा उलगडा भौतिकविज्ञानवादानें होणार नाहीं. हें स्वतंत्रच जगत् आहे व त्याकरितां वेगळेंच शास्त्र पाहिजे.

भौतिकविज्ञानवादाविरुद्ध प्रमाणें देतांना बरींचशीं पानें व्यापलीं. पण त्याचें कारण त्याची आपल्याकडील बाजारांत असलेली किंमत हें होय. भौतिकशास्त्रांची आपल्या देशांत वाढ करणें अत्यंत अवश्य आहे. जगाचा विचार करूं लागलें असतां, भौतिकशास्त्रांना गाळून विचार करतां येणें शक्य नाहीं. पण याचा अर्थ भौतिकशास्त्रें

जडापलीकडे कांहीं सांगत नाहींत, त्यांनीं इतके शोध केले आहेत कीं, आतां विश्वाचें कोडें उकलण्यास ईश्वराची गरजच नाहीं वगैरे प्रकारची भाषा जी बोलली जाते ती खरी आहे असें नव्हे. भौतिक-शास्त्रांचे निष्कर्ष ईश्वराच्या अस्तित्वाच्या आड येतात का उलट त्यांचा कल त्याचें अस्तित्व मानण्याकडे आहे, हें वर जी चर्चा केली आहे त्यावरून स्पष्ट कळून येईल.

भौतिकशास्त्रें व ईश्वर यांत तंटा नाहीं. तीं ईश्वर शोधायला जातच नाहींत. आपआपल्या क्षेत्रांत त्यांची किंमत अबाधित आहे. ईश्वराचा शोध करण्यास म्हणून प्रवृत्त न होतांसुद्धां त्यांनीं जी विश्वरचना सांगितली ती ईश्वराकडेच येऊन पोहोंचते ही महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

★★★

धर्म व ईश्वर : : : ११

मानव ज्यावेळीं भोंवतालीं पसरलेल्या विश्वाचा विचार करूं लागला त्यावेळेपासून त्याच्या विचारांत धर्म व ईश्वर या दोन गोष्टी सदोदित एकमेकांशीं अत्यंत निगडित अशाच आढळतात. हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतके धर्म न मानणारे सोडून दिले तर बाकीचे शेंकडा नव्याण्णवपेक्षां अधिक लोक ईश्वर मानणारे असेच आढळून येतात. तसेंच कांहीं धर्म न मानणारे सोडून दिले तर बाकीचे बहुतेक लोक कोणत्या ना कोणत्या प्रकारचा तरी धर्म मानतातच. कांहीं धर्मांच्या बाबतींत ते ऐहिक सुखाचा—अभ्युदयाचा-विचार

करतात. या म्हणण्याबाबत मतभेद असूं शकतील. पण पारलौकिक हिताचा विचार करणार नाहीं असा धर्मच नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. तेव्हां मनुष्याच्या पारलौकिक हिताचा प्रामुख्यानें विचार करणारा धर्म व जगताच्या बुडाशीं अचिन्त्यशक्ति स्वरूपानें असणारा ईश्वर यांचा निकटचा संबंध असावा, धर्माच्या चर्चेंत ईश्वराचा उल्लेख यावा व ईश्वराच्या चर्चेंत धर्माचा संबंध यावा हें अगदीं स्वाभाविक आहे व म्हणूनच या विभागांत धर्म व ईश्वर यांचे सामान्यतः संबंध सांगून पृथ्वीच्या पाठीवर आज जिवन्त असणारे जे चार प्रमुख धर्म आहेत, त्यांनीं मानलेल्या ईश्वराच्या स्वरूपाचें थोडक्यांत दिग्दर्शन करण्याचें योजिलें आहे.

जितकें ईश्वराचें अस्तित्व मान्य करणें सोपें आहे, तितकेंच त्याची सर्वांना पटेल अशी व्याख्या सांगणें कठीण आहे. धर्मासंबंधींसुद्धां जवळ जवळ तसेंच आहे. ईश्वराची चालचलाऊ व्याख्या मागें दिलेलीच आहे. तिचा पुन्हां उल्लेख करून पुढें जाऊं. सर्व शक्तिमान्, सर्वज्ञ, जगत्कारण सर्व श्रेष्ठ असा पुरुष अथवा शक्ति ही ईश्वराची सामान्य व्याख्या होय.

धर्माची व्याख्या वेगवेगळ्या लोकांनीं वेगवेगळ्या प्रकारांनीं केली आहे. कोणी ' धारणात् धर्ममित्याहुः ' अशी त्याची व्युत्पत्ति सांगून ' समाज धारण करणारा तो धर्म ' अशी त्याची व्याख्या करतात. ' यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ' म्हणजे ज्याच्यापासून ऐहिक सुखलाभ व पारलौकिक हित प्राप्त होतें तो धर्म अशी त्याची कित्येक व्याख्या करतात. पूर्वमीमांसा दर्शनाचे उत्पादक जैमिनि ' चोदनालक्षणाऽर्थो धर्मः ' म्हणजे, वेदांनीं विहित म्हणजे

पुरुषांस करणीय म्हणून सांगितलेलीं कर्में तोच धर्म अशी धर्माची व्याख्या करतात.

धर्म या शब्दाची व्याख्या देण्याचा असला प्रयत्न न करतां वेगवेगळ्या धर्मांचा अभ्यास केला असतां धर्मांत कोणकोणत्या गोष्टींचा लोक अन्तर्भाव करतात तें वाचकांच्या समोर आम्ही मांडतों. म्हणजे आपोआपच धर्माचें सामान्य स्वरूप त्यांच्या लक्षांत येईल. कोणताहि धर्म म्हटला म्हणजे त्यांत आपणांस चार भाग दिसून येतात :—(१) आध्यात्मिक अनुभव (२) तत्त्वज्ञान (३) आचार व (४) इतिहास. अमेरिकन् मानसशास्त्रज्ञ वुइल्यम् जेम्स् यांनीं आपल्या The Varieties of Religious Experience या पुस्तकामध्यें धर्माचे संस्थात्मक धर्म (Institutional Religion) व व्यक्तिगत धर्म (Personal Religion) असे जे विभाग केले आहेत, त्यांच्याच जवळ जवळ येणारे आम्ही दिलेले हे चार विभाग आहेत, धर्माचें खरें अन्तरंग, जिवन्त स्वरूप पहिल्या दोन विभागांत म्हणजे आध्यात्मिक अनुभव व तत्त्वज्ञानांत आढळून येतें. त्याला सोयीस्कर, योग्य, अन्तरंग विभागाचा हेतु साध्य करण्याकरितां सांगितलेला जो आचार भाग हा धर्माचे बाह्यांग होय. हा कुडीसारखा आहे आणि म्हणूनच धर्माचा विचार करतांना आपल्या मननीय पुस्तकांत वुइल्यम् जेम्स् यांनीं पहिल्या विभागावरच जोर देऊन त्याची छाननी केली आहे. पहिल्या दोहोंच्या परस्पर-संबंधांचा थोडा विचार करणें अवश्य आहे. कारण या चर्चेनें आपला मुख्य मुद्दा जो धर्म व ईश्वर यांचा संबंध त्यावर चांगला प्रकाश पडणार आहे.

आम्ही धर्माचें अंतरंग स्वरूप म्हणून ज्यास म्हटलें तो प्रत्येक मनुष्यास येणारा आध्यात्मिक अनुभव होय. हा धर्माचा..पाया

आहे. याच्यावरच सर्व धर्म उभारलेले आहेत. आपणांस प्राप्त झालेला अनुभव टिकावा, शास्त्रीय भाषेंत बोलावयाचें म्हणजे त्या अनुभवाचें क्षेम व्हावें, अथवा आपणांस मिळालेला अनुभव इतरांना मिळावा, एतदर्थ सांगितलेली क्रिया हा धर्मांतील आचार भाग होय. अर्थातच या आचार भागांत ऐक्य आपणांस आढळून येणें कठीण आहे. आपणांस प्रार्थनेनें अथवा ध्यानानें ईश्वराचा साक्षात्कार झाला असें जाणून आपणांस निवांत प्रार्थना करण्यास अथवा ध्यान करण्यास मनुष्य प्रार्थनामंदिर अथवा देवालय उभारतो. आपल्या घरच्या कटकटी, त्रास यांपासून दूर होऊन निवांत ईशचिंतन करतां येईल म्हणून लोकहि आपलीं घरेंदारें सोडून तेथें येतात. अशा रीतीनें प्रार्थनामंदिर व त्यांतील सामुदायिक प्रार्थना यांचा उगम सांगतां येण्यासारखा आहे. अर्थातच अशीं प्रार्थनामंदिरें सर्व एकाच सारखीं असणें संभवनीय नाहीं. एवढेंच नव्हे तर प्रार्थनेकरितां प्रत्येकास प्रार्थनामंदिरांत जाऊनच प्रार्थना केली पाहिजे असेंहि नाहीं. पण ज्यांचा अंतरंगांत प्रवेश नाहीं, जे स्वतंत्र रीतीनें देवाला हांक मारण्याइतके प्रौढ नाहींत, त्यांनीं प्रार्थनामंदिरांत जाऊनच प्रार्थना करण्यास सुरवात केली पाहिजे. पण हें तारतम्य लक्षांत न घेऊन कित्येक लोक ह्या बाह्य गोष्टीसच इतकें महत्त्व देतात कीं, जर एखादा ठराविक आचार पाळीत नसला तर त्याला लगेच लोक नास्तिक म्हणून ठरवतात. खरें सांगावयाचें तर हा बाह्य भाग आहे. कारण याचा दुरुपयोग करणें शक्य आहे आणि तो सर्वांनाच सारखा आवश्यकहि नाहीं. कित्येक प्रार्थनामंदिरांच्याकडे, मठांच्याकडे, देवालयांच्याकडे पाहून, 'प्रार्थनामंदिराच्या जो अधिक जवळ तो ईश्वरापासून तितका अधिक दूर' (Nearer the Church, farther from

God) या म्हणीचा प्रत्यय येतो. शेताच्या रक्षणाकरितां लावलेल्या कुंपणानेंच शेत खावें असाच थोडासा हा प्रकार आहे.

सर्वच मठ, मंदिरांचा असा दुरुपयोग होतो असें म्हणण्याचा अर्थातच आमचा हेतु नाहीं हें वाचकांना सांगावयास नको. इतकें जें वर वर्णन केलें त्याचा हेतु येवढाच कीं, प्रार्थनामंदिरांतील उपासना, मठांतील कर्तव्यें इत्यादि गोष्टी हें धर्माचें बहिरंग आहे.

पण हें बहिरंग लक्षांत न आल्यानें त्याला नसतें महत्त्व प्राप्त झालें व धर्माच्या नांवावर रणें माजूं लागलीं. गंध आडवें कां उभें, ऋग्वेदियांनीं पहिल्यांदा म्हणावें का आपस्तंबानें, माळ एकशें-आठ मण्यांची का शंभर, टिळे बारा लावावेत का चौदा, असल्या क्षुल्लक गोष्टींकरितां नवे नवे पंथ निर्माण होऊं लागले आणि एकमेकांत तंटे वाढून समाजधारणेच्या ऐवजीं समाजाची शक्ति क्षीण होऊं लागली.

धर्माचें हृदय अथवा प्राण म्हणजे आध्यात्मिक अनुभव व त्याच्याशीं युक्त असें उभारलेलें तत्त्वज्ञान. मनुष्यास कांहीं अतींद्रिय अनुभव आला व त्याची बुद्धि प्रगल्भ असली, कीं तो स्वाभाविकच जगताचें कोडें उलगडण्याचा प्रयत्न करतो व त्यासाठीं आपल्या अनुभवाचा उपयोग करतोच. एखादा भौतिक शास्त्रज्ञ आहे अशी आपण कल्पना करूं. आतां तो जर हें जगताचें कोडें उलगण्याचा प्रयत्न करूं लागला तर आपलें भौतिकशास्त्रांतील ज्ञान विसरून तें कोडें उलगडील असें होईल काय? मागें सांगितल्याप्रमाणें मनुष्याच्या मनांत कांहीं एकमेकाशीं विलग्न असे कप्पे नाहींत. तेव्हां भौतिक शास्त्रज्ञ हा जगताच्या बुडाशीं सद्वस्तु आहे हें पाहण्याचा प्रयत्न करीत असतां जसा आपल्या ज्ञानाचा उपयोग करतो तसाच आध्यात्मिक अनुभव ज्याला प्राप्त झाला

आहे तो त्या आध्यात्मिक अनुभवाचा उपयोग करतो व तर्काच्या साहाय्यानें अनंतास जाणण्याचा प्रयत्न करतो. या तत्त्वज्ञानांत तार्किक बुद्धीचा बराचसा भाग असल्यानें येथें सुद्धां मतभिन्नतेस व वादविवादास पुष्कळ वाव आहे.

एकादा भौतिकशास्त्रज्ञ त्याच्याजवळ असलेल्या भौतिक शास्त्रांतील ज्ञान उपयोगांत न आणतां जगताचें कोडें उलगडण्याचा प्रयत्न करील हें संभवत नाहीं. कारण माणसाचें मन इतकें कप्याकप्याचें बनलेलें नाहीं. जी स्थिती भौतिकशास्त्रज्ञाची तीच याबाबतींत आत्मानुभववाद्याची होणार. तर्काच्या सहाय्यानें अनन्तास जाणण्याचा त्याचा प्रयत्न असतो.

धर्माचा खरा सोंलीव भाग म्हणजे आध्यात्मिक अनुभव होय. आणि ईश्वराचा व ह्याचाच खरा व निकट संबंध आहे. किंबहुना **ईश्वराचें दर्शन होऊन त्याचें तेज, त्याची शक्ति, त्याचा आनंद यांत अंशभागी होण्याकरितां केलेला जो जो प्रयत्न, यासच खरोखरी 'धर्म' असें म्हणतां येईल.** समाजधारणेकरितां केला जाणारा जो आचार तो धर्म, हा मुख्यत: समाजशास्त्राचा विषय होईल.

ईश्वराकडे नेणारा यथार्थ असा मार्ग समाजाच्या हिताविरुद्ध असणेंच शक्य नाहीं. कारण ईश्वर जगताचें अधिष्ठान आहे व त्याचें ज्ञान हें जगत्नाशास कारणीभूत होणें असंभवनीय आहे. खरा धार्मिक अथवा ईश्वरविषयक अनुभव हा बुद्धीचें तेज वाढविणारा, आनंददायक असा असल्यानें, त्यानें मनुष्य गाफील, दुबळा, आळशी व कर्तृत्वहीन होणेंच शक्य नाहीं.

धर्मांत क्रियाशून्यत्व शिरलें, विशिष्ट प्रकारचा आचार म्हणजेच धर्म असें लोखंडी चौकटीसारखें रूप त्याला आलें व त्या आचाराबद्दल

रणें माजूं लागलीं म्हणून धर्म हा टीकेस पात्र झाला. एरवीं धर्म म्हणजे आपलें संपूर्ण जीवित ईश्वरमय करणें होय.

ईश्वराचा व धर्माच्या अंतरंगाचा असा निकट संबंध असल्यानें खुद्द ईश्वरालाच 'धर्म', 'धर्मज्ञ' अशीं पदें लावलेलीं आपणांस आढळून येतात. तात्पर्य, धर्म आणि तो, ईश्वर नांवाची जगतास 'आधार व प्रकाश' देणारी वस्तु मानीतच नाहीं, हें असंभवनीय आहे. मानवी बुद्धि या सत्‌चित् तत्त्वाचा विचार करीत असल्यानें त्याचीं वेगवेगळीं अंगें वेगवेगळ्या तपस्व्यांना दिसलीं व त्यांनीं वेगवेगळें त्याचें वर्णन केलें हें अगदीं संभवनीयच नव्हे, तर अपरिहार्य आहे. आणि म्हणूनच जगांत वेगवेगळे धर्म व धर्मपंथ उदयास आले व ते वेगवेगळ्या लोकांना आज जीवन देत आहेत.

आतां थोडक्यांत तूर्त जिवंत असणारे जे चारपांच प्रमुख धर्म आहेत, त्यांची ईश्वरासंबंधींची कल्पना काय आहे हें सांगून, हें प्रकरण आटपूं. हे प्रमुख धर्म म्हणजे वैदिक (हिंदु) धर्म, बुद्ध धर्म, ख्रिश्चन धर्म, मुसलमान धर्म व अनुयायी थोडे पण जुना असा पारशी धर्म. या धर्मांचा विचार करूं लागलों असतां आपणांस जी एक महत्त्वाची गोष्ट आढळून येते ती ही कीं, यापैकीं एक पहिला वैदिकधर्म सोडून दिला तर बाकीचे एकेका प्रेषिताच्या अनुभवावर रचलेले धर्म आहेत व म्हणून त्यांना पौरुषेय (Personalistic) म्हणतां येईल. अनंताचा एका व्यक्तीस जो अनुभव आला, त्यावर उभारलेले हे धर्म आहेत व म्हणूनच ते एका व्यक्तीच्या शब्दालाच प्रमाण मानतात व इतरांचे अनुभव व मतें यांविषयीं असहिष्णु असतात. वैदिकधर्म हा एका व्यक्तीच्या अनुभवावर आधारलेला नाहीं. मंत्रद्रष्ट्या ऋषींना प्राप्त झालेल्या अनुभवांवर वैदिक धर्माची उभारणी झालेली आहे. त्यामुळें तो

कोणत्याहि एकाच व्यक्तीला देवाचा एकमेव प्राप्त म्हणायला तयार नाहीं. म्हणूनच तो अपौरुषेय *(Impersonalistic) आहे. व यामुळेंच तो परमसहिष्णु आहे.

या प्रकरणांत बुद्ध धर्मास सोडून बाकीच्या चौघांचे ईश्वरविषयक विचार दिलेले आहेत. कारण, एक तर बौद्ध धर्माचा विचार मागें येऊन गेला आहे व मुख्यतः त्या धर्माचा ईश्वर न मानण्याकडेच कल आहे.

वैदिक धर्म (हिंदुधर्म):—

वैदिक धर्मांतील ईश्वराची कल्पना सांगण्यापूर्वी आम्ही वैदिक (हिंदु) असा जो प्रयोग केला आहे, त्याचें स्पष्टीकरण करणें अवश्य आहे. या बाबतींत एक गोष्ट प्रथम लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे कीं, जुन्या—वेद, पुराणें, गीता, स्मृति इत्यादि—धर्मग्रंथांतून ' हिंदुधर्म ' असा शब्दप्रयोग आपणांस मुळींच आढळून येत नाहीं. हिंदु या नांवाचें मूळ पाहतां असें आढळून येतें कीं, आर्यावर्ता-बाहेरील लोकांनीं आर्यावर्तांत राहणाऱ्या लोकांना तें नांव दिलें. यामुळें ' हिंदु ' या शब्दांतून ज्यांना हा शब्द लावला त्यांच्या धर्माचा कांहींहि उल्लेख होत नाहीं. हें नांव व्यवहारांतील नडी-करितां उत्पन्न झालेलें आहे, धर्माचें लक्षण दाखविण्याकरितां नव्हे. यामुळें हिंदु या शब्दाची धार्मिकदृष्ट्या व्याख्या करणें कठीण आहे. या शब्दप्रयोगासारखें दुसरें उदाहरण द्यावयाचें म्हणजे इंग्रज सरकारनें कांहीं वर्षांपूर्वी उपयोगांत आणलेला ' अब्राह्मण ' अथवा ' ब्राह्मणेतर ' हा शब्द. या शब्दाचा अर्थ ' ब्राह्मण नाहीं तो '; पण त्यामुळें अमुक एकाच जातीचा उल्लेख होईल असें तर्कदृष्ट्या

* आपल्याकडील मीमांसक वगैरे ज्या अर्थानें वेद हा अपौरुषेय मानतात, त्या अर्थानें हा शब्द उपयोगांत आणला नाहीं हें सूज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येईलच.

म्हणतां येणार नाहीं. त्यांतून व्यवहारापयोगी अर्थनिष्पत्ति करण्याकरितां इंग्रज सरकारनें जो हेतु मनांत धरून हा शब्दप्रयोग केला त्याचें ज्ञान होणें अवश्य आहे; तें झाल्यावरच ब्राह्मणेतरांत कोणत्या जातींचा अंतर्भाव करावयाचा हें ठरवितां येईल.

हिंदुधर्म या शब्दाचेंहि तसेंच आहे. एका परकीय विधर्मी राजसत्तेखालीं दडपलें गेल्यामुळें वैदिक संस्कृतीचे लोक 'हिंदु' या नांवाखालीं एकत्र येऊं लागलें. हिंदुस्थान या आपल्या भूमीच्या नांवाशीं त्याचा निकट संबंध म्हणून राष्ट्रप्रेमी माणसें हिंदु या शब्दाला चिकटून बसलीं. कारण त्या शब्दानें ज्याला ज्याला ही आर्यभूमि आपली मातृभूमि वाटते त्याचा संग्रह केला जाईल. अशारीतीनें व्यवहारांत हा शब्द उपयोगी आहे. पण धर्माचा निदर्शक होण्यास ती कसा कोता आहे हें त्या शब्दाच्या व्याख्या करण्याचे जे वेगवेगळे अयशस्वी प्रयत्न झाले आहेत, त्यांवरूनच कळून येईल.

मुळांत खरें नांव म्हणजे आर्यधर्म अथवा वैदिक धर्म. आर्यांचा धर्म म्हणून आर्यधर्म; आणि वेदप्रमाण मानणाऱ्या लोकांचा धर्म म्हणून वैदिक धर्म.

(१) ह्या धर्माचे मूळ ग्रंथ वेद. वेद हा शब्द, त्यांचे द्रष्टे त्यांना लावलेला 'ऋषि' हा शब्द व त्यांनीं सांगितलेल्या अनुभवांवरून तयार झालेल्या शास्त्रांना लावलेला 'दर्शन' हा शब्द, या सर्वांवरून एकच कल्पना प्रामुख्यानें डोळ्यांसमोर येते कीं, या धर्मांत अपरोक्ष साक्षात्कार, अनुभवजन्य ज्ञान यांसच महत्त्व दिलेलें आहे. आणि धर्म या शब्दाचा हाच खरा अर्थ आहे. वेद म्हणजे ऋषींनीं आपली तर्ककर्कश बुद्धि चालवून काढलेलीं 'अप्रतिष्ठित' ठरण्याचा सदा संभव असणारीं, अनुमानें नव्हत. मिठाची बाहुली समुद्रांत ठाव पाहण्याकरितां गेली असतां, तिची जशी स्थिति व्हावी तशी

ईश्वरानुभवांत ज्यांची स्थिति झाली अशा महानुभावीयांनीं कथन केलेले अपरोक्ष अनुभव म्हणजेच वेद. आणि तेंच या धर्माचे आधारस्तंभ होत. म्हणून हा धर्म कोणाहि एकाच व्यक्तीच्या बुद्धीला मानत नाहीं; तो अनुभवाला मान देतो. हे अनुभव यांत ग्रथित आहेत म्हणून यांना अपौरुषेय म्हणतात. वेगवेगळे दर्शनकार वेगवेगळ्या अर्थानें अपौरुषेय या शब्दाचा उपयोग करतात. पण प्रस्तुत स्थळीं त्या अर्थांची चर्चा करण्याचें प्रयोजन नाहीं.

(२) वैदिक धर्माचे मूळ ग्रंथ जे वेद यांत इन्द्र, अग्नि, वरुणादिक अनेक देवतांचीं वर्णनें व उपासना आहेत. पण त्याच ग्रंथांत 'ईश्वर एकच आहे' हें तत्त्व सांगणाऱ्या 'एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति', 'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति' अशा ऋचाहि आहेत.

(३) हल्लीं जे पृथ्वीच्या पाठीवर देव मानणारे ख्रिश्चन्, मुसलमान, शीख इत्यादि धर्म आहेत ते सर्व एकेश्वरी आहेत. वैदिक धर्म हाहि ईश्वर एकच आहे असें मानणारा आहे.

ख्रिश्चन, मुसलमान वगैरे धर्मांचे जे धर्मग्रंथ आहेत त्यापेक्षां वेदांचें वैशिष्ट्य असें आहे कीं, वेद हे 'ईश्वर एक आहे' येथेंच थांबले नाहींत. ते जगत्कर्त्या ईश्वराच्या पलीकडे सर्वव्यापक अनंत ब्रह्म आहे अशा कल्पनेपर्यंत पोचलेले आहेत. 'पुरुष एव इदम् सर्वम् नासदासीत्' असें स्पष्टपणें म्हणणारीं पुरुषसूक्तासारखीं व नासदीय सूत्रासारखीं सूत्रें वेदांत आहेत.

(४) हा धर्म ईश्वर निर्गुण, निराकार आहे, तसाच सगुण साकारहि आहे असें मानतो. त्याचें वाणीच्या पलीकडे 'यतो वाचो निवर्तन्तते अप्राप्य मनसा सह' असें 'नेति नेति' या शब्दांत वर्णन आढळतें. तसेंच 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः' या शब्दांतहि वर्णन आढळतें. 'ईशावास्यमिदं

सर्वम्' असें हा धर्म मानतो. ईश्वर सर्व प्राण्याच्या आंत आहे, अंतर्यामी आहे, येवढेंच नव्हे, तर प्रत्येक जीवाचें तो खास स्वरूप आहे असेंहि हा धर्म मानतो.

(५) सगुण–निर्गुण, सविशेष–निर्विशेष हा दृष्टिकोनांतील भेदाचा परिणाम आहे. येरवीं दोन्ही एकच आहेत, असें हा धर्म समजतो. 'थिजावें कीं विघुरावें । हें अप्रयोजक आघवें । घृतपण नोहे अनारिसें ॥' या दृष्टान्ताप्रमाणेंच सगुण निर्गुण हा पाहणाऱ्यांच्या दृष्टीचा परिणाम आहे. दोन्ही रूपानें ईश्वर एकच आहे.

(६) असा हा या धर्माचा सिद्धान्त असल्यानें ईश्वरप्राप्तीच्या मार्गांविषयींसुद्धां हा धर्म सर्वसंग्राहक आहे. जसा ज्याचा अधिकार असेल तसा त्यानें कर्म, उपासना, ज्ञान यांपैकीं कोणत्याहि पायरीवरून आरंभ करावा; पण ईश्वराच्या साक्षात्काराकरितां मुख्य गोष्ट जर कोणती आवश्यक असेल तर ती म्हणजे साधकाच्या ठिकाणचीं तळमळ, ईश्वराविषयीं जिव्हाळ्याचें प्रेम. ती नसेल, तर कोणत्याहि साधनाचा आचार हा नुसता देखावा आहे. खरी कळकळ असेल तर कर्माच्या योगानें हलकें हलकें अंतःकरण शुद्ध होऊन साधकाकडून योग्य अशी धारणाध्यानरूप उपासना होईल. यांपैकीं कोणी कोठें आरंभ करावयाचा हें ज्याच्या त्याच्या अधिकारावर अवलंबून आहे. ईश्वरप्राप्तीच्या बाबतींत 'सकळांसी येथें आहे अधिकार' असें या धर्माचें मत आहे.

(७) सर्व व्यापक, निराकार, असा एकच देव मानूनहि या धर्मानें देवदर्शन घेऊं इच्छिणाऱ्या लोकांच्या कुवतीकडे पाहून त्याची प्रतीकद्वारां उपासना करण्याची सोकळीक ठेवली आहे. यामुळें हा धर्म अनेक देवता मानणारा, वाईट अर्थानें मूर्तिपूजक, आहे असें अजूनहि विदेशी लोकांना वाटत असतें.

(८) या धर्मांत जी मूर्तिपूजा सांगितली आहे तिचा खरा अर्थ न समजल्यामुळें व कित्येक ठिकाणीं तिचा अतिरेक दृष्टोत्पत्तीस आल्यानें या धर्माबाहेरचे लोक या धर्माची निंदा करतांना 'मूर्तिपूजक' म्हणून या धर्माला नांवें ठेवतात. पण यांत आश्चर्य नाहीं. कारण, याच धर्मांतील प्रार्थनासमाजिस्ट, ब्राह्मो इत्यादि जरा पुढारलेले लोकहि या मूर्तिपूजेविरुद्ध बोलतांना आपणांस दिसतात. मूर्तिपूजा ही प्रतीकोपासना आहे, हें ज्या ग्रंथांतून ती सांगितली त्यांत स्पष्ट लिहिलें आहे. उपासक ज्या वेळीं मूर्तीची उपासना करतो त्या वेळीं तो ज्या मातीची अथवा दगडाची मूर्ति बनवली असेल त्या मातीची अथवा दगडाची उपासना करीत नाहीं. तो ती मूर्ति ज्या सत्तेचें व प्रकाशाचें ती प्रतीक आहे त्या सत्तेची, प्रकाशाची उपासना करीत असतो. उपासनेचा अर्थ अल्पावर महदाची भावना हा होय. उदाहरणार्थ, राजेसाहेबांच्या जन्मदिवशीं राजेसाहेबांच्या फोटोला हार घालतात, त्याची मिरवणूक काढतात. त्या वेळीं जर एखाद्यानें म्हटलें कीं, "अहो, या निर्जीव कागदावर टाकलेल्या रंगांच्या ठिपक्यांत व सजीव राजेसाहेबांत कांहीं साम्य आहे काय ? तेव्हां उगीच या ठिपक्यांना हार कां घालतां ?' त्याचें उत्तर जर असा प्रचार केला तर काय मिळेल हें न सांगतां समजण्यासारखें आहे. त्याचें तात्त्विक उत्तर असें आहे कीं, आम्ही ज्यांची मिरवणूक काढतो त्यांना भेटूं शकत नाहीं त्यांचे प्रतिनिधि त्यांनाहि भेटूं शकत नाहीं; पण आम्हांला त्यांच्या सत्तेसंबंधानें आदर तर दाखविणें आहे, म्हणून हा उपाय आम्ही करतों. मूर्तिपूजेचेंहि तसेंच आहे. ईश्वराची सत्ता अमूर्त आहे. त्याच्यावर मनाची धारणा करणें कठीण आहे; येवढयाकरितां मन स्थिर होईल असें प्रतीक उपयोगांत आणून आम्ही त्या सत्तेची उपासना

करीत आहोंत. 'उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना' असें जाणून उपासना करणें हें त्याज्य तर नव्हेच, पण ज्यांची बुद्धि विकासास पावली नाहीं, अशा कितीतरी सश्रद्ध लोकांना ही उपासना उपकारी आहे.

या मूर्तिपूजेंतील तत्त्व तुकारामबोवा खालील अभंगांतून फारच सुंदर रीतीनें सांगतात.

केला मातीचा पशुपति । परि मातीसी काय महती ॥ शिवपूजा शिवासी पावे । माती मातीमाजी सामावे ॥ १ ॥ केला पाषाणाचा विष्णु । परि पाषाण नव्हे विष्णु । विष्णुपूजा विष्णूसि समर्पे । पाषाण राहे पाषाणरूपें ॥ ३ ॥ केली कांशाची जगदंबा । परि कांसें नव्हे अंबा ॥ पूजा अंबेची अंबेला घेणें । कांसें राहे कांसेंपणें ॥ ४ ॥

* * *

अवघें ब्रह्मरूप रिता नाहीं ठाव । प्रतिमा तो देव कैसा नव्हे ॥१॥

वर्म न कळतां, संकोचित भावानें, देव म्हणजे पाषाणप्रतिमा येवढेंच समजून देवाचा संकोच करून जर प्रतिमापूजन केलें जाईल तर प्रतिमापूजेचा इष्ट तो परिणाम दिसून येणार नाहीं. येरवी ही उपासना अंत:करणाला स्थिरता व शांति देणारी आहे.

योग्य प्रकारानें केल्यास मूर्तिपूजा वाईट नाहीं तर उपकारी आहे, याचा पुरावा हवा असल्यास नामदेव तुकारामबोवा इत्यादि महाराष्ट्रीय साधूंचीं चरित्रें अथवा रामकृष्ण परमहंसांचें चरित्र वाचावें. तुकारामबोवा हे इहलोक सोडीपर्यंत भक्तकामकल्पद्रुम पंढरीश श्रीपांडुरंगाची वारी इत्यादि प्रकारें उपासना करीत होते. अगदीं अलिकडच्या काळांत या पूजेंत काय सामर्थ्य आहे, हें रामकृष्णपरमहंसांनीं दक्षिणेश्वरीं राहून कालीमातेच्या उपासनेनें करून घेतलेल्या

साक्षात्कारावरून स्पष्ट होणारें आहे. अंगावर पांखरें बसण्याइतका सर्व ठिकाणीं परमात्मा भरलेला आहे असा अनुभव प्राप्त झाल्यावरहि तुकारामबोवा पंढरीश श्रीपांडुरंगाचें भजन पूजन करीतच. मीच परमात्मा आहें असा अनुभव प्राप्त झाल्यानंतरहि रामकृष्णपरमहंस कालीची उपासना करीत, एवढेंच नव्हे तर विवेकानंदासारख्यांना 'कालीच्या मूर्तीसमोर जाऊन बस व तुला काय मागावयाचें तें माग' असें सांगत. हें लक्षांत घेतल्यास मूर्तिपूजेविरुद्ध लिहिण्यापूर्वी मनुष्यानें किती विचार करावयास पाहिजे हें सूज्ञ वाचकांस सांगावयास नको.

(९) या धर्मांत सूर्य, शक्ति, विष्णु, शिव, गणपति, इत्यादि देवता ज्यांत मुख्य उपास्य आहेत असे सौर, शाक्त, वैष्णव, शैव, गाणपत्य असे वेगवेगळे पंथ आहेत. यांतील अडाणी, भेदबुद्धीनें पाहणारा वर्ग सोडून दिला व मूळ ग्रंथाकडे पाहिलें तर हे पंथ 'एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति' या वेदवचनाचाच विस्तार आहे असें आढळून येईल. आपण जर सूर्य, शक्ति, विष्णु, शिव, गणपति यांची वर्णनें करणारे ग्रंथ आहेत ते पाहिले तर प्रत्येकासंबंधानें 'त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्माऽसि । त्वं ज्ञानमयो विज्ञानमयोऽसि । सर्वं जगदिदं त्वत्तो जायते । सर्वं जगदिदं त्वयि तिष्ठति । सर्वं जगदिदं त्वयि प्रत्येति । सर्वं जगदिदं त्वयि लयमेष्यति ॥' असेंच वर्णन आढळून येईल.

हा वैदिक धर्मीय लोकांच्या मनोरचनेचा परिणाम आहे. एकाच वस्तूस वेगवेगळीं नांवें देऊन व त्यांचीं वेगवेगळीं रूपें कल्पून वेगवेगळ्या लोकांची सोय केलेली आहे; पण प्राप्तव्य एकच आहे. आम्हां वैदिकांचा ओढा स्वभावतःच समन्वयाकडे आहे. पुष्पदन्तानें महिम्नांत म्हटलें आहे—

त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति ।
प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च ॥
रुचीनां वैचित्र्यात् ऋजुकुटिलनानापथजुषाम् ।
नृणामेको गम्यत्वमसि पयसामर्णव इव ॥

(१०) वैदिक धर्म हा जसा सर्वसंग्राहक आहे, तसाच तो इतर धर्माच्या बाबतींत उदार मनाचा (Tolerant) आहे. मानवी जीवन हें सर्वत्र ईश्वराचाच अंश आहे, असें जाणून सर्व धर्मांकडे हा धर्म मोठ्या सहानुभूतीनें पाहतो. वैदिक धर्माचें म्हणणें असें कीं, अनुभव एकच; पण तो प्रकृतिधर्मामुळें वेगवेगळ्या रूपानें प्रगट होतो. ज्यांनीं त्यांनीं आपल्या ठिकाणीं जर यथार्थ अनुभव पाहण्याचा प्रयत्न केला, तर त्याला शुद्ध स्वरूपाकडे जातां येईल. असा हा अनुभवाच्या भरभक्कम पायावर उभारलेला व्यापक, सर्व-संग्राहक, व उदारमतवादी धर्म आहे.

इस्लाम (मुसलमानी) धर्म —

या धर्माचा संस्थापक महंमद याचा जन्म अरेबियांत मक्का येथें सन ५७० मध्यें झाला. त्यानें स्थापन केलेल्या धर्मासच 'इस्लाम अथवा मुसलमान–धर्म' म्हणतात. त्याच्या काळीं अरेबियांत माजकेल्या अनीतियुक्त आचारास यानें चांगलें वळण लावण्याचा मोठा प्रयत्न केला. येशू ख्रिस्तानंतर हा धर्म प्रचारांत आल्यानें या धर्माचें व ख्रिश्चन् धर्माचें, एकदेव, मूर्तिपूजाविरोध इत्यादि बाबतींत साम्य आहे. हा एकेश्वरी धर्म आहे.

इस्लामधर्माचे सिद्धांत खालीलप्रमाणें आहेत—

(१) ईश्वर एकच आहे. तो सर्व शक्तिमान्, अजन्मा, अकृत्रिम अदृश्य, अपरंपार, दयाळू, न्यायी, निराकार व निर्विकार आहे.

आणि तोच जगताचा स्रष्टा, धाता व जगताच्या विकासाचें कारण आहे. यालाच 'अल्ला' असें म्हणतात.

(२) त्या ईश्वराचें चित्र काढणें अगर त्याची मूर्ति तयार करणें हा त्याचा मोठा अपमान आहे. म्हणून हा धर्म मूर्तिपूजेच्या अत्यंत विरुद्ध आहे. मूर्तीपूजेला हा इतका विरोधी आहे कीं, यास 'मूर्तिभंजक' धर्महि म्हणतात. या बाबतींत खुद्द महंमदासंबंधानें एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. तो स्वतः विचारी होता. त्यानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे. 'Revile not the idols which they worship beside God!'

(३) एका ईश्वराला सोडून दुसऱ्याची भक्ति करणें इष्ट नाहीं.

(४) देवाची क्षमा मागितली असतां तो सर्व अपराध क्षमा करतो.

(५) अल्ला हा सर्व भल्याबुऱ्या कर्माचें फळ देतो व प्रलय-समयीं तो सर्व पापपुण्यांचा फैसला करतो.

(६) ईश्वर अवतार घेत नाहीं.

(७) परमात्मा अनंत होण्यास्तव परमात्म्याचे यथार्थ स्वरूप कळणें कठीण आहे. पण जगाचा शास्ता, पोषक, नियामक, अदृश्य, अतुलशक्तिस्वरूप आहे यांत शंका नाहीं.

या धर्मांतसुद्धां शिया व सुनीसारखे पंथ आहेत. यांच्यांत सुफी नांवाचा पंथ आहे. त्यांतील वली आपल्याकडील अद्वैततत्त्ववेत्त्या-प्रमाणें 'अहं ब्रह्माऽस्मि' या स्थितीपर्यंत पोंचलेले आढळून येतात.

खुदाच्या आज्ञा

(१) **नमाज**—प्रत्येक मनुष्यानें पवित्र होऊन दिवसांतून पांच वेळां नमाज पढावा. सामुदायिक प्रार्थना सर्वांत उत्तम.

मशिदींत अमीर-गरीब-बडे-छोटे सर्व सारखेच आहेत. तेथें कोणत्याहि प्रकारचा भेद नाहीं.

(२) **रोजा**— रमजानच्या महिन्यांत सर्व आबालवृद्धांनीं निर्जल उपवास पाळला पाहिजे.

(३) **जकात**— आपल्या कमाईंतला कांहीं भाग प्रत्येक इसमानें दीनहीन गरिबांकरितां खर्च केला पाहिजे.

(४) **हज**— प्रत्येकानें मक्का-मदिनाची यात्रा अवश्य केली पाहिजे.

(५) **कुराण**— हा एकच धर्मग्रंथ आहे व त्यावर प्रत्येक मुसलमानानें विश्वास ठेवला पाहिजे.

(६) **धर्मप्रसाराची रीत**— ह्याबरोबरच कित्येक वेळां असें सांगण्यांत येतें कीं, "महंमदानें एका हातांत कुराण व एका हातांत तरवार अशा पद्धतीनें आपल्या धर्माचा उपदेश करा असें म्हटलें आहे."

एके ठिकाणीं तो म्हणतो, "तरवार ही स्वर्गाचा दरवाजा उघडण्याची किल्ली आहे. दुसऱ्यांना देवासन्निध आणण्याकरितां पाडलेला एक रक्तबिंदु अथवा हत्यारबंद स्थितींत घालविलेली एक रात्र ह्यांच्याबरोबर दोन महिन्यांची तपश्चर्या अथवा उपवास येणार नाहीं. जो धारातीर्थीं मरण पावतो, त्याची सर्व पातकें धुतलीं जातात. ज्या वेळीं देव सर्वांचा इन्साफ करील, त्या वेळीं धारातीर्थीं पडलेल्यांच्या जखमा हिंगुळाप्रमाणें चमकून लोकांचे डोळे दिपवितील आणि त्यांना कस्तुरीचा सुगंध प्राप्त होईल. देवदूत त्यांना आपले पंख देतील व त्या योगानें ज्याचे अवयव लढाईंत तुटलेले असतील त्यांना ते परत आणतां येतील."

अशा अर्थाचे कांहीं उतारे कुराणांतून काढतां येतील. याचा अर्थ हल्लीं कित्येक लोक जसा करतात, तसाच केला पाहिजे असें नाहीं. महंमदानें आरंभीं "तरवारीच्या जोरावर धर्मप्रसार करा" असें सांगितलें नाहीं. त्याला स्वतःला छळ सोसावा लागला. तेव्हां त्यानें एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, "नास्तिक लोक तुमच्यावर हल्ला करून तुम्हांला छळूं लागले, तर तुम्हीं त्यांच्याविरुद्ध शस्त्र उचला. (Take up the swords against unbelievers when they have attacked and persecuted you").

तेव्हां वरच्यासारखी महंमदाची आज्ञा कोणत्या परिस्थितींत त्यानें दिली आहे, त्याचा विचार करणें अत्यंत अवश्य आहे. महंमदास कांहीं काळ "देवराज्या"पेक्षां येथेंलच राज्यसत्तेकडे लक्ष देणें भाग होतें. त्यानें जर तसें केलें नसतें तर त्याचा धर्म व तो दोन्हीहि टिकतींना, अशीच ती परिस्थिति होती.

प्रत्येकास त्याच्या इच्छेविरुद्धसुद्धां इस्लाम बनवायचें असा महंमदाचा अर्थ असता तर त्यानें (सूरा–दोन, आयत २५७ मध्यें) 'धर्मांत जबरदस्ती करूं नये' असें म्हटलें नसतें. 'मुलांवर जबरदस्ती करूं नये' असें पैगंबराचें मत होतें, असें त्याच्या चाणुकीवरून दिसतें. महंमद स्वतः दयाळु व लीन गृहस्थ होता. कित्येक ठिकाणीं त्यानें कायेनें, वाचेनें, मनानें अहिंसा पाळावी असा उपदेश केला आहे. *

---

* (१) डॉ. ॲनी बेझंट यांचें व्याख्यान; (२) प्रबुद्ध भारतांतील डॉ. एम्. एच्. सय्यद, एम्. ए. यांचा लेख—पान ३३; अंक जानेवारी १९३९.

(७) **देववाद**:—महंमदानें आपल्या अनुयायांना देववाद शिकवला. महंमदाचा देवावर आत्यंतिक विश्वास होता. ईश्वरानें सर्व गोष्टी आगाऊच ठरविल्या आहेत असें तो मानणारा होता व लोकांनाहि तो तेंच शिकवी. तो म्हणे, "ईश्वर ज्याचें रक्षण करतो त्यावर तरवार वगैरे चालूं शकत नाहीं. बरें! त्याच्याच मनांत मरण आणावयाचें—मारावयाचें असेल, तर तें भ्याडपणानें चुकणार नाहीं. तेव्हां उभयपक्षीं लढणेंच बरें!" असा देववाद आपल्या अनुयायांच्या गळीं उतरवून आपल्या अनुयायांमध्यें महंमदानें इतकें चैतन्य उत्पन्न केलें कीं अजूनहि कोठें त्याच्या धर्माविरुद्ध चीड आणणारें कृत्य घडलें कीं, प्रत्येक मुसलमान प्राण अर्पण करण्यास तयार होतो. महंमदानें या उपदेशानें देवराज्याबरोबर इहलोकचें राज्यहि आपल्या लोकांना मिळवून दिलें हें, देववादाला नांव ठेवणारे जे लोक आहेत त्यांनीं अवश्य लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. देववादानें मुसलमान दुर्बल बनले नाहींत, तर त्यायोगें त्यांच्या वीरश्रीस तेज आलें व त्यांनीं मोठा पुरुषार्थ केला.

लौकिक, व्यावहारिक अथवा धार्मिक भेद त्यांच्यांत जरी कितीहि असले तरी मुसलमानांचें संघटण नांवाजण्यासारखें आहे. मुसलमान येथून तेथून एकच अशी स्थिति आहे. ज्या शक्तीमुळें त्यांची संघटना इतकी वीर्यशाली व बलवान आहे, ती शक्ति पुढील गोष्टींपासून त्यांच्यांत आली आहे. त्यांचा धर्म अत्यंत सुटसुटीत आहे. इस्लाम धर्मामध्यें खुदा एक, धर्मग्रंथ एक व तो म्हणजे कुराण, महंमद हा एकच पैगंबर, एकच रस्ता, एकच भाषा, एकच भूषण, एकच भाव, एकच रिवाज, एकच मशीद व एकच कायदा.

झोरास्ट्रिअन् अथवा पारसी धर्म—ह्या धर्माचा संस्थापक झरथुष्ट्र हा इसवी सनापूर्वी सुमारें सातशें वर्षें होऊन गेला. ह्या

धर्मांतील धर्मग्रंथाचें नांव 'गाथा' असें आहे व तो अवेस्ता भाषेंत लिहिलेला आहे. इराणी साम्राज्याच्या वेळीं या धर्माचे अनुयायी ईजिप्तपासून तों थेट हिंदुस्थानापर्यंत पसरलेले होते. हल्लीं या धर्माचे अनुयायी फारच थोडे आहेत व तेहि कांहीं इराणांत व कांहीं हिंदुस्थानांतच आहेत. पण धर्माचें महत्त्व हें कांहीं नुसत्या अनुयायांच्या संख्येवर अवलंबून नाहीं, ही गोष्टहि विसरतां कामा नये.

हा धर्म फार जुना खरा; पण याच्याहि पूर्वी आर्यधर्म होताच. आणि तोच या धर्माची पार्श्वभूमि होय. आर्यधर्माचे शाखाभेद होऊन वेगवेगळ्या प्रांतांतून वसाहत करण्यापूर्वी तो धर्म ज्या देवदेवता मानी, त्यांपैकीं अग्नि, सूर्य, वरुण, रुद्र इत्यादि देवता ह्या धर्मांत प्रथम मानलेल्या आढळून येतात. पण झरथुष्ट्रानें या धर्माला अनेक देवतावादांतून काढून एकदम एकेश्वरी पंथावर आणून सोडलें व ही त्यानें केलेली मोठीच प्रगति होय यांत शंका नाहीं. आर्य लोकांची हिंदुस्थानाकडे जी शाखा आली, तींतील लोकांची गूढ आध्यात्मिक तत्त्वज्ञानाकडे प्रवृत्ति असल्यानें त्या शाखेचा कल निर्गुणाकडे व अद्वैताकडे झुकला. झरथुष्ट्रानें जो धर्म स्थापला, तो एकेश्वरी होय. कारण त्याच्या मताचा पाया हा गूढ तत्त्वज्ञान नसून, सद्विचार, सत्यवाणी, सदाचार—तात्पर्य, नीतियुक्त आचार-हा होता. यामुळें तो जगत् सत्य मानतो व त्याच्या बुडाशीं ज्याचा कायदा या जगतांत मान्य होतो असा ज्ञाता प्रभु (Ahur Mazd) मानतो. या धर्मांतील तत्त्वें खालीलप्रमाणें आहेत:—

(१) जगताला आधार असा सर्वज्ञ प्रभु (Ahur Mazd) आहे व त्याचीच सत्ता या जगांत चालते.

(२) जगत् सत्य आहे.

(३) नीतितत्त्वें हीं मानवनिर्मित नव्हेत; तीं सनातन आहेत. याचा अर्थ असा कीं, बरें–वाईट हीं दोन्हींहि सनातनच आहेत. आणि हेंच द्वैत दाखविणारीं या धर्मांत असुर व सुर अथवा आहरमझद् (प्रकाश) व अहरिमन् (अंधार) अशीं दोन तत्त्वें मानलीं आहेत. या दोहोंचा झगडा अखंड चालू आहे. पण जय हा सत्याच्या, नीतीच्या बाजूचा होणार आहे. दोन तत्त्वें मानूनसुद्धां हा एकेश्वरी आहे, याचें कारण हा सरतेशेवटीं 'यत्र नीतिस्तत्र जयः' असें मानणारा आहे.

(४) हा धर्म अग्निपूजक आहे.

(५) ह्या धर्मांत सद्विचार, सत्क्रिया, दान देण्याची बुद्धि, सर्व प्राणिमात्रांवर दया, ईश्वरविषयक प्रेम हे ईश्वरी गुण समजले जातात. हा धर्म कसा व्यवहारी आहे हें झरथुष्ट्राच्या खालील उक्तीवरून कळून येईल:—

"He who sows the ground with care and diligence acquires a greater store of religious merit than he who repeats ten thousand prayers."

येशू ख्रिस्तानंतर दोनशें वर्षांनीं झालेल्या आर्देशरनें या धर्माची घडी बसविण्याचा प्रयत्न केला; पण मुसलमानांच्या तरवारीपुढें हा धर्म टिकूं शकला नाहीं व हल्लीं या मताचे अनुयायी फारच थोडे आहेत.

ईसाई (ख्रिश्चन्) धर्मांतील ईश्वराचें स्वरूप:—बायबलमध्यें ईश्वराविषयीं जितकें निरूपण आहे त्यास ईसाई अथवा येशूच्या धर्माचे अभिमानी लोक फार मानतात पण भिन्न भिन्न सांप्रदायानुसार ह्यांच्यातहि बराच मतभेद आहे. त्यांच्यांत प्रभू येशूचें प्रगट होणें, प्रभूच देहत्यागानंतर पुनरुज्जीवन (Resurrection) आणि नंतर

स्वर्गारोहण या सर्व घटनांद्वारां ईश्वराची अभिव्यक्ति मानिली आहे. ह्या धर्मांयांत परमात्म्याच्या तीन स्वरूपांचेंहि (Trinity) प्रतिपादन मानलें जातें व कांहीं ऐक्यवादी गुणरहित असाहि ईश्वर मानणारे आहेत. प्राचीन येशूचे अनुयायी पिता, पुत्र व पवित्र आत्मा (Father, Son & Holy Spirit) असे भाग मानीत असत. खिश्चन योगी असेंहि म्हणतात कीं, पुत्राच्या (येशूच्या) सहाय्याशिवाय पिता (परमेश्वर) याची उपलब्धि होऊं शकत नाहीं. संक्षेपतः मुख्य मुख्य विचारांचा आधार घेतां ईसाई लोकांच्या ईश्वरविषयक निरूपणांत खालील गोष्टीस प्राधान्य आहे.

(१) ईश्वर सगुण आहे. मानवी जीवन आध्यामिक दृष्ट्या उन्नत झालें कीं, पवित्र आत्मा (Holy Spirit) अर्थात् ईश्वर, मानवी ज्ञान, इच्छा अगर संकल्प यांस संचलित व प्रभावी करतो व या पवित्र आत्म्यास परमेश्वराचा प्रेषित असें मानलें जातें.

(२) ईश्वराचें स्वरूप अगर सत्ता प्रेममयी आहे. (God is love) बलिदान (Cross) ह्या मार्गाचेंच चिन्ह आहे.

(३) ईश्वर सर्वशक्तिमान् व पवित्र आहे.

(४) ईश्वराचें मानवांवर प्रेम आहे व तो पापी लोकांना सन्मार्गावर आणतो.

(५) ईश्वर सर्वशक्तिमान् असून तो मनुष्याला विज्ञान (Wisdom) देऊन आपल्या सनातन उद्देशाची सिद्धि करून घेतो.

वेगवेगळ्या धर्मांत ईश्वराची कल्पना भिन्न भिन्न मानलेली वाचून धर्म अनेक आहेत व कोणाचा कोणाशीं मेळ नाहीं, तेव्हां धर्मच टाकून द्या असा निष्कर्ष काढला जाण्याचाहि संभव आहे ! तेव्हां असा निष्कर्ष काढणाऱ्यांकरितां डॉ. ॲनी बेझंट यांच्या

व्याख्यानांतील उतारा देत आहोंत, तो वाचकांनीं जरूर वाचावा, व मगच त्यांनीं आपलें याविषयींचें मत बनवावें.

"You know what religions are. They are like the broken rays of the white light of the Sun; the truth broken in the prism of the intellect, which cannot reach the great truth of the unity of the Spirit. If you were inside some great cathedral in Christendom, you would see windows of different colours, some green, and blue, and some yellow. You will see differences of colours in the world around you where the white light of the Sun is around you, where the white light of the Sun is broken up in the flowers, and they shine with reflected rays of the colours that are hidden in the white light of the Sun. It is only if you are outside the temples of religion that you see the differences in them. From inside you see the truth through a coloured glass of religion which is adapted to the times, to the people, to the wants of the age, when the Prophet gives his teaching to the world. Do not sit outside them all; rather enter into all of them and worship in all of them, the one Supreme, and then you will see the white light, which the lamps there are throwing out, the white light which is coloured by the glass of the windows and not from any change in the light. Go into all religions, and love them, learn them, respect them, realise their Spiritual

unity and then India will have a religion in which all the beauties of every faith shall be blended together as it were and shall give out to a wondering world the pure white light of God "*

★★★

ईश्वरविषयक कांहीं भोळ्या समजुती : : १२

म्हणून ज्ञानाचि तें अंधारें । ज्ञानासि करी ॥ ज्ञा. अ. ९-१७१

मागील एका प्रकरणांत ईश्वराची कल्पना शेंकडा नव्वद लोकांत आहे असें आम्हीं म्हटलें होतें. पण त्याबरोबरच एक गोष्ट लक्षांत ठेवणें अवश्य आहे कीं, सर्वांची देवाविषयींची समजूत सारखी—एकच असते असें मात्र नाहीं. उलट देवविषयक समजुतींत आपणांस अत्यन्त वैचित्र्य दिसून येतें. हें वैचित्र्य मनुष्याची सामाजिक परिस्थिति, त्याच्या भावना व त्याचें ज्ञान इत्यादिकांतील भेदाचा परिणाम आहे. ज्ञानेश्वरांनीं म्हटलें आहे कीं, श्रद्धा अथवा ज्ञान हे शब्द जरी वेगवेगळ्या ठिकाणीं सारखेच उपयोगांत आणलले दिसतात, तरी त्यांची स्वरूपें अथवा परिणाम सर्वत्र सारखे नसतात. ज्ञान व श्रद्धा हीं ज्या वृत्तिद्वारां व्यक्त होतात त्या वृत्तींत ज्या गुणांचा जसा प्रभाव असेल त्या प्रमाणांत त्या गुणानें युक्त असें ज्ञान व्यक्त होतें. पाणी एकच, पण चुन्याच्या निवळीबरोबर तें पांढरें स्वच्छ दिसेल तर पिवळी व तांबडी अथवा काळी पूड मिसळली तर

* 'The Life and Teachings of Muhammad' by Annie Besant; Lecture 1, pages 17 & 20.

तें पिवळें, तांबडें व काळें दिसेल. ईश्वरविषयक समजुतीचेंहि असेंच आहे. अज्ञानानें बनलेल्या रजतमात्मक ईश्वरविषयक कल्पना ह्या कित्येक वेळां ईश्वरविषयक यथार्थ ज्ञानाच्या आड येतात. अशा भोळ्या समजुती अनंत आहेत. त्यांपैकीं कांहीं खालीं दिल्या आहेत.

(१) नवसास पावणारा देव—

पुष्कळ अशिक्षित व सुशिक्षितहि, त्यांच्यावर कांहीं संकट आलें असतां, देवाला नवस करतांना दिसतात. घरांतील एकादा नातेवाईक आजारी पडला व वैद्यकीय उपायांनीं तो बरा होईल ही आशा नष्ट कीं, देवाला नातेवाईक दुखण्यांतून उठावा, म्हणून सत्यनारायणाचें आमिष दाखवणारे लोक, सुशिक्षिकांताहि कमी आढळत नाहींत. यांचा देवावर किती विश्वास आहे हेंहि जातां जातां पहाण्यासारखें आहे. देवावर, जर तो कृपाळू, प्रार्थनेला पावणारा, 'कर्तुं अकर्तुं अन्यथा कर्तुं', असा समर्थ आहे, असा विश्वास आहे तर त्यांनीं आधींच सत्यनारायण कां करूं नये? पण त्यांची क्रिया असें दर्शवते कीं, त्यांचा देवावर एवढाहि विश्वास नाहीं. प्रथम फल पदरांत पडलें तर त्याची पूजा! अर्थात् कांहीं लोक असे आहेत कीं, ते आधीं एकादशणी वगैरेसारख्या गोष्टी करतात व देवावर आपल्या कृतीनें थोडाबहुत विश्वास दाखवितात. पण ही कामिक श्रद्धा देवाच्या खऱ्या स्वरूपज्ञानाच्या आड येते असें म्हटल्याशिवाय इलाज नाहीं.

नवस कशाकरितां करावयाचा? देवाला आपल्यापेक्षां अधिक कळतें किंवा नाहीं? आपली त्याला कळकळ आहे कीं नाहीं? तो न्यायी आहे कीं नाहीं? जर वरील प्रश्नांना अस्तिपक्षीं उत्तरें देणें अवश्य असेल (व आस्तिकाला अस्तिपक्षीं उत्तर द्यावेंच लागेल) तर नवस करणें हें अगदीं निरर्थक आहे; एवढेंच नव्हे तर नवस करणें म्हणजे एकाप्रकारें देवावर गैरविश्वास प्रगट करणें होय.

विनोदानें हीच गोष्ट सांगणें झाल्यास पुढील उदाहरणानें सांगतां येईल. निवडणूकीला उभे असणाऱ्या दोन्ही उमेदवारांनीं जर निवडून आल्यास पेढे वाटीन, अगर सत्यनारायण करीन असे नवस केले, तर कुणाला निवडून द्यावें हा प्रश्न देव असूनहि त्याला सुटणें कठीण होईल. कल्पना करूं या कीं, एका गांवीं एका जागेच्या निवडणुकीकरितां दोन उमेदवार उभे राहिले आहेत. उमेदवार दोन, पण जागा एकच असल्यामुळें निवडून एकच येणार! दोघेहि उमेदवार सश्रद्ध होते. तेव्हां दोघांनींहि देवास नवस केले. एक म्हणाला, "देवा, मला अनुकूल निकाल दिलास तर एक रुपयाचे पेढे वाटीन." दुसरा म्हणाला, "देवा, मला अनुकूल निकाल दिलास तर 'सत्यनारायण' करीन.' आतां येथें प्रश्न असा आहे कीं देवानें निकाल कोणत्या बाजूनें द्यायचा? पेढ्यांच्या बाजूचा कीं, शिऱ्याच्या बाजूचा? देवाला जर सर्व कळत आहे व त्याला जर आपली कळकळ आहे, तर खरी प्रार्थना म्हणजे, 'तुला जें बरें दिसेल तें कर. मी त्यांत संतुष्ट आहे.' असें म्हणणें हीच होय.

आपल्या हिताची अशी गोष्ट असेल तर देव करीलच. हिताची नसून आपण त्याला तसें करण्यास लावणें म्हणजे देवालाहि अन्याय करायला लावणें असेंच होईल व तें जर तो करील तर तो देवच राहणार नाहीं. म्हणून एके ठिकाणीं व्होल्टेअरनें म्हटलें आहे कीं, या सकाम भक्तापेक्षां नास्तिक बरा. सकाम भक्त देवाचें जितकें नुकसान करतो तितकें नास्तिक करीत नाहीं. त्यानें एक सुंदर उदाहरण दिलें आहे. तो म्हणतो कीं, आपण अशी कल्पना करूं कीं, एका गृहस्थाच्या देवडीवर दोन रखवालदार आहेत. कोणी एक परस्थ मालकाची चवकशी करण्याकरितां आला असतां एक रखवालदार म्हणाला, 'मालक घरांत नाहींत.' दुसरा म्हणाला,

'वा! ते घरांत तर आहेत, पण खोटीं नाणीं पाडण्यांत, खोटे दस्तैवज करण्यांत, खोट्या सह्या करण्यांत, चांगलें कृत्य कसें बिघडवावें याचा विचार करण्यांत, गुंतले आहेत.' व्होल्टेअर म्हणतो कीं, दुसऱ्या रखवालदारापेक्षां पहिला पुष्कळ बरा हें सांगावयास नको. कारण तो मालकाची निंदा तरी करत नाहीं. तुकारामबोवा स्पष्ट म्हणतात, 'नवसें कन्यापुत्र होती। तरी कां करणें लागे पति.' एकनाथमहाराज म्हणतात—

अदृष्टा अधीन शरीर। तेथ आलियाहि हरिहर।
अन्यथा न करवे अणुमात्र। वेदशास्त्रार्थ संमत॥

एकाद्या लुब्ध्या माणसाप्रमाणें प्रत्येक मनुष्याच्या लहानसहान गोष्टींत मन घालून देव ढवळाढवळ करतो ही अगदीं भोळी समजूत आहे.

(२) योग्य क्रियेवांचून मदत करणारा देव!—

वरील समजुतीचाच दुसरा प्रकार म्हणजे आपल्या प्रयत्नाशिवाय देव वाटेल तें देतो, वाटेल तें करतो ही समजूत होय. या समजुतीचा परिणाम, योग्य तो प्रयत्न न करतां स्वस्थ बसणें अथवा कांहीं तरी करणें यांत होतो. कल्पना करा कीं, रोज स्नानसंध्या करणारा व देवदर्शनाला जाणारा विद्यार्थी विश्वविद्यालयाच्या परीक्षेंत नापास झाला तर त्यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहीं नाहीं. परीक्षा पास होण्याचें साधन संध्या करणें व देवदर्शन घेणें हे नसून त्या परीक्षेसाठीं नेमलेला अभ्यास योग्य रीतीनें करणें हें आहे. परीक्षा पास होणें हें कांहीं देवदर्शन व स्नानसंध्या यांचें फळ नाहीं. मनुष्यानें योग्य दिशेनें प्रयत्न केल्यास त्याला यश येईल. आतां मनुष्य हा सर्व शक्तिमान् नसल्यानें त्याला हातीं घेतलेल्या कार्यांत

हमखास व हवें तसें यश येईलच असें नाहीं. पण याचा अर्थ आपण प्रयत्न न करतां तें यश नुसत्या ईश्वराच्या प्रार्थनेनें आपल्या पदरांत पडेल असें समजणें ही भोळी समजूत आहे. देव असलें कांहीं एक करीत नाहीं. उलट वेद सांगतो, 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो उन्निनीषते।'

(३) भोग भोगणारा व शेजघरांत निजणारा देव— देवाला आपल्यासारखा मनुष्य कल्पून सर्व मनुष्यधर्म देवावर आरोपित करणें हाहि एक देवभोळेपणाचाच प्रकार आहे. आपली भक्ति वाढविण्याकरितां, आपल्या अंत:करणांत प्रेमभाव उत्पन्न करण्याकरितां याचा उपयोग होत असेल. पण हाच खरा धर्म समजणें, नव्हे तेवढ्याकरितां भांडणें म्हणजे ईश्वराच्या कल्पनेवर अत्याचार करणें होय. अखंड स्फुरद्रूपानें जागणारा देव निजतो कसा व कोठें? भक्ताला झोंप येऊं लागली कीं नि:संकोच निजतां यावें एवढ्याकरितां देवाच्या मागें त्यानें शय्यागृह लावलें. कित्येक धर्मांत देवाला इतके भोग दिले जातात कीं, भक्तांना दर्शन द्यावयालाहि त्याला फुरसद मिळत नाहीं. 'भोग चढा आहे' 'भगवान् सोता आहे' हाच मंत्र कित्येक देवळांतून आपणांस ऐकूं येतो.

(४) कोपऱ्यांत बसवलेला, धर्माधर्माकडे कानाडोळा करणारा देव—मनाला स्थिरता प्राप्त व्हावी, एवढ्याकरितां शास्त्रांतून मूर्तिपूजेचें वर्णन केलेलें आहे. त्याचें महत्त्व इतरत्र याच पुस्तकांत सांगितलें आहे. पण या मूर्तिपूजेचें रहस्य न कळल्यामुळें कित्तीतरी खुळेपणा आपल्या धर्मांत उत्पन्न झाला आहे! देवदर्शनाला मनुष्य जातांना हातांतील पेटलेली विडी टाकून देतो व देवाच्यासमोर उभा राहून त्याला नमस्कार करतो. पण पाठ वळली कीं पुन्हां विडी आढूं लागतो! काय ही देवाविषयींची संकुचित कल्पना! देव काय

कोनाकोपऱ्यांत बसवलेल्या जागीं तेवढाच आहे ? व बाकीची जागा त्याविणें का रिकामी आहे ? देवाची स्थापना एके ठिकाणीं केल्यानें असा समज झाला कीं, देव दगड आहे, आपण जेथें स्थापूं तेवढाच आहे, त्यापलीकडे देवच नाहीं. तसेंच असा एक दुष्ट समज होऊन बसला कीं देवविषयक आपलें कर्म म्हणजे प्रतिमेची पूजा करणें एवढेंच. ती केली कीं संपलें. मग बाकीचें आचरण कसें कां असेना ? आपण हवें तसें वागावें, खोटेनाटे कागदपत्र करावेंत, व्यभिचार करावा, दुसऱ्याचे पैसे उपटावेंत. फक्त ठरल्यावेळीं देवाची पूजा केली अथवा ठरल्यावेळीं आपल्या इष्ट देवतेची यात्रा केली, कीं आपलीं सर्व पातकें भस्म होतात. असें समजणें हींहि भोळी-खुळी समजूत आहे. आपल्या भागवतावरील टीकेंत श्रीएकनाथ एके प्रसंगीं भगवंताचें या बाबतींतील म्हणणें खालीलप्रमाणें सांगतातः—

धर्माधर्म न विचारितां । म्हणती ईश्वर मोक्ष दाता । हे भक्त-पाखंडी कथा । स्थापूनि चिद्रूपता निवारी ॥ टिळे माळा मुद्रा धरणें । लावूनि संतासि निंदिलें जेणें । पाप राहटें भक्तपणें । त्यासि नारायणें नुद्धरिजे ॥ अंतरींचे सर्व जाणता मी । यालागीं नांवें अंतर्यामी । तो मी शाब्दिक वचनधर्मीं । चाळविला अधर्मीं केवीं जाय ॥ ११।१७८–८०.

वाटेल तसें दिवसां वागावयाचें व संध्याकाळीं देवासमोर जाऊन 'क्षमस्व' म्हणावयाचें व समजावयाचें कीं, आपले सर्व अपराध देव क्षमा करतो, ही भोळी समजूत आहे.

वकीलाच्या द्वारें भेटणारा देव

प्रस्तुत लेखक एकदां एका तुरुंगांत कैद्यासमोर झालेल्या येशूच्या अनुयायांच्या व्याख्यानांस हजर होता. तेथें त्यानें खालील व्याख्यान

एकलें. व्याख्याता—पाद्री—म्हणाला, "तुम्ही येथें (तुरुंगांत) आला आहांत यास काय कारण? तुम्ही उत्तम वकील दिला असतां तर येथें आला असतात का?—नाहीं. तसें तुम्हांला जर पातकांपासून मुक्त होणें असेल तर येशूला शरण जा. तो तुमच्याकरितां देवाजवळ करुणा भाकील व त्यायोगें पातकांपासून मुक्त होऊन तुम्ही सुखी व्हाल. येशूला शरण गेला नाहींत तर नरकांत जाल."

वास्तविक देवाला शरण जाण्यास मध्यस्थ वकिलांची गरज नाहीं. देव हा जगाची 'आई' आहे, त्याला वकील कशाला? 'पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः' असें श्रीकृष्ण म्हणतात. कोणी मारलें अथवा त्रास दिला तर आपण आईकडे तक्रार घेऊन जातों. आईकडे जायला वकील लागतो का? देवाकडे जाण्यास असा मध्यस्थ वकील लागतो हाहि भ्रमच आहे.

(५) कामिक भक्तीचा प्रकार—

याचें वर्णन श्रीज्ञानदेवांनीं फारच सुंदर उदाहरणें देऊन केलेलें आहे. तें त्यांच्या शब्दांत खालीं देऊन हें प्रकरण संपवूं.

कुणबट कुळवाडी । तैसा आन आन देव मांडी । आदिलाची परवडी । वरी तया ॥११॥ तया गुरुमार्गा टेंके । जयाचा सुगरवा देखे । तरी तयाचा मंत्र शिके । येरु नेघे ॥ १२ ॥ प्राणीजातेंसीं निष्ठुरु । स्थावरी बहु भरु । तेवींचि नाहीं एकसरु । निर्वाहो जया ॥ १३ ॥ माझी मूर्ति निफजवी । ते घराचां कोनीं बैसवी । आपण देवोदेवीं । यात्रे जाय ॥ १४ ॥ नित्य आराधन माझें । कार्जी कुळदेवता भजे । पर्वविशेषें कीजे । पूजा आना ॥ १५ ॥ माझें अधिष्ठान घरीं । आणि वोवसे आनाचे करीं । पितृकार्यावसरीं । पितरांचा होय ॥ १६ ॥ एकादशीचां दिवसीं । जेतुला पाडु आम्हांसी ।

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत

तेतुलाचि नागांसि । पंचमीचां दिवशीं ॥१७॥ चौथ मोटकी पाहे । आणि गणेशाचाचि होये । चावदसी म्हणे माये । तुझाच वो दुर्गे ॥१८॥ नित्यनैमित्तिकें कर्में सांडी । मग वैसे नवचंडी । आदित्यवारीं वाढी । भैरवां पात्रीं ॥१९॥ पाठीं सोमवार पावे । आणि बेलेंसी लिंगा धावे । ऐसा एकलाचि आघवें । जोगावी जो ॥२०॥ ऐसा अखंड भजन करी । उगा नसे क्षणभरी । आघवेनि गांवद्वारीं । अहेव जैसी ॥ २१ ॥ अ. १३ ओ. ८११–२१

★★★

देवाधर्माचें भवितव्य : : : : १३

भौतिक शास्त्रांच्या अमर्याद वाढीनें भोळ्या माणसांच्या मनांवर परिणाम होऊन पुष्कळ वेळां अशीं माणसें 'देवाचें काय होणार ? धर्माचें काय होणार ?' असे प्रश्न मोठ्या उद्विग्न मनानें विचारतांना दिसतात. 'ईश्वरवाद' या पुस्तकाची ही दुसरी आवृत्ति काढण्याचा योग जवळजवळ वीस वर्षांनीं येत आहे ही गोष्ट या प्रश्नांचा विचार करण्यांच्या दृष्टीनें बरीच आहे. कारण, गेल्या वीस वर्षांत या भौतिक शास्त्रांची कल्पनातीत वाढ झाली आहे. विज्ञानवादास नवीन मानसशास्त्र (New Psychology), समाजसत्तावाद, साम्यवाद इत्यादि जगाची व्यवस्था लावण्यास पुढें सरसावलेल्या वादांची जोड मिळाली आहे. यामुळें या सर्वांच्या शक्ति एकवटून ज्ञानाच्या वाढीस कोणची गति मिळते, तें कोणच्या दिशेनें वाढतें याची कल्पना करतां येणें शक्य झालें आहे व त्यामुळें या शास्त्रीय ज्ञानाच्या

वाढीचा परिणाम देवाधर्मावर कोणच्या प्रकारचा होईल हें कांहींसें अजमावतां येण्यासारखें झालें आहे व म्हणून मागील नास्तिकवादावरील दोन प्रकरणांस जोड म्हणून हें प्रकरण घालण्याचें ठरविलें आहे.

प्रथम आपण देवाच्या अस्तित्वावर घाड ज्याच्यायोगानें येईल असें शास्त्रीय ज्ञानाच्या आजच्या स्थितींत काय आहे त्याचा थोडा कानोसा घेऊं. त्याची चांगली कल्पना येण्याकरितां तत्पूर्वी देव जेथें तेथें पूर्वी कां मानीत होते तें पाहूं. म्हणजे आतां देव कां मानीतनासे झाले याची कल्पना येईल.

मनुष्याचें प्रत्यक्ष ज्ञान हें स्वभावतःच मर्यादित असतें. पण, त्याच्या बुद्धीची भूक मात्र स्वभावतःच फार मोठी असते. बुद्धीची आकांक्षा व प्रत्यक्ष अनुभव यांतील अंतर तो कल्पनेनें भरून काढतो व हें काढीत असतांना त्याच्या मनावर ज्याचें अधिक दडपण असेल त्या क्षेत्रांतून कल्पना घेऊन तो तें भरून काढतो.

फ्रेंच तत्त्ववेत्ता कॉंट (Comte) यानें ज्ञानाच्या विकासाच्या तीन पायऱ्या सांगितल्या आहेत. पहिली धार्मिक (Religious), दुसरी आध्यात्मिक (Metaphysical) व तिसरी शास्त्रीय (Scientific). तेव्हां या नियमानुसार ज्ञानाच्या प्रथम अवस्थेमध्यें धार्मिक कल्पनांचा मनुष्याच्या मनावर मोठा पगडा असतो. यामुळें प्रथम अवस्थेंत आपल्या ज्ञानांतिल तूट मनुष्य धार्मिक कल्पनेची भर घालून काढतो. यामुळें जेथें जेथें म्हणून त्याला कोडें पडतें, उलगडा होत नाहीं असें वाटतें, तेथें तेथें ' हें देव करतो ' असें मनुष्य समजतो. निळें आकाश डोक्यावर उंच एखाद्या छताप्रमाणें पसरलेलें दिसतें, वारा सारखा हिंडत असतो, रानांत हिरवेंगार गवत उगवलेलें दिसतें, पावसाळ्यांत पाऊस पडतो, सूर्य, तारे वगैरे अधांतरी चमकतात इत्यादि–हें सर्व कसें होतें, यास त्याचें उत्तर

एकच 'देव करतो' म्हणून. पाऊस पडत नाहीं असें दिसलें तर तो देवाची प्रार्थना करतो, गांवांत पटकी अथवा ताप याची सांथ सुरू झाली तर तो देवीची पूजा करतो. तिला बळी देऊन संतुष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो. देव त्या गोष्टी करतो अशी प्रामाणिक समजूत असल्यानें मनुष्य देवाला संतुष्ट ठेवण्याचा हरएक प्रयत्न करतो व अर्थातच यामुळें देवाला संतुष्ट ठेवण्याचे अनेक मार्ग तो शोधून काढतो.

पण पुढें असें घडून येतें कीं, नवीन साधनें उपलब्ध होतात व मुख्यतः देवाची प्रार्थना ही इष्ट साध्य करण्यास कुचकामाची आहे असा कांहीं क्षेत्रांत त्यास अनुभव येऊ लागतो; व मग मनुष्य दुसऱ्या साधनांच्या शोधास लागतो. याच्यांतच शास्त्रीय शोधांच्या विकासाचें बीज आहे. प्रार्थना करूनहि पीक मनाजोगें येत नाहीं, असा अनुभव आला म्हणजे मग मनुष्य अंतर्मुख होऊन स्वतःचे हातपाय हालवूं लागतो व देवावर अवलंबून बसण्यापेक्षां जमिनीची मशागत करणें, पाण्याचा पुरवठा करणें, खतांची सुधारणा करणें, इत्यादि गोष्टींकडे तो वळतो. मनुष्य अशा रीतीनें जसजसा स्वावलंबी बनतो व त्याच्या साधनसामुग्रींत सकसता व भरीवपणा येतो तसतसें त्याचें देवाकडे वळणें कमी होत जातें.

मुख्यतः युरोपखंडांत बेकनच्या काळानंतर निसर्ग ताब्यांत आणून त्याला आपला दास करून, आपल्या सुखसोयीकरितां त्याचा उपयोग करण्याचा जो मानवानें प्रयत्न केला, त्याला आज असें स्वरूप प्राप्त झालें आहे कीं, अज्ञानाचा बहुतेक भाग दूर झाल्यासारखा झाला आहे व त्यामुळें त्याच्या दृष्टीनें देवाला उभे राहावयालासुद्धां फारशी जागा शिल्लक राहिली नाहीं. वेगवेगळ्या शास्त्रांनीं त्याचा कोपऱ्याकोपऱ्यांतून पाठलाग करून त्याला जगतांत

उभे राहावयास स्थान ठेवावयाच नाहीं असा जणु कांहीं विडाच उचलला होता व त्यास आज संपूर्ण यश आल्यासारखें दिसत आहे. लस टोंचून रोगांचा प्रतिबंध करण्याचा शोध निघाला, यामुळें रोगाच्या सांथीस कारण म्हणून देव मानावा लागत होता तें कारण नाहींसें झालें. गर्भाशय काढून टाकून मुलें होणें बंद करणें अथवा इंजेक्शन देऊन मुलें निर्माण करणें असेंसुद्धां आतां घडत आहे. तेव्हां 'देवाची कृपा असेल तर मूलबाळ होईल' असें म्हणायलाहि जागा शिल्लक राहिली नाहीं. मरूं घातलेले लोक वैद्य जगवीत आहेत, एवढेंच नव्हे तर लौकिकदृष्ट्या मरून अर्धापाऊण तास झाल्यावरोबर उपाय केल्यास त्यास चेतना आणून पुन्हां जगविण्याचे प्रयोग जवळजवळ यशस्वी झाले आहेत. एकाच्या डोळ्यांतलें कातडें काढून दुसऱ्याच्या डोळ्यांतील आंधळेपणा दूर करता येतो, असें सिद्ध झालें आहे. तिकिटें देणारीं व वर्तमानपत्रें वाटणारीं यंत्रें तर आहेतच, पण नुकताच इंजिनड्रायव्हरशिवाय चालणाऱ्या गाडीचा प्रयोग इंग्लंडमध्यें करण्यांत येऊन तो यशस्वी ठरल्याचें प्रसिद्ध झालें आहे. हवा तेथें पाऊस पाडण्याचे प्रयोग यशस्वी होत आहेत, असें आपण वर्तमानपत्रांत वाचतोंच. त्याच्या जोडीस कार्ल-मार्क्स-लेनिन वगैरे लेखकांनीं समाजरचना अर्थप्रधान कशी आहे, हें दाखविल्यानें चातुर्वर्ण्यांचा स्रष्टा म्हणूनहि देव मानण्याची आतां गरज राहिली नाहीं.

गणित, पदार्थविज्ञान, खगोल, इत्यादि शास्त्रांची इतकी प्रगति झाली आहे कीं, हें जग कसें निर्माण यालें याची कथा हीं शास्त्रें आपणांस सांगू शकतात व मौज ही आहे कीं, ती सांगतांना त्यांना देवाचा आधार मुळींच घ्यावा लागत नाहीं.

तात्पर्य, आज आपण जर देवळांत, मठांत व कांहीं घरांच्या अंतर्गृहांत सांठविलेला जो धर्म तो वगळला तर बहुतेक सर्व ठिकाणांतून देवाची उचलबांगडी झालेली दिसेल. एकेकाळीं अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टी आज शक्य कोटींतल्या आहेत असें नुसतें प्रयोगशाळेंतच सिद्ध होत आहे असें नाहीं, तर सर्व जग आज त्याचा अनुभव घेऊं शकत आहे. हिंदुस्थानांतल्या एका कोपऱ्यांत बसून हजारों मैलांवर असलेल्या इंग्लंड, अमेरिका इत्यादि देशांतील गाणीं ऐकावींत, फक्त एक आपल्याजवळ लहानसें यंत्र असलें म्हणजे पुरें. आतां तर कांहीं मैल अंतरावरील चित्रेंसुद्धां बघतां येतात. मुंबईस सकाळीं चहा प्यावा व दुपारीं जेवायला लंडनला जावें ! अशा एक ना अनेक गोष्टी घडत आहेत व त्यास कारण भौतिकशास्त्रांचा विकास हें आहे.

आपणांस प्राप्त झालेल्या साधनांच्या अनंत सुखसोयी विज्ञान शास्त्राच्या साहाय्यानें आपणांस मिळतात, असा लोकांना अनुभव येत असल्याकारणानें हें शास्त्रीय युगनिर्माते जें सांगतील त्याच्यावर लोकांचा विश्वास बसणें अगदीं स्वाभाविक आहे. त्यांपैकीं कित्येक महत्त्वाकांक्षी शास्त्रज्ञ असें म्हणतात कीं, या जगत् यंत्रासंबंधीं आतां फारसें न कळण्याचें असें शिल्लक राहिलें नाहीं. आणखी थोडी गणिताची व वस्तुज्ञानाची वाढ झाली कीं, देवाच्या कल्पनेची गरज राहणार नाहीं. असें हें त्या मोठ्या शास्त्रज्ञांकडून ऐकलें म्हणजे सामान्य मनुष्यास सहज वाटूं लागतें कीं, आतां देवाला जागा कोठेंच रहाणार नाहीं. जगतांतील सर्व कोडीं जगतांतील कारणानेंच सुटल्यानें अदृश्य परमात्म्यासारखें कारण मानण्याची जरूर पडणार नाहीं. असा विचार मनांत आल्यानें

बिचाऱ्या भोळ्या आस्तिकाचें मन किंचित् काल बेचैन व्हावें हें अगदीं स्वाभाविक आहे.

आतापर्यंत जो हा विचारांचा एक प्रपंच मांडला त्याचा निष्कर्ष एवढाच कीं, ह्या दिशेनें मनुष्य विचार करूं लागला तर देवास जागा राहणार नाहीं व देवाचें भवितव्य ठरून गेल्यासारखें होईल असें वाटेल. पण खोल विचार केला तर असें आढळून येईल कीं, या प्रश्नास दुसरीहि बाजू आहे व तीहि उपेक्षणीय नाहीं इतकी महत्त्वाची आहे म्हणून आपण त्या बाजूकडे वळूं.

पहिली गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे ती ही कीं, हल्लींची अर्थ-प्रधान समाजरचना व भौतिकशास्त्रांची अपरिमित वाढ ह्यांच्यामुळें हा प्रश्न जरी आपल्यासमोर प्रामुख्यानें पुढें येत असला तरी असा प्रश्न पूर्वी कोणी चर्चिलाच नव्हता असें नाहीं. जगताची उत्पत्ति, स्थिति व लय सांगत असतांना आपणास ईश्वराची गरज लागत नाहीं, असें आपल्या देशांतील कांहीं दर्शनकार व पाश्चात्य देशांतील खगोल शास्त्रज्ञ फार पूर्वीपासून म्हणत आले आहेत. आमच्याकडील सांख्यदर्शनकारांचें असें म्हणणें आहे कीं, जगत् निर्माण करणारा अथवा तें चालविणारा, कोणी ईश्वर म्हणून मानला नाहीं तर जगाची व्यवस्था लावता येत नाहीं असें नाहीं. या बाबतींतील लाप्लेसचें म्हणणें मागें दिलेंच आहे.

वास्तविक, निर्विकार दृष्टीनें शास्त्रज्ञांच्या युक्तिवादाकडे जर पाहिलें तर असें दिसून येईल कीं, शास्त्रीय ज्ञानाची जसजशी वाढ होत गेली तसतसें त्यांतील खऱ्या विद्वानांना आपलें अज्ञान किती मोठें आहे ह्याची पुरी जाणीव होऊं लागली. बेकननें म्हटलें आहे कीं, थोड्याशा अध्ययनाचा परिणाम नास्तिकवादांत होतो. पूर्वी सर्वच देव करतो असें लोक म्हणत होते. आतां दुसऱ्या टोंकाला

जाऊन कांहीं शास्त्रज्ञ देवच नाहीं असें म्हणूं लागले आहत. पण शास्त्रांची वाढ झाली, आतां देवास उभे रहावयासहि जागा नाहीं असें म्हणणारा हा शास्त्रज्ञांतला उथळ असा वर्ग आहे. एडिंग्टन, जीन्स ह्यांच्यासारखे लोक जगाच्या बुडाशीं एक ईश्वरी सत्ता आहे असें जवळजवळ मानूं लागले आहेत. एडिंग्टन अथवा जीन्स हे जरी अतां जुने म्हणून सोडून दिले तरी ए. क्रेसी मॉरिसन्, न्यूयॉर्कमधील शास्त्रीय मंडळाचे माजी अध्यक्ष, हे सुद्धां ईश्वर मानणें अवश्य आहे असें प्रतिपादन करूं लागले आहेत हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

"Man does not stand alone," ह्या आपल्या लहानशा पुस्तकांत त्यांनीं शास्त्रज्ञ ह्यासुद्धां ईश्वरावर विश्वास कां ठेवतो ह्याचीं सात कारणें दिलीं आहेत. तीं आम्ही खालीं उद्धृत करीत आहोंत :—

(1) By unwavering mathematical law we can prove that our universe was designed and executed by a great engineering intelligence.

(2) The resourcefulness of life to accomplish its purpose is a manifestation of all-pervading intelligence.

(3) Animal wisdom speaks irresistibly of a good creator who infused instinct into otherwise helpless little creatures.

(4) Man has something more than animal instinct-the power of reason.

(5) Provision for all living is revealed in phenomena which we know today but which

Darwin did not know such as the wonders of genes.

(6) By the economy of nature, we are forced to realize that only infinite wisdom could have foreseen and prepared with such astute husbandry.

(7) The fact that man can conceive the idea of God is in itself a unique proof.

मुख्य व महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे देव हा कांहीं 'जगदंत:पाती' गोष्टींचा छडा लागत नाहीं म्हणून गृहीतकृत्य (Assumption or hypothesis) नव्हे. असें असून सुद्धां वरती जो विचार मांडला आहे तो एवढ्याचकरतां कीं, देव हें एक गृहीतकृत्य आहे असें जरी मानलें तरी सुद्धां अर्वाचीन शास्त्रज्ञांना तें प्रमेय गृहीत धरण्याची आवश्यकता कशी भासूं लागली आहे हें वाचकांस कळावें म्हणून.

आमच्या मतें ईश्वराच्या अस्तित्वाचा प्रश्नच योग्य रीतीनें मांडला जात नाहीं अथवा चर्चिला जात नाहीं. ईश्वर आहे किंवा नाहीं हें लोकांना त्याची गरज आहे किंवा नाहीं यांवर ठरविणें चुकीचें आहे. कांहीं वस्तूंची कांहीं लोकांना कांहीं काळ गरज भासतच नाहीं, म्हणून त्या वस्तूच नाहींत असा कोणी निष्कर्ष काढला तर तो बरोबर ठरेल काय? पावसाळ्याखेरीज छत्रीची गरज भासत नाहीं. कांहीं लोकांना पावसाळ्यांतहि तिची गरज भासत नाहीं. म्हणून असा जर कोणीं म्हणूं लागला कीं, छत्रीची मला गरज नाहीं म्हणून जगांत छत्री अशी वस्तूच नाहीं. तशांतलाच प्रकार ईश्वराची गरज कित्येकांना भासत नाहीं म्हणून तो नाहीं असा निष्कर्ष काढण्यांत होतो. भारतीय दर्शनकारांनीं देवाचें स्वरूप, सत्ता व प्रकाश असें मानलें आहे. तो सद्रूप म्हणजे आहे-

पणारूपच आहे. त्याचें नाहींपण सिद्धच करतां येत नाहीं. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात :—

"हें असो जलतरंगा । नाहीं सिनार्नेपण जेवीं गा ।
तेवीं सत्ताप्रकाशु जगा । आपणचि जो ॥"

(ज्ञा. अ. १५–५५२)

उपनिषद्द्रष्टे ऋषि म्हणतात :—

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥

(मुण्डक २–१०)

जगत् ईश्वराचें सदत्व घेऊन त्याच्याच प्रकाशांत भासतें. ईश्वराचें असें स्वरूप असल्यानें जोंपर्यंत जगताची प्रचीति आहे तोंपर्यंत ईश्वराच्या प्रचीतीचा दरवाजा खुलाच आहे.

बर्कले या आयरिस तत्त्ववेत्त्यानेंहि जगत् भासतें त्यानेंच ईश्वराची सिद्धि होते, वेगळ्या पुराव्याचें कारण नाहीं असें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे.

अशी वस्तुस्थिति असल्यानें देवाच्या भवितव्याची आपणांस काळजी करण्याचें कारणच नाहीं. कारण त्याचें अस्तित्व तो कोणाला हवा–नको यावर अवलंबून नाहीं. तो आहे म्हणून जग आहे. तो 'सत्यस्य सत्यम्' आहे.

वास्तविक, ईश्वर हा जगाची सुव्यवस्था लावण्याकरितां गृहीत धरलेलें प्रमेय नव्हे. तो 'सत्यस्य सत्य' आहे. मागें सांगितलेंच आहे कीं, आपणाला दिसत नसतांनासुद्धां, कै. डॉ. बोस, सर सी. व्ही. रामन् सारखे लोक कांहीं किरणें आहेत असें सांगतात, म्हणून आम्हीं मानतों. कारण, आम्ही त्यांना आप्त-यथार्थवक्ते-समजतों. तसे आमच्याकडील शंकराचार्य, ज्ञानदेव, तुकोबा, समर्थ,

रामकृष्ण परमहंस इत्यादि साधुसंत व पाश्चात्य देशांतील येशू, प्लोटिनस् ईत्यादि ईश्वराची प्रचीति घेतलेले लोक आम्ही त्याला बघितला असें जर सांगतात तर आम्ही त्यांच्यावर विश्वास कां ठेवूं नये ? हेहि वर उल्लेखिलेल्या भौतिक शास्त्रज्ञाप्रमाणें थोर आणि आप्त आहेत. ते असत्य बोलतात असें आम्ही काय म्हणून म्हणावें ? उलट, जो कांहीं उपलब्ध पुरावा आहे त्यावरून जर सत्याचा धर्म कोणी पाळीत असतील तर त्यांमधील हे श्रेष्ठ आहेत असेंच सिद्ध झालें आहे. देवाचा अनुभव घेतलेले असे आजहि लोक आहेत. फार थोडे आहेत ही गोष्ट खरी, पण त्यामुळें त्यांच्या प्रामाण्यांत कांहीं कमतरता येत नाहीं. तात्पर्य, जोंपर्यंत 'देव पोटीं घालून' सांगणारे लोक आहेत तोंपर्यंत देवाच्या भवितव्यासंबंधानें काळजी करण्याचें मुळींच कारण नाहीं.

येथपर्यंत प्रामुख्यानें (Physics, cosmology) इत्यादि वैज्ञानिकशास्त्रांच्या वाढीवर उभारलेल्या नवमतांच्या दृष्टिकोनांतून बघितलें असतां ईश्वराच्या अस्तित्वावर काय परिणाम होतो याचा विचार केला. व आपण पाहिलें कीं, त्याची वाढ ईश्वराचें नाहीं-पण सिद्ध करूं शकत नाहीं. उलट 'तो आहे' या मताकडेच कांटा झुकतो आहे. आतां नवीन पुढें आलेल्या दुसऱ्या प्रकारच्या नवमतांच्या हल्ल्याचा विचार करूं.

देवाच्या भवितव्यावर दुसरा हल्ला कोणांकडून होत असेल तर मानसशास्त्रांतील वर्तनवादी व फ्राडिअन् पंथीयांकडून. हल्लींचें विसावें शतक हें विज्ञानाचें तर खरेंच, पण त्यांतल्या त्यांत मानसशास्त्राचें शतक म्हणून समजलें जातें. या काळांत मानसशास्त्रानें एवढी प्रगति केली आहे कीं, तिची झळ सर्व शास्त्रांना-समाज, शिक्षण, धर्म, फार काय अर्थ, गणित या सर्व शास्त्रांना—लागली

आहे. मानसशास्त्रवेत्त्यांनीं केलल्या शोधांचा परिणाम होऊन शास्त्रांतिल जुनीं प्रमेयें बदलूं लागलीं आहेत. १+१=२ हें गणित-शास्त्रांतील न बदलणारें प्रमेय म्हणून आजवर समजलें जाई. पण मानसशास्त्र म्हणतें हें कागदावरच खरें आहे, जीवनांत खरें नाहीं. उदाहरणार्थ, वाघ+बकरू यांची बेरीज दोन होत नाहीं तर एकच होतें. बलाढ्य राष्ट्र व दुर्बल राष्ट्र यांच्या संघर्षांत दोन राष्ट्रें न राहतां बलाढ्य राष्ट्र दुर्बलास आपल्या पोटांत घालून आपण एकटें राहतें. तात्पर्य, एक अधिक एक बरोबर एक असें सुद्धां जीवनांतील गणित आहे. हा नवा दृष्टिकोन मानसशास्त्राचा गणितशास्त्रावर झालेल्या परिणामाचा पाक आहे.

जेथें गणित विषयासारख्या (Abstract) विषयाची ही कथा आहे तेथें शिक्षणासारख्या अगर धर्मासारख्या मानवाच्या मनाशींच संबंध असणाऱ्या शास्त्रांवर मानसशास्त्राच्या वाढीचा परिणाम झाला नाहीं तरच आश्चर्य. शिक्षणादि शास्त्रांवर त्याचा काय परिणाम झाला हें पाहणें हा प्रस्तुतचा विषय नव्हें. धर्म व त्याचा प्राण ईश्वर या विषयींच्या सिद्धान्तावर त्याच्या वाढीचा काय परिणाम झाला हा प्रस्तुतच्या प्रकरणाचा विषय आहे व म्हणून त्याकडे आपण वळूं.

मानसशास्त्र हें मुळांतलें अध्यात्मशास्त्र. त्याला Psychology म्हणून जी इंग्रजींत संज्ञा आहे त्याचें मूळ ग्रीक Psyche म्हणजे आत्मा व (Logos) म्हणजे शास्त्र ह्या दोन शब्दांत आहे. म्हणून Psychology ह्या संज्ञेचा मूळ अर्थ 'आत्म्याचें शास्त्र' असा आहे. पण मौज अशी आहे कीं, आत्म्याचें स्वरूप शोधून काढण्याकरितां निर्माण झालेलें हें शास्त्र, पण या शास्त्राची पाश्चात्य देशांत गेल्या शेंदोनशें वर्षांत जी वाढ झाली तिच्यावर यंत्रयुगाचा (Mechanical age) मोठा परिणाम झाला व त्याची

एक वर्तनवादी (Behaviourism) शाखा असें म्हणूं लागली कीं, ह्यूमनें आत्मा (Soul) नाहीं हें सिद्ध केलें. पण तेंहि अर्धवटच सत्य आहे. खोल विचार केला तर आत्मा तर नाहींच पण जडापेक्षां वेगळें असें चेतनात्मक मन म्हणूनहि नाहींच. आत्म्याचें स्वरूप ठरविण्याकरितां निर्माण झालेलें हें शास्त्र असा निर्णय करून बसलें कीं, आत्मा नाहीं, मन नाहीं. मनुष्यासकट सर्व प्राणी हीं विविध प्रकारचीं जड 'यंत्रें' आहेत. गणित, वैज्ञानिक शास्त्रें यांत जसजसा शोध लागेल तसतसा 'चेतना' हा स्वतंत्र 'कारक' पदार्थ म्हणून मानण्याचें कारणच उरणार नाहीं. आज तो थोडासा मानावा लागत असला तर त्याला कारण विज्ञानशास्त्राची अजून हवी तशी प्रगति झाली नाहीं एवढेंच.

तात्पर्य, ज्या शास्त्रानें मुळांत कर्ताच 'जड'यंत्र ठरवला तेथें देवाचा अथवा धर्माचा लाग काय करणार ?

मानसशास्त्राच्या या निष्कर्षास शारीरशास्त्र वगैरे इतर भौतिक शास्त्रांची जोड मिळाली व 'अज्ञात मनाच्या' प्रमेयानें तर नवीनच दालन खुलें केलें. डॉ. फ्राइड या लेखकानें मागें सांगितल्याप्रमाणें असें जाहीर केलें कीं, धर्माचें मूळ न्यूनगंडांत आहे. त्याची उत्पत्ति भीतींत आहे. तेव्हां भीति गेली कीं, धर्म गेला व त्याबरोबरच ईश्वर अथवा देवहि गेला. कारण, देवाची कल्पनासुद्धां भीतीच्या मूळांतूनच निर्माण झालेली आहे.

कांहीं काळ डॉ. फ्राइडच्या या शोधानें धर्माबाबत विचार करणाऱ्यांमध्यें फार गडबड उडून गेली. पण गेल्या वीसपंचवीस वर्षांत रंग सगळा पालटला आहे. 'धार्मिक अनुभवा'चा जसजसा शास्त्रीय दृष्टिकोनांतून अधिकाधिक अभ्यास होऊं लागला, तसतसे फ्राईडच्या विचारपद्धतींतील दोष लोकांना दिसूं लागले आहेत.

सेल्बी प्रॅट, दाउलेस् सारखे धर्माच्या मानसशास्त्राचा (Religious Experience) अनुभवाचा आभास करून लिहिणारे अधिकारी लेखक असें म्हणूं लागले आहेत कीं, धर्माच्या अथवा देवाच्या कल्पनेच्या उगमाचा अथवा तिच्या इतिहासाचा देवाच्या अस्तित्वाशीं कांहीं संबंध नाहीं. न्यूटननें गुरुत्वाकर्षणाचा शोध लावण्यापूर्वी गुरुत्वाकर्षण ही वस्तु होती किंवा नाहीं ? तिच्याबाबत पूर्वीच्या अडाणी लोकांनीं तिचें स्वरूप रागद्वेषात्मक मानलें म्हणून तिच्या स्वरूपांत कांहीं बदल झाला का ? तसेंच ईश्वराच्या अस्तित्वाचें आहे. ईश्वराच्या कल्पनेच्या उगमाचा अथवा इतिहासाचा ईश्वराच्या अस्तित्वाशीं संबंध नाहीं. त्याचा संबंध आमच्या ज्ञानाच्या वाढीच्या इतिहासाशीं आहे.

वर्तनवादीयांच्या मताचा परामर्श मॅक्डूगलसारख्यांनीं घेतला आहे. आपल्याकडे डॉ. फ्राइडचें मत अजूनहि महत्त्वाचें समजलें जातें. म्हणून त्याचें खरें काय मूल्य आहे त्याबाबत त्या विषयांतील अधिकारी लेखकांचें म्हणणें देऊन हा भाग संपवूं.

आपल्या Reconstruction of Humanity या पुस्तकांत प्रसिद्ध रशियन लेखक सोरोकिन् हा लेकि या ग्रंथकाराचें पुढील मत उद्धृत करतो :—

It is enough to say that scientifically the Freudian theory of personality is phantasmagoric; his conception of the 'id' and 'subconscious' entirely one-sided; his theory of the 'ego' and 'super-ego' vague, undeveloped and fantastic; and his conjuctures on the origin of society and culture and the nature of civilization supremely ignorant. Indeed from a scientific standpoint it

is pathological, the product of a brilliant but distorted mind. Its successful diffussion would have been impossible save in a decadent sensate culture like that of the twentieth century. (P. Lecky : Society Ch. 19 Page 173)

सोरोकिन स्वत: म्हणतो—

Inspite of this incidental character of sublimation the theory and practice in question are scientifically fantastic, with the exception of the technique of revealing and releasing hidden associations and impulses, a techenique derived, as we shall see, from age-old religious and other practices. Morally they are degrading, socially they are highly disastrous. Therapeutically they sometimes achieve trifling successes (through a techenique borrowed from ancient practices) but for the most part prove inffective and frequentaly in the hand of ignorant practioners decidedly harmful.

★ ★ ★

Freudianism indeed is one of the most insidious products of our decadent sensate culture. A certain disillusioned Freudian rightly declared that the Freudian theory is itself a disease. (J. D. Sutlie–The origin of Love and Hatred, Chap. 13)

Its spread is a revealing symptom of the mental aberrations of the society which it infects. In an insane asylum insane theories are bound to be more successful than sound ones.

देवाच्या अस्तित्वावर नवीन शास्त्रीय शोधांचा परिणाम काय झाला हें पाहिल्यानंतर धर्मावर त्यांचा परिणाम होऊन धर्म जगांतून नाहींसा होईल का, या प्रश्नाचा फारसा विचार करण्याचें कारण राहत नाहीं. कारण, जेथें देवाची कल्पना आहे तेथें धर्म आहेच. सामान्य माणसें धर्म म्हणजे भस्म लावणें अगर भूताखेतांना बळी देणें, उपवास करणें, कांहीं चमत्कार करणें असल्या विवक्षित क्रियाच समजत असल्यामुळें त्यांना धर्माच्या अस्तित्वाची काळजी वाटते. कारण ह्या सर्वांत बदल पडलेला दिसतो.

पण सान्त जीवास लागलेल्या अनन्ताच्या ओढींत धर्माचें मूळ आहे व जोंपर्यंत अनन्ताचें अस्तित्व सान्त जीवात्मा मानतो तोंपर्यंत या ना त्या रूपांत धर्म राहणारच. त्याच्याविषयीं काळजी करण्याचें कारणच नाहीं. इंग्लंडमधील प्रसिद्ध वक्ता व लेखक एडमंड बर्क यानें याच अर्थानें म्हटलें आहे " Believe me, my friends, when I say, man is a religious animal. "

धर्म हा संस्थात्मक (Institutional) नसून त्याचें खरें स्वरूप ईश्वराचा अनुभव (Divine Experience) हें आहे. ही गोष्ट लोकांना पटल्यानें नवीन शास्त्रीयज्ञानानें धर्म तर लुप्त होण्याचा संभवच नाहीं. उलट सर्व धर्मांचा तौलनिक अभ्यास सुरू होऊन एक नवीन Universal Religion म्हणून धर्माची शाखा प्रस्थापित होत आहे. आपल्याकडील कै० बाबू भगवानदास, सर राधाकृष्णन्–यांच्या सारख्यांनीं त्यावर उत्कृष्ट पुस्तकें लिहिलीं आहेत. त्यांचा निष्कर्ष असा आहे कीं, आपण सर्व धर्मांच्या मुळाशीं जसजसें जाऊं तसतसें त्यांतील भेद गळून सर्व धर्म एकाच ईश्वराचें गीत गात आहेत असें आढळून येईल.

The Great Religious Leaders या पुस्तकांत—

डॉ. पॉटर म्हणतात—It is after all the study of the religious experience of human beings, and the reason religion is so backward because as Wieman reminds us 'the datum of religious experience is so complex that no method has yet been devised which is fit to treat it scientifically' p. 447.

The Future of Religion या प्रकरणांत डॉ.पॉटर म्हणतात-

"We have been hearing about sociology and psychology for the last few decades. It is true, and some inexact persons have referred to them as sciences, but they can hardly be dignified by that name as yet. Science, has until lately, negt lected the psychic phenomena, as plainly evident-in the lives of most founders of religions."

Science, Religion & Reality या पुस्तकास प्रस्तावना लिहिणारे जॉर्ज सॉर्टन् म्हणतात—

"There is no conflict between science and religion, and the conflict which occurred in the past between science and theology can be avoided, but there is an eternal warfare between science and superstition, that is between reason and unreason."

याबाबतींत त्यांनीं आपल्या प्रास्ताविकाच्या शेवटीं आयन्स्टीन् या प्रसिद्ध शास्त्रज्ञाच्या उक्तीचा उतारा दिला आहे. तो लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे म्हणून तो देतों: —

'The most beautiful emotion we can experience is the mystical. It is the sower of all true art

and science. He to whom this emotion is a stranger, who can no longer wonder and stand rapt in awe, is as good as dead. To know that what is impenetrable to us really exists, manifesting itself as the highest wisdom and the most radiant beauty, which our dull faculties can comprehend only in their most primitive forms - this knowledge, this feeling is at the centre of true religiousness. In this sense and in this sense only, I belong to the ranks of devoutly religious men.'

As quoted by Philip Frank : Eestein, his life and times. p. 284.

'The Great Religious Leaders' या पुस्तकांत डॉ. चार्ल्स पॉटर (Dr. Potter) म्हणतात कीं धर्माचा इतिहास पुरा सांगितला नाहीं. कारण तो अजून घडतच आहे :—

'The story of religion has not yet been told. When we chronicle all the evidence in the history of religion even to the present hour, we have not told the story of religion, for that story is still in the making; only first chapter has been written.'

धर्माला जीवनांत केवढें स्थान आहे व तो नाहींसा होईल काय याबाबत लॉर्ड मोर्ले यांचें मत लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. ते म्हणतात धर्म जाणार तर नाहींच. पण तो इतका महत्त्वाचा आहे कीं, तो जर जाऊं लागला तर शास्त्रांच्यासमोर एक मोठी समस्या उभी राहील व मानवाकरतां त्यांना नवीन धर्म तयार करावा लागेल. ह त्यांचें मत सांगणारा पुढील उतारा देऊन हें प्रकरण संपवूं.

'The next great task of science', said Lord Morley, 'is to create a new religion for humanity. Religion will not disappear; we shall go on looking for something greater than ourselves, that we may worship. Men will continue to seek a consistent interpretation of the world,–which is philosophy; and they will continue to long for union & co-operation with the whole of which they are separately insignificant parts. That total perspective which, when merely intellectual, is philosophy & truth, becomes, when touched with devotion to the whole, the essence & secret of religion. Through some such formulation we may again bring science and religion together in the same soul, as they were brought together in in Leonard & Spinoza and Goethe."

* * *

ईश्वरदर्शन अथवा साक्षाकार-पथ : : १४

देव पाहों देव पाहों । उंच ठायीं उभे राहों ॥ १ ॥
देव देखिला देव देखिला । तो नाहीं कोणा भ्याला ॥२॥

—श्रीतुकाराम

आतांपर्यंत ईश्वरविषयक प्रश्नांची जी चर्चा केली तिचा निष्कर्ष ईश्वर म्हणून कोणी आहे, एवढेंच नव्हे तर तो 'सत्यांतला सत्य' आहे, असा असल्यानें त्याच्या दर्शनाची थोडीबहुत चर्चा करणें

क्रमप्राप्तच आहे. तो नाहींच असा निष्कर्ष असता तर मग गोष्ट वेगळी. मग दर्शनाचा प्रश्नच उत्पन्न होता ना!

ही चर्चा थोडीबहुत करूं असें म्हणण्याचें कारण असें कीं, हा विषय एवढा मोठा आहे कीं, त्यावर एक मोठा हजारपांचशें पानांचा निबंध लिहितां येईल. कारण, 'ईश्वरदर्शनाचा पथ' दाखवणें हेंच सर्व धर्मांचें उद्दिष्ट आहे. ज्यांना या विषयाची आवड आहे त्यांचा पौर्वात्य व पाश्चात्य ईश्वरविषयक चर्चेंत सुलभतेनें प्रवेश व्हावा एवढाच या पुस्तकाचा हेतु असल्यानें त्यास आवश्यक एवढीच चर्चा येथें करणें योग्य आहे.

शिवाय, या विषयांत ज्यांना रस आहे असे वाचक तरी किती आढळणार? ईश्वराची चर्चा अथवा तद्विषयक गोष्ट श्रवण करणारा भेटणें कठीण! या प्रकरणांतला विषय ज्ञानदेवांच्या भाषेंत सांगावयाचें तर 'विशेषें आतां बोलिजेल। परि तें अनुभवें उपेगा जाईल॥' या वर्गांतला असल्यानें त्याचा वाचक विरळाच! देव आहे असा मानणारा वर्ग जरी मोठा असला तरी तो आपणांस भेटावा अशी ज्यांना तळमळ आहे असे हाताच्या बोटांवर मोजण्या-इतकेच सांपडतील! भगवंतांनींच म्हटलें आहे, 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद् यतति सिद्धये' (अ. ७-३).

सामान्य लोकांची या प्रश्नाकडे बघण्याची दृष्टि दाखविणारा तुकारामबोवांचा एक अभंग सुप्रसिद्ध आहे. 'चला मजबरोबर आपण देव पाहूं' असें लोकांना बोलावूनसुद्धां कोणी आपल्या-बरोबर देवदर्शनास येण्यास तयार नाहीं असें पाहून परम कारुणिक सन्त तुकोबा यांनीं लोकांच्या घरीं जाऊन 'देव घ्या' म्हणण्यास सुरुवात केली. ते म्हणाले, 'देव घ्या कोणी। देव घ्या कोणी॥ आइता आला घर पुसोनि।' त्याच्यावर लोकांनीं दिलेलें

उत्तर लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. सामान्य मनुष्याच्या एतद्-विषयक वृत्तीचें तें निदर्शक आहे. तुकारामबोवा लोकांच्या म्हणण्याचा या अभंगाच्या पुढील कडव्यांत अनुवाद करतात :—

देव नलगे देव नलगे। सांठवणीचे रुंधले जागे॥

तुमचा देव नको, कारण, हा तुम्ही विकायला आणलेला माल आमच्याजवळ ठेवण्यास सांठवण नाहीं. सांठवणीचे डबे दुसऱ्या मालांनीं आधींच भरून गेले आहेत. तुकारामबोवांनीं देव विनामूल्य लावला तरी त्याला गिऱ्हाईक नाहीं असें ते पुढें सांगतात :—

देव घ्या फुका देव घ्या फुका। नलगे रुका मोल कांहीं॥

तात्पर्य, हा भाग क्रियात्मक असल्यानें यांत ज्याचें मन रंगेल असा वर्ग अगदींच थोडा. म्हणूनसुद्धां चर्चाहि थोडीच बरी. मार्गाची चर्चा करण्यापूर्वी आणखीहि एकदोन गोष्टींचा खुलासा करणें इष्ट आहे.

पहिली गोष्ट, हें प्रकरण या पुस्तकाच्या शेवटीं आलेलें असल्यानें, ज्याची चर्चा या प्रकरणांत केली आहे तें 'देवदर्शन' म्हणजे नुसतें 'मूर्तिदर्शन' नव्हे, हें विशेषत्वानें सांगण्याचें कारण नाहीं. देवाची मूर्ति डोळ्यांसमोर असूनहि 'देवदर्शन' होईलच असें सांगतां येत नाहीं. दीर्घकाल सद्गुरूपदिष्ट मार्गानें मूर्तीची उपासना केली असतां तींत देव प्रकट होतो हें खरें. पण म्हणून नुसतें देवळांत गेलांत म्हणजे देवदर्शन होईल असें नाहीं. आपण कोणते डोळे बरोबर घेतले आहेत त्यावर तें अवलंबून राहील. कलाकाराला ती एक कलाकृतीच दिसेल. त्याला देवदर्शन होणार नाहीं, याबाबत व्यवहारांतील एका गोष्टींचा दाखला देतां येण्याजोगा आहे. ज्ञानदेवांचा पुढीलप्रमाणें एक प्रसिद्ध अभंग आहे :—

देवाचिये द्वारीं उभा क्षणभरी ।
तेणें मुक्ति चारी साधियेल्या ॥

(हरिपाठ अभंग १)

पुष्कळसे भाविक लोक मूर्तीचें दर्शन घेऊन परत येतांना देवळाच्या दरवाजाजवळच्या देव्हडीवर बसतात व तोंडानें 'देवाचिये द्वारीं उभा क्षणभरी' हा अभंग म्हणतात व आपणांस आतां चारी मुक्तींचा लाभ होण्यास अडचण नाहीं अशी भोळी समजूत करून घेतात. त्यांच्या लक्षांत येत नाहीं कीं, 'देवाचा' दरवाजा हा 'देवळाच्या' दरवाजाहून भिन्न आहे. असतात देवळाच्या दरवाजांत व समजतात देवाच्या दरवाजांत ! तसेंच आंत आपण गेल्यावर कशाचें दर्शन घेतों, कोणाला नमस्कार करतों याची सामान्य माणसाला कल्पनाच नसते. तात्पर्य, मनुष्य देवळांत जाऊन मूर्तीसमोर उभा राहिल्यावर त्यास देवदर्शन होणें न होणें हें त्याच्या मानसिक स्थितीवर अवलंबून आहे. येथें हें सांगण्याचा हेतु असा कीं, या प्रकरणांत देवदर्शन हा शब्द मूर्तिदर्शन या अर्थानें वापरलेला नाहीं.

ईश्वरदर्शन अथवा स्वरूप साक्षात्कार याबाबतचे विचार आपणांस उपनिषदांदि जुन्या ग्रंथांतून जरी आढळतात, तरी पण त्याची शास्त्रीय पद्धतीनें मांडणी आपल्याला आपल्याकडील ग्रंथांत पतञ्जलीच्या योगसूत्रांतच प्रथम आढळते, असें म्हटलें तरी चालेल. या दृष्टीनें हा ग्रंथ म्हणजे एक भारताचा अमोलिक ठेवा आहे. योगदर्शनाच्या तात्त्विक भागासंबंधीं मतभेद असतील व आहेतहि, पण त्यांतला जो साधनेचा भाग आहे त्याबाबतींत जवळजवळ सर्व अनुभवीयांचें एकच मत आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. श्रीमत् शंकराचार्यांपासून तो भक्तिमार्गीय साधुसंतांपर्यंत सर्वांना हा भाग

शिरोधार्यच वाटतो. तपशीलांत फरक असेल पण मूळ जो ध्यान-योगाचा मार्ग सांगितला आहे त्याबाबत दुमत नाहीं, असें म्हटलें तरी चालेल. म्हणून या पुस्तकाच्या मर्यादेच्या दृष्टीनें पतञ्जली मुनींनीं सांगितलेल्या व महाराष्ट्रीय संतांनीं मांडलेल्या ईश्वरदर्शनाच्या मार्गाचें थोडेंसें विवेचन करून हें प्रकरण आम्ही आटोपणार आहोंत.

दुसरी गोष्ट, योगी पतञ्जली व भक्तिमार्गीय संत या दोघांचें एकच मत आहे असें म्हटलें याचाहि खुलासा होणें अवश्य आहे.

'योगयागविधि येणें नव्हे सिद्धि' अशा संतांच्या कांहीं उक्ती-वरून महाराष्ट्रीय संत हे योगास कांहीं किंमत देत नव्हते, संतांचा भक्तिमार्ग व योग्यांचा योगमार्ग यांत छत्तीसाचा आंकडा आहे, अशी कित्येक भोळ्या भाविकांची समजूत होऊन बसलेली दिसते. वास्तविक तशी स्थिति नाहीं. 'योगयागविधि' ही ज्यांची उक्ति तेच ज्ञानेश्वर महाराज

'वरि कांहीं तरी ये योगें। परि विपायें तो' असें म्हणतात.

तात्पर्य असें आहे कीं, भक्तिमार्ग व योगमार्ग यांत मुळींच फरक नाहीं, असें नाहीं. पण जो फरक आहे तो तपशीलाचा आहे. मुख्य बाबीसंबंधानें नव्हे. उदाहरणार्थ, भक्तीलासुद्धां 'आसनाची, ध्यानाची' आवश्यकता आहेच. तुकारामबोवा म्हणतात :—

ठायींच बैसोनि करा एकचित्त। आवडीं अनंत आळवावा ॥१॥
ऐसें धरोनिया ध्यान। मन करावे चिंतन ॥

★ ★ ★

येथें न सरें दुसरी आटी। देवाभेटी जावया ॥
तोचि एक ध्यावा चित्तें। करूनि रितें कलेवर ॥

तात्पर्य, 'कोणी एकासी दैवे । गुरुवाक्य श्रवणाचिसवें । द्वैत गिळोनि विसंवे । आपणया वृत्ति ॥' असा कोट्यवधींतला एखादा साधक सोडून दिला तर बाकीच्या सर्व साधकांना ध्यानादिकांची गरज आहेच. आपल्याकडे वैदिक धर्मांत ध्यान सांगितलें आहे; एवढेंच नव्हे तर बौद्ध, खिश्चन इत्यादि धर्मांतहि 'ध्यानाचें' साधन म्हणून मोठें वर्णन केलें आहे. इतका खुलासा केल्यावर आपण आतां दर्शनपथाचा विचार करूं.

ईश्वरदर्शन ही कांहीं सोपी गोष्ट नव्हे. हें दर्शन बहुत दुर्लभ आहे. अनेक दिवसांच्या अथवा अनेक वर्षांच्या श्रमानें मिळेल असें नव्हे तर गीताच सांगते कीं, ती 'बहुनां जन्मनां अन्ते' होणारी घटना आहे. त्याचें कारण त्याचा मार्ग कठिण आहे. तो 'दुर्गपथः' म्हणून प्रसिद्ध आहे. श्रुति म्हणते, वस्तऱ्याच्या धारेवरून अनवाणी पायानें चालण्यासारखें परमार्थपथावर चालणें दुष्कर आहे. हा मार्ग असा कठिण असण्याचीं अनेक कारणें आहेत. पैकीं पहिलें व महत्त्वाचें म्हणजे या मार्गाकडे वळण्याची मुळांत बुद्धि होणेंच दुर्लभ आहे. नंतर ही तळमळ ज्या मार्गानें दूर होईल तो मार्ग दाखवणारा भेटणें हें दुर्लभच आहे व त्यानें दाखवलेल्या मार्गाचें आचरण घडणें हेंहि कठिणच आहे. सर्वच कठीण !

आतां आपण ईश्वरदर्शनाची तळमळ उत्पन्न होणें दुर्लभ कां, तें पाहूं. ईश्वराची कल्पना जरी बहुतेक सर्व मनुष्यांत आहे व त्याचें अस्तित्वहि बहुतेक सर्वांना मान्य आहे तरी त्याच्या दर्शनाकरितां प्रयत्न करणारे विरळा, हें वर सांगितलेंच आहे. त्याचें कारण असें आहे कीं, ईश्वर जरी आहे तरी त्याचें अस्तित्व, त्याचा प्रकाश व आनंद हा मानवास त्याच्या देहांत जीं ज्ञानग्रहण करणारीं इंद्रियें आहेत त्यांना गोचर होण्यासारखा नसल्यानें व 'देहचि

आपणपे मानिती ' याच बोधाचीं अथवा समजुतीचीं बहुतेक माणसें असल्यानें त्यांना ईश्वरदर्शनाची गरज भासतच नाहीं ! गरज भासली तर प्रयत्न करणार ! देवदर्शन झालें नाहीं,तर चुलीवर ठेवलेला भात शिजत नाहीं, मुलेंबाळें होऊन प्रपंच होत नाहीं, असें भारीच आहे ? किंबहुना आपल्या इंद्रियांना विषय होणारा हा प्रपंचाचा पसारा---देहस्त्रीपुत्रमित्रानुचरहयवृषभ--हाच आपल्या सुखास कारणीभूत आहे अशी माणसाची विषयांच्या ठिकाणीं अहंबुद्धी असल्यानेंच त्याच्या मनांत याच्यापलीकडे कांहीं सुख असेल याची जाणीवच उत्पन्न होत नाहीं. जगाच्या सत्यत्वाचें ज्ञानच मनुष्याच्या आंत जगत् ज्या अधिष्ठानावर भासतें तिकडे मनुष्याचें लक्ष जाऊं देत नाहीं.

ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं,—

' अगा पैं पंडुकुमरा । येतां स्वरूपाचिया घरा ।
करीतसे आडवारा । विश्वाभासू जो ॥ '

(अ. १५-४६)

ईश्वराच्या पोटाला येऊनसुद्धां मनुष्य ईश्वराकडे वळत नाहीं, याला नाथमहाराजांनीं एक उत्कृष्ट दृष्टान्त दिला आहे. कांसवीच्या पोराची वाढ कांसवीची व त्याची दृष्टादृष्ट झाली कीं होते; पण तें पोर जर गर्भांधच जन्माला आलें तर मृत्युशिवाय दुसरा मार्गच नाहीं. तसाच येथें प्रकार आहे. ज्ञानेश्वरमहाराजाहि म्हणतात :—

' परी देहाहंमान भुली । जयाची बुद्धि देहींच आतली ।
तया आत्मविषयीं जाली । मध्यरात्री गा ॥
जेणें चैतन्या ईश्वरा ब्रह्मा । देहचि केलें परमसीमा ।
.....जे आत्मा मी कर्मातीतु । सर्वकर्मसाक्षिभूतु ।

हे आपली कहीं मातु । नायकेचि कानीं ॥ .....
तैसा शास्त्रागुरूचेनि नांवें । जो वाराहि टेंकों नेदी सिंवे ।
केवळ मौढ्याचेनिचि जीवें । जियाला जो ॥

(ज्ञा. अ. १८-३८०-८१, ३८४, ३९०.)

असा अत्यंत बहिर्मुख संसाराच्या ठिकाणीं अहंबुद्धि असणारा आत्मदर्शनाकरितां जाईल कशाला? आपण ज्याला सुखी समजतों अशा एखाद्याला आपण विचारावें कीं, 'अरे, तूं देवळांत जात नाहींत, हरिकथा श्रवण करीत नाहींस, असें कां?' यावर तो म्हणतो, 'मला काय कमी आहे? मनाजोगतें कुटुंब आहे, दोन मुलें आहेत, शेती वतनवाडी आहे, पोटापुरतें सर्व आहे, मग देवळांत जा कशाला?' तात्पर्य, देवदर्शनाची तळमळ त्याच्यांतच उत्पन्न होईल कीं, ज्याला या इंद्रियगोचर विषयांच्या भोगाचें वैयर्थ्य पटलें आहे. भोगाचें नश्वरत्व पटून अन्तर्मुखता प्राप्त झाल्याविना परमार्थाकडे वळणें होणार नाहीं. विषयनिद्रा अथवा गुंगी दूर करून माणसाला ऐंद्रियिक जीवनापेक्षां उच्च प्रकारचें जीवन घालवणें शक्य आहे, या शब्दस्पर्शरूपरसगन्धरूप या अखंड बदलणाऱ्या जगापेक्षां वेगळें एक अमर (Everlasting) जीवन आहे याची जागृति प्राप्त करून देणारे 'सन्त' भेटले तरच मनुष्य परमार्थाकडे वळेल; एरव्हीं वळणार नाहीं. म्हणून परमात्मदर्शनाची पहिली पायरी सत्समागम व त्यापासून घडणारें सत्शास्त्रश्रवण, त्यापासून झालेली अन्तर्मुखता.

गुरुची भेट ही वेगळीच आहे. ती पुढें होणारी गोष्ट आहे. कारण सन्त आणि गुरु हे एकच नव्हेत. सन्त-सज्जनांच्याकडून भगवद्गुणकथा श्रवण झाली म्हणजेच मनुष्यांमध्यें भगवंताच्या दर्शनाची इच्छा होते. आजवरचा इतिहास हेंच सांगतो. ज्यांच्या

ज्यांच्यामध्यें ही दिव्य तळमळ निर्माण झाली, त्यांना सत्समागम घडला. सन्तांच्या जवळच शाश्वत-अशाश्वत याचा निवाडा करणारा विवेक असतो. आतां जातांजातांना येथें एका महत्त्वाच्या गोष्टीकडे वाचकांचें लक्ष वेधणें अवश्य आहे. ती गोष्ट म्हणजे, विवेक याचा अर्थ. विवेक व विचार यांत फरक आहे. माणसें 'विचार' करतात; पण फार थोडीं 'विवेक' करतात. हजारों रुपयांची कमाई करणारे विचार करतात पण मिळवलेली ही संपत्ति टिकाऊ आहे कां जाणारी आहे याचा विवेक करीत नाहींत. माणसांत विचारशक्ति आहे म्हणूनच साधुमहात्मे त्याला विवेक वेगळीक करण्यास सांगतात. असा विवेक असणें हेंच संतांचें लक्षण होय.

ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात :—

चन्द्र तेथें चन्द्रिका । शंभु तेथें अंबिका ।
सन्त तेथें विवेका । असणें कीं जी ॥

(ज्ञा. अ. १८-१६३२)

समर्थ म्हणतात :—

जो जाणेल भगवंत । तया नांव बोलिजे सन्त ।
जो शाश्वत आणि अशाश्वत । याचा निवाडा करी ॥

तुकारामहाराज आपला अनुभव पुढीलप्रमाणें सांगतात :—

बैसता संताचे संगतीं । कळो आलें कमळापती ।
आपुली कोणीच नव्हती । निश्चय चित्तीं दृढ झाला ॥

या सर्व सांगण्याचा इत्यर्थ असा कीं, परमात्मा अशी एक 'वस्तु' आहे, तिची प्राप्ति शक्य आहे व तिची प्राप्ति करून घेण्यांत आपणांस हवे असलेलें शाश्वतसुख मिळणार आहे, हें सत्समागम झाल्यानें कानांवर येतें व त्यास पूर्वसंचिताची जोड मिळाली कीं,

मनुष्य त्याच्या प्राप्तीकरितां तळमळूं लागतो. अशी तळमळ ज्यास वाटूं लागली तोच साधनाकडे वळतो म्हणून त्यास साधक म्हणतात. परमार्थावरील ही पहिली पायरी होय. जर दुर्दैवानें मनुष्यास सत्समागम न होतां त्याचें जीवित गेलें तर त्यास परमात्म-दर्शन घडणारच नाहीं; कारण तद्विषयक बुद्धीच त्याच्यांत निर्माण होणार नाहीं.

येथें आणखी एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे, ती ही कीं, परमात्मदर्शनाकडे वळण्यास जगाचें वैय्यर्थ्य पटून अंतर्मुखता प्राप्त होणें अवश्य आहे असें जें सांगितलें, त्याचा अर्थ असा नव्हे कीं, प्रत्येक साधकास प्रापंचिक दुःखें भरपूर भोगावीं लागलींच पाहिजेत, तरच तो परमार्थाकडे वळेल. सामान्यतः भोगांतून दृष्टि बाहेर पडण्यास थोर दुःख कारणीभूत होतें. पण दुःखाचे डोंगर अंगावर येऊन पडले म्हणजे वैराग्य उत्पन्न होऊन वृत्ति अंतर्मुख होईलच असें नाहीं. आपण असे कितीतरी लोक पाहतों कीं, ते शर्यतींत सर्व संपत्ति घालवतात, कित्येकांच्या तीन तीन बायका मरतात. पण असें झालें म्हणून ते विरक्त होत नाहींत, उलट भोगांत अधिकच पडतात. उलट बुद्धासारखे एक संन्यासी, एक म्हातारा व एक शव एकदांच पाहून जाज्वल्य वैराग्यानें होरपळून निघतात. आपल्याकडील आद्य श्रीशंकराचार्य, नामदेव, एकनाथ अथवा पाश्चात्यांच्याकडील येशू यांच्यावर काय आपत्ती कोसळल्या होत्या कीं, त्यांना ईश्वरदर्शनाची ओढ बाळपणांतच लागली? याचा अभिप्राय एवढाच आहे कीं, जगाचें वैय्यर्थ्य पटून ईश्वराकडे अन्तःकरण धांव घेण्याकरितां सर्वांनाच दुःखें भोगावीं लागतात असें नव्हे. दुःखभोग हें सामान्य कारण आढळून येतें एवढेंच. 'पूर्व-संचित' अनुकूल होऊन सत्समागम होतो तेव्हां जगताच्या—

भोगाच्या–विचाराकडून मनुष्य तत्त्वविचाराकडे वळतो. यामुळेंच प्रत्यक्ष दु:खानुभव न घेतां कित्येक विज्ञानाचा विचार करतां करतां, कित्येक तत्त्वज्ञानाचा विचार करतां करतां, तर कित्येक सहज-स्फूर्तीनेंच ईश्वरदर्शनाकडे वळलेले दिसतात.

आतां तळमळ उत्पन्न झाली तरी ती दूर होण्याचा यथार्थ मार्ग दाखवणारा गुरु भेटणें दुर्लभ कसें तें पाहूं.

साधकांत नुसती तळमळ उत्पन्न होऊन काम भागत नाहीं. त्याला मार्गदर्शन करणारा 'शाब्दे परे च निष्णात' गुरु भेटावा लागतो. एव्हढी तळमळ असूनहि योग्य मार्गदर्शनाच्या अभावीं मनुष्य मुक्कामाला पोहोंचणार नाहीं. एखादा मनुष्य घर सोडून परगांवास जाण्यास निघाला. त्याला परगांवाला जाण्याची तळमळ आहे; पण रस्ता माहीत नाहीं. अशा स्थितींत त्यानें रस्त्यांत जो कोणी भेटला त्याला जायचें आहे त्या गांवचा मार्ग विचारला; ज्याला विचारला तो वंचक अथवा लबाड असला व त्यानें खोटाच मार्ग दाखविला आणि प्रवाश्यानें त्यानें दाखविलेल्या रस्त्यानें जाण्याचे श्रम घेतले तरीपण तो मुक्कामाला पोहोंचणारच नाहीं! वाईट हें कीं, चालण्याचे श्रम घेऊनहि पोहोंचणार नाहीं.

तसेंच परमार्थ–मार्गदर्शनाचेंहि आहे. फसवा, ढोंगी मार्गदर्शक भेटला तर श्रम करूनहि मुक्कामाला साधक–प्रवासी पोहोंचणार नाहीं. ज्ञानेश्वरमहाराजांचा याविषयींचा पुढील अभंग लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे :—

" तापत्रयीं तापलीं गुरूतें गिवसिती भगवें देखोनी म्हणती तारा स्वामी । तंव ते नेणोनी उपदेशाची रीती आनान उपदेशिती ।
ठकलें निश्चिंतीं तैसें जालें ॥ १ ॥

संत ते कोण संत ते कोण । हे जाणवी खूण केशीराज ॥ २ ॥
कोणी एक प्राणी क्षुधेनें पीडिले । म्हणोनी दोडे तोडूं गेले ।
खावो बैसे तों नुसधि रुई उडे । ठकले बापुडे तैसें झालें ॥३॥
कोणी एक प्राणी प्रवासें पीडिला । स्नेहाळु देखिला बिबवा तो ।
स्नेह लावितां अंगीं । सुजला सर्वांगीं तैसे जालें ॥ ४ ॥
कोणी एक प्राणी पडिलासे झडीं । म्हणोनि गेला पैल तो झाडी ।
खा खात अस्वली उठली लवडसवडी । नाक कान तोडी तैसें जालें ॥५॥
ऐशा सकळ कळा जाणसी । नंदरायाचा कुमर म्हणविसी ।
बापरखुमादेवीवरु विठ्ठलीं भेटी । पडली तैं न सुटे जिवेंसी रया ॥६॥

[श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांचे समग्र ग्रंथ ८६७ व पान १७७]

श्रीशंकराचार्य म्हणतात :—

दुर्लभं त्रयमेवतत् ईश्वरानुग्रहकारकम् ।
मनुष्यत्वं, मुमुक्षुत्वं, महापुरुषसंश्रयः ॥

पुष्कळांचा समाज असा कीं, ' गुरु ' भेटला अथवा केला कीं, परमार्थ संपला, एतद्विषयक आपलें कर्तव्य संपलें. जें कांहीं आतां यापुढें करावयाचें तें गुरूनें !

पण ही समजूत चुकीची आहे. परमार्थ हा ज्याचा त्यानेंच प्रामुख्यानें करावयाचा आहे. गुरूंची मोठीच कृपा झाली तर ते बलदान करूं शकतील. ' देव ' हा शेतवाडीप्रमाणें गुरूला शिष्याच्या नांवावर करून देतां येण्यासारखी इस्टेट नव्हे.

श्रीएकनाथ म्हणतात :—

आत्मानुभव जाला ज्यासी । तो लोभें न देववे स्त्रीपुत्रांसी ।
ठेऊं न शके मित्रापासीं । मायबापासी न सांगवे ।

आत्मानुभव नव्हे मिरासी । जे वाटा लाभे गोत्रजांसी ।
हा लाहणा विरक्तासी । जे देहलोभासी सांडिती ॥

(हस्तमलक ३२५-२६)

खरें तर असें आहे कीं, खऱ्या गुरूची गांठ पडून त्यानें मार्गदर्शन केलें, साधना सांगितली कीं, साधकाच्या परमार्थपथ आक्रमणास खरा आरंभ झाला.

ही गोष्ट कां दुर्लभ आहे हें श्री ज्ञानदेवांच्या पुढील ओव्यांवरून कळून येईल. योग्य मार्गदर्शकाची गांठ पडली कीं, साधकास कळतें कीं, गुरूनें जरी मार्गदर्शन केलें तरी चालणें आपणासच करावयाचें आहे. 'वस्तु आहेच तिचा लाभ आपल्याला होण्याकरतां आपल्या जवळची साधनसामुग्री घासूनपुसून स्वच्छ करणें अवश्य आहे. उदाहरण द्यावयाचें तर आपलें मुख आपल्याजवळ आहे; पण ज्या आरशाच्या द्वारा तें बघावयाचें तो आरसा मलीन असेल तर आपणास मुख स्वच्छ दिसणार नाहीं. एवढ्याकरितां परमार्थमार्गावरील एका दृष्टीनें दुसरी, पण चालण्याच्या दृष्टीनें पहिलीच, पायरी म्हटली तरी चालेल—अशी पायरी म्हणजे चित्तशुद्धि. या चित्तशुद्धीलाच 'नैतिक तयारी' म्हणतां येईल. साधकाचे सर्व प्रयत्न ह्याच करतां. ही साध्य होण्याकरतांच पुष्कळ कष्ट सोसावे लागतात. नाथ-महाराजांनीं हस्तामलकांत या चित्तशुद्धीचें फारच स्पष्ट व उत्कृष्ट स्वरूप वर्णन केलें आहे म्हणून त्यांच्याच ओव्यांत तें देतों :—

गर्भान्ध जन्मलें जिच्या कुशीं । अखंड प्रतिपाळिलें त्यासी ।
तरी तें न देखे मातेसी । तेवीं अज्ञानासी निजात्मा ॥७३॥
नास्तिक निंदक दुर्जन । ज्ञानगर्वी विकल्पी जन ।
त्याचे अंगीं देहाभिमान । त्यांसी आत्मदर्शन कदा न घडे ॥७४॥

ज्यांसी अति ममता चित्तीं । ज्यांची द्रव्यदारा आसक्ती ।
त्यासी निजात्मप्राप्ती । नव्हे कल्पान्तीं निश्चित ॥ ७५ ॥
आरिसां उपलब्धि तवां मसी । एका जातीं तव्या आरिशासी ।
तेवि चित्तशुद्धी परमार्थासी । विकल्पवंतासी अभावो ॥७६॥
याचिलागीं चित्तशुद्धी । वेद मुख्यत्वें प्रतिपादी ।
चित्तशुद्धीवीण त्रिशुद्धी । निजात्मसिद्धी न पविजे ॥ ७७ ॥
नित्यानित्यविवेक व्युत्पत्ती । इहामुत्रफळ भोग विरक्ती ।
शमदमादि संपत्ती । अढळ चित्तीं दृढ होआवी ॥ ७८ ॥
येही अवस्थांवरूती । निश्चयें वांछी निजमुक्ती ।
ती नांव मुमुक्षा म्हणती । चित्तशुद्धी चित्तीं मुमुक्षत्वें हे ॥७९॥

तुकारामबोवा हाच विचार पुढील उत्कृष्ट अभंगांत सांगतात:—

नाहीं निर्मळ जीवन । काय करील साबण ॥
तैसी चित्तशुद्धि नाहीं । तेथें बोध करील काई ॥

जेवढी म्हणून ईश्वरदर्शनविषयक साधना सांगणारीं आपल्याकडील आस्तिकदर्शनें आहेत त्या सर्वांनीं अंत:करणशुद्धतेची आवश्यकता सांगितली आहे. तसाच बौद्ध, खिश्चन, महंमदीय इत्यादि इतर धर्मीयांनींसुद्धां चित्तशुद्धीचाच प्रथम पायरी म्हणून गौरव केला आहे.

'The voice of Silence' या नांवाच्या बौद्धमताच्या पुस्तकांत एक शिष्य गुरूला विचारतो, "ज्ञानाला पोहोंचण्यास काय उपाय करूं? हे प्रज्ञावान्, पूर्णता प्राप्त करून घेण्याचा उपाय मला सांगा". त्यावर गुरु उत्तर देतो.

"Search for the paths. But O Lanoo, be of clean heart before thou takest thy first step, learn

to discover the real from the false; the ever-fleeting from the ever-lasting, learn above all to separate the head-learning from soul-wisdom, the eye from the heart doctrine."

बायबलमध्येंसुद्धां "The pure in heart shall see god". असेंच म्हटलें आहे.

चित्तशुद्धि ही परमार्थांतील मुख्य मिळविण्याची गोष्ट आहे. पण ती मिळवणें ही कठीण गोष्ट आहे व यामुळेंच परमार्थास 'दुर्गपथः' असें म्हटलें आहे. कारण अनेक जन्मींच्या व या जन्मीच्या संस्कारानें आपलें मन भारावलेलें आहे. यामुळें परमात्मदर्शनाकरितां लागणारी 'चित्तशुद्धि' संपादणें फार कठीण आहे हें गोठा धुण्याचें काम आहे. या चित्तशुद्धीकरितां पहिली गोष्ट म्हणजे आंत जो मळ भरला आहे व ज्यामुळें ईश्वरदर्शनाचा विचारसुद्धां मनांत येत नाहीं तो मळ काढून टाकणें. हा मळ म्हणजे गलिच्छ वासना. ह्या वासना देवदर्शनाच्या आड येतात. शिवाय जे दुर्गुण बाहेर घालवावयाचे ते आपलें रूपच बनून राहिलेले असतात व आपणच त्यांना बाहेर घालविण्याचा प्रयत्न करणार ! यामुळें हें काम फारच कठिण होऊन बसतें. तुकारामबोवा म्हणतात :—

जनीं वनीं अवघा देव । वासनेचा पुसावा ठाव ।
मग बोळगे तो वासुदेव ॥

चित्तशुद्धि ही जी पायरी म्हणून वर्णन केली तिच्यांतच नैतिक आचार येतो. गुणसंवर्धन करून आपल्या नीतीची पातळी उंचावणें हाच या चित्तशुद्धीचा अर्थ आहे. गीता यालाच 'सत्त्वसंशुद्धि' म्हणते. सद्गुणांच्या वर्धनानें मनुष्याचें अंतःकरण सत्वसंपन्न होतें व त्याला देवाची हुरहुर लागते. चित्तशुद्धीच्या अवस्थेचा निदर्शक

असा एक तुकोबाचा अभंग व ज्ञानदेवांच्या ओव्या देतों. त्यावरून या अवस्थेची कल्पना येईल.

बोलावा विठ्ठल पहावा विठ्ठल । करावा विठ्ठल जीवभाव ॥१॥
येणें सोसें मन झालें हांवभरी । परती माघारी घेत नाहीं ॥

★ ★ ★

लोकमान देहसुख । संपत्ति उपभोग अनेक ।
विटंबना दुःख । तुझिये भेटी वांचून ॥ २ ॥
तरी मज ये भेट ये भेट ॥—

★ ★ ★

गांवा गेलिया वल्लभ । पतिव्रतेचा विरहक्षोभ ।
भलतेसणी हानिलाभ । न मनी जेवीं ॥
तेवीं सत्स्वरूप रुचलेपणें । बुद्धी जें ऐसें अनन्य होणें ।
तें सत्त्वशुद्धी म्हणे । केशिहंता ॥

(ज्ञा. अ. १६–७९-८०.)

चित्तशुद्धि प्राप्त होण्याकरितांच वैराग्य लागतें. वैराग्याविना अंतःकरणांतील भोगाची वासना नाहींशी होणार नाहीं व नित्यानित्यवस्तुविवेकाशिवाय वैराग्य–असंसक्ति–उत्पन्न होत नाहीं. नीतियुक्त कर्म करून त्याचें फळ ईश्वरास अर्पण केलें कीं, तो वैराग्यरूपी प्रसाद देतो व चित्तशुद्धीचा लाभ होतो. म्हणूनच परमार्थमार्गांत वैराग्यास फार महत्त्व आहे. ज्ञानेश्वरमहाराज तर 'मुक्तामापर्यंत पोहोंचवणारा सोबती' असें वैराग्याचें वर्णन करतात.

वीतरागतेसारिखा । जोडूनि ठेविला सखा ।
तो आवविया्ची भूमिका– । सवें चाले ॥

(ज्ञा. अ. १८–१०४३.)

आतांपर्यंत जो परमार्थपथावरील प्रथम पायरीचा विचार मांडला तो पतञ्जलमुनींनीं सांगितलेल्या मार्गांत कसा बसतो तें पाहूं.

पतञ्जलमहामुनींनीं परमात्मदर्शनाचा विचार मांडताना, यम-नियमादि आठ अंगें सांगितलीं आहेत. त्या अष्टांगांपैकीं पांच अंगांत या चित्तशुद्धि–साधनाचा विचार मांडला आहे. त्यांनीं सांगितलेल्या मार्गाची–अष्टांगांची–फोड या दृष्टीनें पुढीलप्रमाणें करतां येईल:—

१ यम २ नियम	नैतिक तयारी
३ आसन ४ प्राणायाम	शारीरिक तयारी
५ प्रत्याहार	शारीरिक व नैतिक तयारीची पूर्णता
६ धारणा ७ ध्यान व ८ समाधि	योग

पतञ्जलींनीं 'अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य व अपरिग्रह' असे पांच यम, 'शौच, सन्तोष, तप, स्वाध्याय, ईश्वरप्राणिधान' असे पांच नियम सांगितले आहेत. या सर्वांच्या लक्षणांची अथवा स्वरूपाची चर्चा करण्याची येथें आवश्यकता नाहीं. फक्त एकदोन गोष्टींकडे वाचकांचें लक्ष वेधलें म्हणजे पुरें.

पहिली गोष्ट आसनस्थैर्य. हा शारीरिक खरा पण फार महत्त्वाचा भाग आहे. भांडेंच हालत असलें तर आंतील पाणी निश्चल राहाणार नाहीं. तसें शरीररूपी भांडें स्थिर नसेल तर

आंतील मन स्थिर होणारच नाहीं. दुसरी गोष्ट आसन, प्राणायाम ही जरी शारीरिक तयारी आहे तरी ती यमनियमांनंतर सांगितली आहे कारण, आसनाकरितांहि थोड्या प्रमाणांत कां होईना नैतिक आचार-विचारांची आवश्यकता आहेच. त्याविना निवांत बसणें होणारच नाहीं. कठोपनिषदांत सांगितलें आहे कीं, इंद्रियें ताब्यांत नाहींत त्यास नुसत्या विचारानें आत्मदर्शन होणार नाहीं. परमार्थाच्या कोणच्याहि अंगाच्या आचरणास थोडा तरी संयम हवाच. त्या-विना साधन घडणार नाहीं. म्हणून यमनियम पहिल्यांदां सांगून आसन-प्राणायाम पुढें सांगितले आहेत. थोड्याशा वैराग्यानें प्राप्त झालेल्या संयमाचा उपयोग करून साधक साधन करूं लागला कीं, त्यास यमनियम हलके हलके पुरे साधतात. हें काम बहुत श्रमाचें व काळाचें आहे. स्वामी विवेकानंदांनीं म्हटलें आहे कीं, एक एक यम सिद्ध होण्यास बाराबारा वर्षें लागतात ! पण तोंपर्यंत साधकानें साधन थांबवण्याचें कारण नाहीं. शारीरिक व मानसिक तयारी बरोबर चालते. ती एकमेकांस पूरक अशीच आहे. तिसरी गोष्ट नामचिंतन व प्राणायाम यांचा संबंध. भक्तिमार्गीयांचा अनुभव असा कीं, साधक जसजसें नामचिंतन करतो तसतसा त्याचा प्राणावर ताबा येतो.

पांचवें अंग प्रत्याहार; हें शारीरिक व नैतिक तयारीची पूर्णता दाखवतें. हा साधला म्हणजे साधकाला साधनास आवश्यक तो संयम प्राप्त झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं याचें काठिण्य दाखवितांना ' बुद्धीचियाहि पाया निसरडा ' असें त्याचें वर्णन केलें आहे.

खरें साधन म्हणजे धारणा, ध्यान, समाधि. यांतहि मुख्य ध्यान. धारणा ही त्याची पूर्व अवस्था, समाधि ही त्याची परिपक्व अवस्था.

उपनिषदादि सर्व ग्रंथांतून परमार्थिक साधन म्हणून 'ध्यानाचेंच' वर्णन केलेलें आढळून येईल.

'प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत् तन्मयो भवेत् ॥ (मुण्डक २–४)

तुकारामबोवा म्हणतातः—

येथें न सरे दुसरी आटी । देवा भेटी जावया ॥ १ ॥
तोचि एक ध्यावा चित्तें । करूनि रितें कलेवर ॥ २ ॥

ध्यान हाहि मोठा व स्वतंत्र विषय आहे. त्यांत प्रतीकध्यान, ध्येयानुसार ध्यान, अहंग्रहोपासना असे अथवा सगुण निर्गुण असे प्रकार आहेत. ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत, दासबोध इत्यादि प्राकृत ग्रंथांत यांचा उत्कृष्ट उहापोह केला आहे. साधकांनीं तो मूळांतूनच अवश्य वाचावा.

गुरूपदिष्ट मार्गानें साधक साधन करूं लागला म्हणजे ईश्वर प्रसन्न होतो व आपलें दर्शन देतो. हें दर्शन साधन करूं लागल्यापासून किती अवकाशानें होतें ही सांगतां येण्याजोगी गोष्ट नव्हे. परमार्थमार्गावरील गुरुभेटीप्रमाणेंच हीहि गोष्ट साधकाच्या ताब्यांतील नव्हे. 'देवाच्या मनांत येईल तेव्हा' येवढेंच त्याचें उत्तर आहे.

खुद्द तुकारामबोवा आपला अनुभव सांगतातः—

ऐसी चिंता करी सदा सर्वकाळ ।
रात्री दिवस हेचि तळमळ ॥
तुका म्हणे नाहीं आपुलें बळ ।
जेणें फळ पावें निश्चयेसी ॥

उपनिषद्द्रष्टे ऋषी म्हणतात :—

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ।

मुण्डक ३–३

देव अनंत असल्यानें त्याचें स्वरूपहि अनंत आहे. पण आपण योग्य रस्त्यानें चाललों आहोंत असें मार्गावरील खुणांवरून जसें कळतें तसें परमार्थपथावरील साधकास येणारे अनुभव हे आपलें साधन योग्य रीतीनें चाललें आहे असें साधकास दाखवितात. नादबिंदुकलाज्योति या रूपानें देवाचा अनुभव येतो. पतञ्जली महामुनींनीं पुढील सूत्रांत त्याचा उल्लेख केलेला आहे :—

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ।

प. यो. सू.

[पुरुषज्ञानार्थ केल्या जाणाऱ्या मागील सूत्रांतून सांगितलेल्या संयमापासून प्रतिभासामर्थ्यामुळें सूक्ष्म अतिदूर वस्तूचें ज्ञान होणें, दिव्य असलेले शब्द ऐकूं येणें (श्रावण), दिव्य स्पर्श कळणें (वेदन), दिव्य रूप दृष्टीस पडणें (आदर्श), दिव्य रसाची गोडी चाखतां येणें (आस्वाद) आणि दिव्य गंध समजणें (वार्ता) ह्या सिद्धि उत्पन्न होतात].

ईश्वर दिसतो, त्याचा शब्द ऐकूं येतो इत्यादि हें जें म्हटलें आहे तें ईश्वर इंद्रियांना अगोचर असें म्हटलें आहे त्याशीं अगदीं विसंगत वाटण्याचा संभव आहे. पण त्याचें उत्तर असें कीं, देव दिसत नाहीं याचा अर्थ आपले डोळे जसे आहेत त्याच स्वरूपांत जर ते असले तर त्यांना दिसत नाहीं. दिव्यदृष्टि प्राप्त झाली कीं दिसतो. ईश्वरकृपेनें ज्या वेळीं दिव्यदृष्टि प्राप्त होते त्याच वेळीं

दिव्यदर्शनादि अनुभव येतात व ज्या वेळीं येतात त्या वेळीं आंधळ्या-बहिऱ्यांसहि ते येतात. बहिऱ्यासहि त्याचें गाणें ऐकूं येतें व पाहणाऱ्याची इच्छा नसली तरी त्यास पाहावेंच लागतें.

याबाबत भगवद्गीतेंतील अध्याय ११ मधील 'दिव्यं ददामि ते चक्षुः' असें म्हणून भगवान् श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास दिव्यदृष्टि दिली. त्याचें ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं आपल्या टीकेंत केलेलें पुढील वर्णन लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे :—

म्हणोनि तो देवांचा रावो। म्हणे पार्था ते तुज दृष्टि देवों।
जया विश्वरूपाचा ठावो। देखसी तूं॥
ऐसीं श्रीमुखोनि अक्षरें। निघती ना जंव एकसरें।
तंव अविद्येचें आंधारें। जावोंचि लागे॥
तें अक्षरें नव्हती देखा। ब्रह्मसाम्राज्यदीपिका।
अर्जुनालागीं चित्कळिका। उजळलिया कृष्णें॥
मग दिव्यचक्षु प्रगटला। तया ज्ञानदृष्टि पाटा फुटला।

(१७६–७९)

या दिव्यदृष्टीचें स्वरूप ज्ञानोबाराय पुढीलप्रमाणें आणखी वर्णन करतात :—

अहो पाहतां कीर प्रतिभासे। एथ कांहीं नवलावो काइ असे।
परि न पाहतांहि दिसे। चोज आइका॥
कैसें अनुग्रहाचें करणें। पार्थाचें पाहणें आणि न पाहणें।
तयाहीसकट नारायणें। व्यापूनि घातलें॥.....
आणि दीपें कां सूर्यें प्रगटे। अथवा निमुटलिया देखावोंचि खुंटे।
तैसी दिठी नव्हे जें वैकुंठें। दिधली आहे॥

(२२९–३४)

देवाचा अनुभव येतो याबाबत ज्ञानदेवादि महाराष्ट्रीय संतांचे फार स्पष्ट उद्‌गार आहेत. त्यांपैकीं कांहीं देतों :—

सोनियाचा दिवस आजि अमृतें पहाला ।
नाम आठवितां रूपीं प्रगट पै झाला ॥

— ज्ञानदेव

सांठविला राहे हृदयसंपुष्टीं । बाहेर धाकुटी मूर्ति उभा ॥

★ ★ ★

तुका म्हणे अस्त । उदय त्याचा तेजा नास्त ॥

★ ★ ★

निजल्यानें गातां उभा नारायण । बैसल्या कीर्तन करिता डोले ॥
उभा राहोनिया मुखीं नाम वदे । नाचे हा गोविंद नाना छंदे ॥

★ ★ ★

जिकडे पाहें तिकडे उभा । अवघ्या गगनाचा गाभा ॥
डोळा बैसले बैसले । रूप राहोनि संचले ॥
न वर्जिता दाही दिशा । जिकडे पाहे तिकडे सरिसा ॥
तुका म्हणे समपदीं । उभा दिठीचिये आधीं ॥

—तुकारामबोवा

कै. गुरुवर्य डॉ. रानडे यांनीं याबाबतींत महाराष्ट्रावर मोठे उपकार केले आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. संतवाङ्मयांतील आध्यात्मिक बाजू अर्वाचीन शास्त्रीय पद्धतीचा अंगीकार करून त्यांनीं प्रथमच मांडली. त्यांच्या Mysticism in Maharashtra या पुस्तकानें महाराष्ट्रास संतवाङ्मयावरील 'नव्या दृष्टी'चें दान केलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. संत हे जेथून तेथून एकच, हें सिद्ध करण्याकरितां मराठी संतांच्या बरोबरच हिंदी, कानडी संतांचे अनुभव त्यांनीं दिले आहेत. त्यावरून

ईश्वरानुभव अथवा साक्षात्कार हें एक शास्त्र आहे; ही कहाणी नव्हे अथवा एक मनोदुर्बलतेचा प्रकार नव्हे हें सर्वांस पटेल असें वाटतें.

ईश्वर हा अनंत असल्यानें त्याच्या अनुभवाचा शेवट कोण सांगेल? तो अनंतच आहे. त्याचा शेवट एवढाच सांगतां येईल कीं, शेवटीं ध्यान करणारा हा ध्येयांत नाहींसाच होतो, तो ध्येय-रूपच बनतो. त्या स्थितीचें वर्णन कोण करील?

यस्य तु सर्वत्र एव आत्मैवाभूत् तत्केन कं परयेत्?

★ ★ ★

अनुहातीं गुंतला नेणे बाह्यरंग। वृत्ति येतां मग बळ लागे।
मदे माते तया नाहीं देहभाव। आपुले अवयव आवरितां॥

★ ★ ★

तें सुख बोलता आश्चर्य या जना।
विपरीत मना भासतसे॥
तुका म्हणे बाह्यरंग ते विठ्ठले।
अंतर निवाले ब्रह्मरसे॥

★ ★ ★

या स्थितीस—ब्रह्मस्थितीस—प्राप्त होतांना काय सुख मिळतें, मिळाल्यानंतर काय स्थिति होते याचें फारच सुंदर वर्णन ज्ञानेश्वरींत आहे तेवढें देऊन हा भाग पुरा करतों.

ऐसा दुर्जयो जो परिग्रहो। तयाचा फेडूनि ठावो।
भवविजयाचा उत्साहो। भोगीतसे जो॥ १०६६॥
तेथ अमानित्वादि आघवे। ज्ञानगुणाचे जे मेळावे।
ते कैवल्यदेशींचे आघवे। रावो जैसे आले॥ ६७॥

तेव्हां सम्यक्ज्ञानाचिया । राणिवा उगाणूनि तया ।
परिवारु होऊनियां । राहत अंगें ॥ ६८ ॥
प्रवृत्तीचिये राजबिदीं । अवस्थाभेद प्रमदीं ।
कीजत आहे प्रतिपदीं । सुखाचें लोण ॥ ६९ ॥
पुढां बोधाचिये कांबीवरी । विवेकु दृश्याची मांदी सारी ।
योगभूमिका आरती करी । यैती जैसिया ॥ १०७० ॥
तेथ ऋद्धि-सिद्धींचीं अनेगें । वृंदें मिळती प्रसंगें ।
तये पुष्पवर्षीं आंगें । नाहातसे तो ॥ ७१ ॥
ऐसेनि ब्रह्मैक्यासारिखें । स्वराज्य येतां जवळिकें ।
झळंबित आहे हरिखें । तिन्ही लोक ॥ ७२ ॥
तेव्हां वैरियां कां मैत्रिया । तयासि माझें म्हणावया ।
समानता धनंजया । उरेचिही ना ॥ ७३ ॥
हें ना भलतेणें व्याजें । जो जयातें म्हणे माझें ।
तें नोडवेचि कां दुर्जे । अद्वितीय जाला ॥ ७४ ॥
पैं आपुलिया एकी सत्ता । सर्वही कवळूनिया पंडुसुता ।
कही न लगती ममता । घाडिली तेणें ॥ १०७५ ॥

(ज्ञानेश्वरी अ. १८)

पण ईश्वरदर्शनाचा हा विचार आणखी दोन गोष्टींचा विचार केल्याशिवाय पुरा होणार नाहीं. त्यापैकीं पहिली गोष्ट साधक साधनें करीत असतां ज्या अवस्थांतून जातो त्या अवस्थांचा विचार व दुसरी गोष्ट म्हणजे साधनांतील सर्वसंग्राहकसाधन—प्रार्थना—हिचा विचार. प्रथम अवस्थांचा विचार करूं.

आतांपर्यंतचा विचार हा प्रामुख्यानें ईश्वरदर्शनाची इच्छा करणाऱ्या साधकानें कोणतीं साधनें साधावींत, तीं कशीं

साधावींत व त्याला अंतीं कोणता महालाभ होतो याचा झाला. आपल्याकडील प्रचारांत असलेल्या भाषेंत सांगावयाचें तर 'भूमिकांचा' विचार करूं. ज्ञानमार्गांतील शुभेच्छादि ज्या सप्त भूमिका प्रसिद्ध आहेत, त्या परमानन्द प्राप्त होईपर्यंत जिज्ञासूला कोणकोणत्या अवस्थेंतून जावें लागतें या सांगणाऱ्या आहेत. पामर, विषयी, जिज्ञासू आणि मुक्त अशीहि मांडणी आपल्याला वेदान्त-शास्त्रांत केलेली आढळते. ती वेगवेगळ्या अवस्थांचीच द्योतक आहे.

शास्त्रदृष्टीनें या विषयाकडे बघून या अवस्थांचा पद्धतशीरपणें मांडणी करणारे ग्रंथ पाश्चात्य देशांत पुष्कळ निर्माण झाले आहेत. आपल्याकडे कमी आहेत.

पण याचा अर्थ परमात्मदर्शनपथ चालतांना साधकाला ज्या अवस्थांतून जावें लागतें, त्याचें वर्णन आपल्याकडे नाहींच असा मात्र नव्हे. आपल्याकडील साधुसंतांचीं चरित्रें, त्यांचें वाङ्मय यांचा अभ्यास केला कीं पुढील गोष्ट सहज लक्षांत येईल कीं, देवाची तळमळ लागून त्याच्या दर्शनाच्या प्रयत्नांत यशस्वी झालेल्या आपल्याकडील बहुतेकांनीं आपल्या ग्रंथांतून तो अनुभव कथन केला आहे. या सर्वांत साधकाच्या दृष्टीनें उपयुक्त म्हणजे तुकोबांचे अभंग होत.

आपल्या भारतांतील संतवाङ्मय या दृष्टीनें अशा प्रमेय-रत्नांची खाण आहे. फक्त त्यांतील रत्नें काढून तीं साफसूफ करून व्यवस्थितपणें मोलाप्रमाणें अथवा काळाप्रमाणें त्याची मांडणी जुन्या ग्रंथांतून फारशी केलेली नाहीं एवढेंच.

या अवस्थांचा विचार हा मानसशास्त्राच्या क्षेत्रांत पडतो. याची वाढ पाश्चात्य देशांत गेल्या पन्नास-पाऊणशें वर्षांतच झाली आहे.

यामुळें पाश्चात्य देशांतसुद्धां मानसशास्त्राची वाढ होऊन पंडित वुइल्यम जेम्ससारख्या मानसशास्त्रज्ञाचें लक्ष या विषयाकडे लागेपर्यंत या अवस्थांचें वर्गीकरण वगैरे करून केलेली मांडणी फारशी आढळून येत नाहीं. अर्वाचीन काळांत वुइल्यम जेम्सनें Varieties of Religious Experience हा ग्रंथ लिहून या विषयाचें महत्त्व लोकांपुढें मांडलें. आतां Miss Underhill सारखे लेखिका व लेखक यांनीं या विषयावर अभ्यसनीय ग्रंथ लिहिले आहेत.

या बाबतींत संतवाङ्मयाचा मानसशास्त्रदृष्ट्या अभ्यास करून साधकाला भेटणाऱ्या अवस्थांची तर्कशुद्ध मांडणी गुरुवर्य रानडे यांनींच प्रथम मराठींत केली असें म्हटलें तरी चालेल. प्रथमावस्थेपासून निघून अखेरच्या अवस्थेप्रत पोहोंचेपर्यंत साधकास ज्या अवस्थेंतून जावें लागतें त्याचे पाश्चात्य पंडितांनीं पुढीलप्रमाणें चार विभाग केले आहेत—

१. Awakening of the self आत्मजागृति
२. Dark night of the soul आत्मविषयक अंधारी रात्र
३. Illumination प्रकाश
४. Unitine Experience स्वरूपसमरसतेचा अनुभव

या अवस्थांचें तपशीलवार वर्णन करणें हें या ग्रंथाच्या आटोक्याबाहेरचें काम आहे. आपल्याकडील संतवाङ्मयांत या अवस्था दाखविणारे अनेक प्रसंग आहेत. तुकोबाच्या अभंगांतील एकच उतारा देऊन हा भाग संपवूं.

(१) बैसतां सन्तांचे संगती । कळो आले कमलापति ।
आपुलीं कोणीच नव्हतीं । निश्चय चित्तीं दृढ झाला ॥

(२) रात्रिदिवस आम्हां युद्धाचा प्रसंग ।
अंतरबाह्य जग आणि मन ॥

(३) उदयउदयीं साधिला सावकाश ।.....

(४) पांडुरंग सत्य केला अनुग्रह ।
निरसोनि संदेह बुद्धिभेद ॥ १ ॥
जीवाशिवा शेज रचिली आनंदें ।
आउटावियें पदीं आरोहण ॥ २ ॥
निजीं निजरूपीं निजविला तुका ।
अनुहातें बाळका हळुसगानी ॥ ३ ॥

दुसरी गोष्ट प्रार्थना—

प्रार्थना या साधनाचा उल्लेख केल्याशिवाय हें ईश्वरदर्शनाचें प्रकरण पुरें होणार नाहीं. या साधनाचा उल्लेख आम्ही शेवटीं करीत आहोंत. याचा अर्थ हें साधन नुसतें उल्लेख करून जाण्या-इतकें हलकें आहे म्हणून नाहीं. तर त्याच्या चर्चेला एक स्वतंत्र प्रकरणच देण्याचें ठरविलें आहे म्हणून. कारण या प्रकरणांत एक-दोन परिच्छेद देऊन ज्याची चर्चा संपेल अथवा संपवावी असा हा विषय नाहीं.

प्रार्थनेचें परमार्थसाधनांत एक विशेष स्थान आहे. येथें एवढेंच सांगणें पुरें आहे कीं, ज्ञानकर्मादि कोणचेंहि साधन असेना त्यास ईश्वराची सद्गदित अंतःकरणानें केलेल्या प्रार्थनेची जोड नसेल तर तें साधन यशस्वी होण्याचा संभव फार कमी. जिन्याच्या पायऱ्या चढण्यास जसा कठड्याचा आधार तशी प्रार्थना ही परमार्थसाधनरूपी सोपानाचा कठडाच म्हणण्यास हरकत नाहीं. तिला कठडा म्हणणें हें सुद्धां थोडें गौणच आहे. कारण प्रार्थना

हें सुलभ व सोपें साधन खरें; पण तें साधन स्वतंत्र रीत्यासुद्धां देवदर्शन करून देण्यास पुरेसें आहे.

याबाबतींत तूर्त एक उदाहरण देऊन हा भाग आटपूं.

तुकोबाच्या चरित्रांतील अभंगाच्या वह्या तेरा दिवस पाण्यांत कोरड्या राहिल्या हा भाग प्रसिद्ध आहे. देव व्यवहारिक व पारमार्थिक अशा दोन्ही प्रार्थना ऐकतो याचें तें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. देवांनीं पाण्यांत अभंग कोरडे राखले व बाळवेषांत दर्शनहि दिलें. निर्वाण मांडून प्रार्थना केल्यास त्यास फळ आहेच. हें या घटनेनें निर्विवाद सिद्ध होतें. तुकारामबोवा म्हणतात—

तूं कृपाळू माऊली । आम्हां दीनांची साऊली ।
न संवरीव आली । बाळवेषें जवळीं ।। १ ।।
माझें केलें समाधान । रूप गोजिरें सगुण ।
निवविलें मन । आलिंगन देउनी ।। २ ।।

(अ. ३९०३ निर्णयसागर गाथा)

ज्ञानेश्वरी हें 'ईश्वरदर्शन' आहे या प्रकरणांत या दर्शनाचें जें थोडेंबहुत वर्णन केलें आहे त्याला आधार म्हणजे ज्ञानेश्वर-महाराजांनीं आपल्या अलौकिक (Inimitable) पद्धतीनें दोन ठिकाणीं जें वर्णन केलें आहे तें वाचकांच्याकरितां पुढें देत आहोंत. त्यायोगें या पथावर मोठा प्रकाश पडेल व साधकास मार्गावर पावलें टाकणें सोपें जाईल.

त्याचप्रमाणें अर्वाचीन काळांतील संत श्रीरामकृष्ण परमहंस ह्यांचे पट्टशिष्य जगप्रसिद्ध स्वामी विवेकानंद यांचा एक उतारा देतों. त्यायोगें या मार्गाबाबत बोलणारे जुने व नवे एकच भाषा कशी बोलतात हें लक्षांत येईल व मार्गावरील निष्ठा बळावण्यास उपयोग होईल.

(१)

जे तो विषयांची मोट झाडी—। मार्जी कामक्रोधांचीं सांकडीं।
चुकावूनि आळा पाडी। सद्वासनेचिया॥ १२७॥
मग साधुसंगें सुभटा। उजू सत्कर्माचिया वाटा।
अप्रवृत्तीचा अव्हांटा। डावलूनि॥ २८॥
आणि जन्मशतांचा वाहतवणा। तेथिंचि आस्थेचिया न लोचि
वाहणा।
तेथ फलहेतूचा उगाणा। कवणु चाळी॥ २९॥
ऐसा शरीरसंयोगाचिये राती। मार्जी धांवतां सडिया आयती।
तंव कर्मक्षयाची पाहती। पाहांट जाली॥ ३०॥
तैसीच गुरुकृपाउखा उजळळी। ज्ञानाची वोतपळी पडली।
तेथ साम्याची ऋद्धि उघडली। तयाचिये दिठी॥ ३१॥
ते वेळीं जयाकडे वास पाहे। तेउता मीचि तया एक आहे।
अथवा निवांत जरी राहे। तरी मीचि तया॥ ३२॥
हें असो आणिक कांहीं। तया सर्वत्र मीवांचूनि नाहीं।
जैसें सबाह्य जळ डोहीं। बुडालिया घटा॥ ३३॥
तैसा तो मजभीतरीं। मी तया आंतुबाहेरीं।
हें सांगिजे बोलवरी। तैसें नव्हे॥ १०३४॥

(ज्ञानेश्वरी अ. ७)

(२)

जैं कहीं अवचटें। हे तिकडी सांखळ तुटे।
तैं सुखें आपुलिये वाटे। चालों लाभे॥ ४३८॥
त्रिदोषीं सांडिलें शरीर। त्रिपुटीं फिटलिया नगर।
त्रिदाह निमालिया अंतर। जैसें होय॥ ३९॥

तैसा कामादिकीं तिघीं । सांडिला सुख पावोनि जगीं ।
संगु लाहे मोक्षमार्गीं । सज्जनांचा ॥ ४४० ॥
मग सत्संगें प्रबळें । सच्छास्त्राचेनि बळें ।
जन्ममृत्यूचीं निमाळें । निस्तरें रानें ॥ ४१ ॥
ते वेळीं आत्मानंदें आघवें । जें सदा वसतें बरवें ।
तें तैसेंचि पाटण पावे । गुरुकृपेचें ॥ ४२ ॥
तेथ प्रियाची परमसीमा । तो भेटे माउली आत्मा ।
तये खेंवीं आटे डिंडिमा । सांसारिक हे ॥ ४३ ॥
ऐसा जो कामक्रोधलोभां । झाडी करूनि ठाके उभा ।
तो येवढिया लाभा । गोसावी होय ॥ ४४४ ॥

(ज्ञा० अध्याय १६)

"You remember in the Old Testament where Moses was told, 'Take off thy shoes from off thy feet, for the place where on thou standest is holy ground." We must always approach the study of religion with that reverent attitude. He who comes with a pure heart and reverent attitude, his heart will be opend : the doors will open for him and he will see the truth.

If you come with intellect only, you can have a little intellectual gymnastics, intellectual theories, but not truth. Truth has such a face, that any one who sees that face becomes convinced. The sun does not require any torch to show it. The sun is self-effulgent. If truth requires evidence, what will evidence that evidence ? If something is necessary as witness for truth, where

is the witness for that witness? We must approach religion with reverence and with love, and our heart will stand up and say, this is truth, and this is untruth.

The field of religion is beyond our senses, beyond even our consciousness. We cannot sense God. Nobody has seen God with his eyes or ever will see. Nobody has God in his consciousness. I am not conscious of God, nor you, nor anybody. Where is God? Where is the field of religion? It is beyond the senses, beyond consciousness. Conciousness is only one of the many planes in which we work: You will have to transcend the field of consciousness, to go beyond the senses, approach nearer and nearer to your own centre, and as you do that, you will approach nearer and nearer to God. What is the proof of God? Direct preception, प्रत्यक्षम्. The proof of this wall is that I perceive it. God has been perceived that way by thousands before, and will be perceived by all who want to perceive Him. But this perception is no sense-perception at all; it is super-sensuous, super-conscious and all this training is need to take us beyond the senses.

By means of all sorts of past work and bondages, we are being dragged downwards, these preparations will make us pure and light.

'Steps to Realization, Swami Vivekanand's Works Part I.'

आम्ही देवा शक्तिहीनें । भाकूं तेणें करुणा ॥

(तुकाराम)

प्रार्थना हा विषय इतका साधा व सोपा आहे कीं, त्याचा अंतर्भाव ईश्वरवादासारख्या तत्त्वविवेचनात्मक ग्रंथांत व्हावा हें सामान्य वाचकांस थोडेंसें आश्चर्य वाटण्यासारखें आहे व एका दृष्टीनें तें खरेंहि आहे. कारण प्रार्थना करणें म्हणजे विनवणी अथवा करुणा भाकणें, (अर्थात् या प्रकरणीं देवाची करुणा भाकणें) व ही गोष्ट प्रत्येक व्यक्तीच्या तार्किक बुद्धीपेक्षां भावनेशीं अधिक निगडित आहे. म्हणून इतरांशीं चर्चा करण्याचा हा विषयच नाहीं. शिवाय ही इतकी साधी व सोपी गोष्ट आहे कीं, ही कोण करीत नाहीं? कांहीं अपवादात्मक ईश्वर न मानणाऱ्या व्यक्ति सोडून दिल्या तर भोळ्याभाळ्या स्त्री-पुरुषांपासून तो पंडितापर्यंत सर्व देवाची प्रार्थना करतातच. तिची चर्चा कशाला व या शास्त्रीय स्वरूपाच्या पुस्तकांत तरी कशाला असा प्रश्न कांहीं वाचकांच्या मनांत उत्पन्न होणें संभवनीय आहे.

त्याचें उत्तर असें आहे कीं, प्रार्थना हा विषय जरी सोपा असला तरी तो क्षुद्र अथवा हलका नव्हे. परिसाचें रूप हिनवर असलें म्हणून काय झालें? त्याचें मोल फार मोठें आहे. तो लोखंडासारख्या हलक्या धातूस सोन्याचें रूप देतो. प्रार्थनेचेंहि असेंच आहे. तिचें स्वरूप म्हणजे मानव व देव यांतील संभाषण! पण तें इतकें मोलवान् आहे कीं, प्रार्थना अल्पज्ञ, अल्पशक्तिमान्,

परिच्छिन्न म्हणून दुःख भोगणारा जो जीव त्याची सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, अनंत जो परमात्मा त्याच्याशीं नातें जोडून देते म्हणून तिचें जीवेश्वरांची जोड करून देणारी अमोल साखळी म्हणून वर्णन करण्यास हरकत नाहीं. ती जीवाकडून ईश्वराकडे वाहणारी उर्ध्ववाहिनी गंगाच आहे ! देवाची प्रार्थनाहि अशी अमोल, पण अती साधी, सोपी, सुकर अशी असल्यामुळेंच पृथ्वीच्या पाठीवर असा धर्म सांपडणार नाहीं कीं, ज्यांत प्रार्थनेला स्थान नाहीं. ज्या वेळीं प्रार्थना नव्हती असा कालच नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. प्रार्थनेचे प्रकार वेगवेगळे असतील; कोणी देवळांत जाईल, तर कोणी मशिदींत, प्रार्थनामंदिरांत अगर रानांत जाऊन करील, कोणी पूर्वेकडे तोंड करून करील, तर कोणी पश्चिमेकडे तोंड करून करील. कोणी डोळे मिटून, गुडघे टेकून करील तर कोणी उभ्यानें नेत्र उघडे ठेवून करील, कोणी हरे हरे म्हणेल तर कोणी या अल्ला अंथवा Oh God म्हणेल, असे अनेक प्रकार प्रार्थनेंत दिसून येतील. तसेंच प्रार्थनाविषय जो ईश्वर तद्विषयक समजुतींतहि भेद आढळून येतील ! पण देव कळकळीनें केलेली प्रार्थना ऐकतो याबद्दल मात्र दुमत आढळणार नाहीं. अगदीं पुरातन वैदिक काळांत 'असतो मा सद्गमय' अशी लोक प्रार्थना करीत. या काळांत महात्माजींच्यासारखे आपल्या देशांत अथवा अमेरिकेचे अध्यक्ष आयसेनहॉवर यांच्यासारखे अमेरिकेंत प्रार्थना करतात व लोकांना करा म्हणून उपदेश करतात. तात्पर्य, प्रार्थनेची ही व्याप्ति तिला मानवी जीवनांत केवढें मोठें स्थान आहे हेंच दर्शवीत आहे.

ईश्वरवादांतील प्रार्थनेचें स्थान शास्त्रीय परिभाषेंत सांगावयाचें तर असें सांगतां येईल कीं, ईश्वरदर्शनांतील जो क्रियायोगांचा भाग

आहे त्यांत प्रार्थनेस महत्त्वाचें स्थान आहे व म्हणूनच 'ईश्वरदर्शन' असें प्रकरण लिहूनहि प्रार्थनेस एक स्वतंत्र प्रकरण वाहिलें आहे.

प्रार्थना हा विषय जरी सोपा असला तरी एतद्विषयक विचार सुरूं केला म्हणजे कांहीं गूढ तत्त्वज्ञानात्मक व कांहीं मानसशास्त्रीय असे महत्त्वाचे प्रश्न उत्पन्न होतात. उदाहरणार्थ, प्रार्थना ही साखळी खरी, पण तिचें दुसरें टोंक दिसतच नाहीं. तिचें स्वरूप संवादासारखें असल्यानें असें म्हणतां येईल कीं, दूरवाणीवरून बोलणारा दिसतो पण ऐकणारा जर दूर असला तर दिसत नाहीं. तसा मूळांतच महत्त्वाचा प्रश्न निर्माण होतो कीं, ऐकणारा देव आहे का? तसेंच तदनुषंगिकहि अनेक प्रश्न उत्पन्न होतात. उदाहरणार्थ, जर देव असेल तर विश्वाचें स्वरूप काय असावें, प्रार्थना करणारा जो जीव त्याचें स्वरूप काय? इत्यादि.

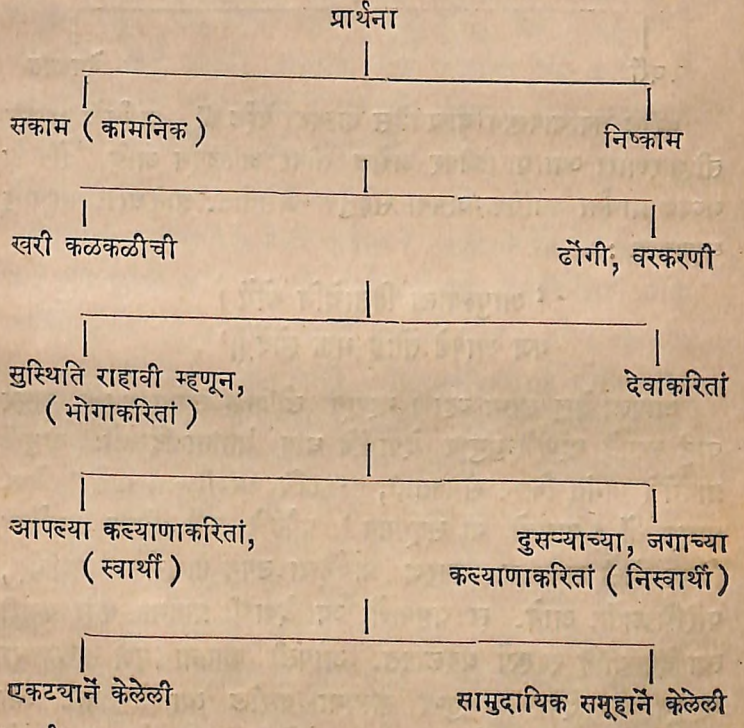
प्रार्थनेबाबत वर उल्लेखिलेल्या तात्त्विक प्रश्नाप्रमाणेंच मानसशास्त्रीय प्रश्नहि निर्माण होतात. उदाहरणार्थ, ईश्वरावरचा हा विश्वास सार्वत्रिक आहे का? याचें मूळचें स्वरूप कोणतें? प्रार्थना नुसत्या भीतींतून निर्माण झाली कीं, आणखी कांहीं तिचें मूळ आहे? शास्त्रीय ज्ञानाबरोबर भीति गेली तर ईश्वराचें अस्तित्वच नाकारावें लागेल का? इत्यादि.

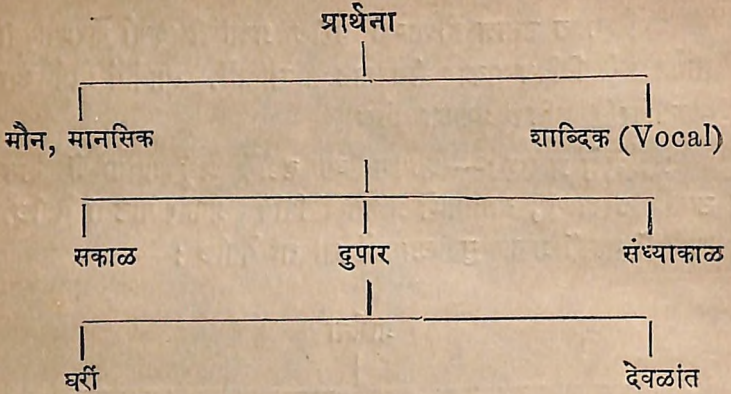
या दृष्टीनें प्रार्थनेकडे बघितलें म्हणजे प्रार्थना हा विषय दिसायला जरी सोपा असला तरी क्षुद्र नव्हे हें वाचकांस पटेल असें वाटतें.

स्थलाभावीं या प्रकरणांत या विषयाची सांगोपांग चर्चा करणें शक्य नाहीं. कांहीं प्रश्नांची जुजबी चर्चा करून हें प्रकरण आटोपतें घेणें अवश्य आहे.

प्रार्थनेबाबत उत्पन्न होणाऱ्या वरील प्रश्नांची चर्चा करण्यापूर्वी प्रार्थनेचे जे विविध प्रकार संभवतात ते सांगतों. त्यायोगें प्रार्थनेच्या व्याप्तीवरहि अधिक प्रकाश पडेल.

प्रार्थनेचे प्रकार :—आपण ज्या दृष्टीनें बघूं अथवा जें मान उपयोगांत आणूं, त्याप्रमाणें प्रार्थनेचे विविध प्रकार पाडतां येतील. त्यापैकीं कांहीं प्रकार पुढीलप्रमाणें सांगतां येतील :—

वरील तक्त्यावरून वाचकांस कल्पना येईलकीं, प्रार्थनेचें स्वरूप ती करणारा ज्या पातळीवर असेल तीवर अवलंबून आहे. शेंकडा नव्वद प्रार्थना कामिक अथवा सहेतुक असतात. ज्ञानेश्वरींत भगवान् म्हणतात :—

'आपुल्याला हिताचेनि लोभें ।
मज आवडे तोहि भक्त झोंबे ॥'

आपला हेतु साध्य व्हावा म्हणून लौकिक उपाय थकले, अपुरे वाटूं लागले म्हणजे मनुष्य देवाकडे धांव घेतांना दिसतो. यामुळें प्रार्थनेचे अनंत विषय संभवतात, 'कधिं करशी लग्न माझें' येथपासून तों 'असतो मा सद्गमय' पर्यंतचे सर्व विषय प्रार्थनेचे विषय होऊं शकतात. कारण प्रार्थनेचा उगम माणसाच्या उणीवेंत, परिच्छिन्नतेंत आहे. त्याचप्रमाणें ज्या देवाची प्रार्थना करावयाची त्या देवाचींहि स्वरूपें बदलतात. आपली कामना पूर्ण करणारा म्हणून ज्या देवाची मनुष्य कल्पना करील त्या देवतेकडे त्या कामनेचा मनुष्य धांव घेतो. संकट आलें, विघ्नहर्त्या गणपतीकडे

जाईल. नायटे होऊं लागले, देवीकडे जाईल. पैसा हवा असला, लक्ष्मीकडे जाईल. इत्यादि.

पण या कामनिक भक्तीचें असें आहे कीं, आपली कामना पूर्ण झाली नाहीं कीं मनुष्य पहिला देव सोडून देतो व दुसऱ्याच्या मागें लागतो. अशी प्रार्थना ही परमार्थांतील पायरी नव्हे. हा एक इष्ट साध्य करून घेण्याचा लौकिक उपायाप्रमाणें थोडा अ-लौकिक उपाय आहे, एवढेंच. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, अशी भक्ति सार्वत्रिक आहे. पण याचा उपयोग काय? ही सर्व 'अज्ञानी' भक्ति आहे. तिचें त्यांनीं अध्याय १३ त वर्णन केलें आहे. तें वाचण्याजोगें आहे. वाचकांनीं तें मूळांतूनच वाचावें. या प्रकरणांत या कामनिक प्रार्थनेची फारशी चर्चा नाहीं.

प्रथम तत्त्वज्ञानात्मक प्रश्नाकडे वळूं.

माणसाची माणसानें केलेली प्रार्थना व माणसानें देवाची केलेली प्रार्थना यांत फरक आहे. ज्याची प्रार्थना अथवा विनंति केली जाते तो आपणांसमोर ती ऐकण्यास हजर असला म्हणजे तत्त्वज्ञानात्मक खोल असा प्रश्न निर्माण होत नाहीं. देवाच्या प्रार्थनेचें तसें नाहीं. ज्याची प्रार्थना करतो, तो दिसतच नाहीं! त्याची प्रार्थना करणें म्हणजे दूरवाणी (Phone)द्वारां दूरच्या माणसाशीं बोलण्यासारखें आहे. ज्याच्याशीं आपण बोलतों तो दिसत नाहीं. दूरवाणीच्या बाबतींत समोरच्यानें दिलेलें उत्तर आपणांस ऐकूं येऊं शकतें; पण देवाच्या प्रार्थनेच्या बाबतींत तेंहि नाहीं. प्रार्थना करणारा आळवत असतो. पण ती ऐकणारा कोणी आहे का? तो असल्यास तो ऐकतो कां नाहीं हें कळण्यास मार्ग नाहीं. देव दिसतोय कोठें? कोणाला ठाऊक, त्याला आमची प्रार्थना ऐकूं येते किंवा नाहीं! कारण आमच्यासमोर देवाची मूर्ति असते. तिजबद्दल बोलावयालाच

नको. ती जड, पाषाणाची, दगडाची, मातीची अथवा लांकडाची, धातूची. तेथें ऐकण्याचा संभवच नाहीं. यापरता देव आहे कीं नाहीं हाच मुळांत प्रश्न आहे. तो आहे असें मानलें तर त्याच्या या अव्यक्त रूपाचें जें वर्णन केलें आहे तें 'सत्ता व प्रकाश' असें आहे. तें आकाशापेक्षां, मायेपेक्षांहि सूक्ष्म आहे. तेथें ऐकावयास कान कोठून असणार? शास्त्राचा असा नियम आहे कीं, कार्यापेक्षां कारण अधिक सूक्ष्म व अधिक व्यापक असतें. देव हा आकाशाचेंहि कारण! मग त्याला कान कोठून असणार व कानच नाहींत तर तो ऐकणार तरी कसा? श्रुति त्या देवाचें 'यत् चक्षुषा न पश्यति, येन चक्षूंषि पश्यति' असें वर्णन करते. तात्पर्य, दृश्य मूर्ति जड म्हणून ऐकूं शकत नाहीं. अदृश्य अव्यक्तास ऐकण्याचें जें इंद्रिय कान तें नाहीं म्हणून तें ऐकूं शकत नाहीं. मग देवाची प्रार्थना करून उपयोग काय? आम्ही केलेली प्रार्थना ऐकून त्यास उत्तर मिळेल याला आधार काय? हा मोठा तात्त्विक चिंतनीय असा प्रश्न आहे. याच्या उत्तरावरून प्रार्थना करणारा देवाचें कसें स्वरूप समजतो ही गोष्टहि स्पष्ट होणारी आहे.

ज्या अर्थीं प्रार्थना करणारा देवास हांक मारतो व आपलीं गाऱ्हाणीं त्याच्यासमोर मांडतो त्याचा अर्थ त्याची अशी निष्ठा असते कीं, देव आपली प्रार्थना ऐकतो. येथें निष्ठेच्या स्वरूपाचा प्रश्न नाहीं. तो मानसशास्त्राचा विषय आहे. खरा व तात्त्विक प्रश्न आहे तो असा कीं, ही प्रार्थना ऐकणारा देव आहे का व तो खरोखरीच ती ऐकतो का? व ऐकत असल्यास ऐकण्याच्या इंद्रियाच्या अभावीं हें कसें शक्य होतें? यांपैकीं पहिल्याचा पुरावा अगदीं साधा आहे. एखादा मनुष्य पायानें चालतो हें सिद्ध करावयाचें असेल तर त्याला पुरावा काय? चालून दाखवणें. तसेंच

एखाद्या मनुष्याला हांक मारली. ती त्यानें ऐकली किंवा नाहीं याला पुरावा काय ?

हाहि महत्त्वाचा प्रश्न आहे व त्याचेंहि उत्तर सार्धे आहे. त्या गृहस्थानें हांक ऐकली याला पुरावा त्यानें 'ओ' दिली व तो आला. प्रत्यक्ष क्रिया हेंच उत्तर.

देवाच्या हांकेच्या बाबतींतहि असेंच आहे. ज्यांनीं त्याला खरी व कळकळीनें हांक मारली त्यांच्या हांकेस तो धांवला ! जगभर पसरलेल्या भक्तांच्या कथा हेंच दाखवतात. ज्ञानेश्वरमहाराज, तुकाराममहाराजादि भक्त एकमुखानें हेंच सांगतात. उदाहरणार्थ, ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात—

सोनियाचा दिवस आजि अमृतें पहाला ।
नाम आठवितां रूपीं प्रगट पैं झाला ॥

तुकोरामबोवा म्हणतात—

हांकेसरसी उडी । घालूंनिया स्तंभ फोडी ॥
ऐसी कृपावंत कोण । माझ्या विठाईवांचून ॥
कोठें न दिसे पाहतां । उडी घाली अवचिता ॥

श्रीएकनाथमहाराज म्हणतात—

देव भक्तवचनें करी । झाला नर ना केसरी ।
प्रगटला खांबामाझारीं । शब्दें करी भक्तांचा ॥
आतां ही प्रत्यक्ष प्रमाण । दासाचेनि वचनें जाण ।
पाषाण प्रतिमे देवो आपण । आनंदघन प्रगटे पैं ॥

भागवत अध्याय ७, ४८१–८२

पण कोणी म्हणेल देवाला तर नांव नाहीं, रंगरूप नाहीं. मग ज्याला नांवहि नाहीं त्याला हांक मारलें तरी तो पत्करील कसा ?

यांचें उत्तर ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं व्यवहारांतील पटणारें असें सुंदर उदाहरण देऊन दिलें आहे. ते म्हणतात, मूल जें जन्माला येतें तें नांव घेऊन येतें का? मुळींच नाहीं. बारशाच्या दिवशीं मुलास पाळण्यांत घालतात व त्याचें नांव ठेवतात. त्यावेळेपासून जो जो त्याच्याजवळ येईल तो तो त्याला आईवडिलांनीं ठेवलेलें जें नांव त्यांनीं हांक मारतात व या हांक मारण्याचे संस्कार त्या बालकावर इतके होतात कीं, कांहीं वर्षांनीं तें बालक त्याचें जें ठेवलेलें नांव त्यांनीं हांक मारली कीं, 'ओ' देतें. मोठा झाल्यावर तो पुरुष निजला असतांना हांक मारली तरी 'ओ' देतो. तसेंच भगवंताच्या नामाबाबतहि आहे. देवाला नांव नाहीं. पण त्याला ओळखण्याकरितां श्रुतिमाऊलीनें नांव ठेवलें व त्या नांवानें हांक मारलें असतां ती वस्तु आपल्या डोळ्यांसमोर येऊन उभी राहते!

तें कीर अनाम अजाती । परी अविद्यावर्गाचिये राती—।
माजीं बोळखावया श्रुती । खूण केली ते ॥ ३२९ ॥

उपजलिया बाळकासी । नांव नाहीं तयापासीं ।
ठेवलेनि नांवेंसीं । ओ देत उठी ॥ ३३० ॥

कष्टले संसाराशिणें । जे देवों येती गाऱ्हाणें ।
तया ओ दे नांवें जेणें । तो संकेतु हा ॥ ३३१ ॥

ब्रह्माचा अबोला फिटावा । अद्वैतत्त्वें तो भेटावा ।
ऐसा मंत्रु देखिला कणवा । वेदे बापें ॥ ३३२ ॥

मग दाखविलेनि जेणें एकें । ब्रह्म आळविलें कवतिकें ।
मागां असत ठाके । पुढां उभें ॥ ३३३ ॥

ज्ञा. अध्याय १७.

'अचक्षुः', 'अश्रोत्र' म्हणणारी श्रुतिच म्हणतेः—

पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ॥ (श्वेताश्वेतर)

"त्याला डोळे नाहींत पण तो पाहतो. त्याला कान नाहींत पण तो ऐकतो. हें वरवर दिसण्यांत विरोधी दिसतें पण तसें नाहीं. सर्व साधुसंतांचा असा अनुभव आहे व अनुभवासारखें दुसरें बलवान् प्रमाणच नाहीं. शिवाय ते ती वस्तु आमच्या श्रवणेंद्रियाची प्रकाशकच आहे म्हणून आमच्यांत संकल्प उत्पन्न झाला कीं च तो तिला समजतो. वाचेनें उच्चार करण्याचेंहि कारण नाहीं. 'म्हणोनि आम्ही तयातें। सर्वत्र म्हणों ऐकतें' असें ज्ञानेश्वरमहाराज लिहितात. तात्पर्य, पहिल्या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं, भक्तांचा अनुभव व त्यावर उभारलेलें शास्त्र यांवरून सिद्ध होतें कीं, जरी देव–प्रार्थना ऐकणारा देव–दिसत नसला तरी तो आहे, एवढेंच नव्हे तो हांक ऐकतो व भेटहि देतो.

प्रार्थना या एका गोष्टीवरून प्रार्थना श्रवण करणाऱ्या देवासंबंधीं आणखी सुद्धां सिद्धांत बांधतां येण्याजोगे आहेत. उदाहरणार्थ, प्रार्थना श्रवण करणारा देव सर्व देशांत सर्वकाळ सारखा आहे. नुसता आहे नव्हे 'जागता' आहे. तो झोंपतच नाहीं.

तुकारामबोवा म्हणतात :—

जागता जगदेव। राखा कांहीं भाव ॥

देवाला जे शेजघर करतात ते देवाला लागतें म्हणून नव्हें. तें भक्ताला लागतें. कारण, देव निजल्याशिवाय मनमोकणेपणानें त्याला निजतां येत नाहीं! भक्त देवाला निजवतो व मग आपण निजतो! खरें असें आहे देव निजतच नाहीं. श्रुति सांगतेः—

तमेव भान्तं अनुभाति सर्वं तस्य भासा
सर्वमिदं विभाति ॥ मुण्डक ॥

ज्याप्रमाणें देव सर्वत्र आहे त्याप्रमाणें 'सर्वतः श्रुतिमान्' असा आहे. कोणच्याहि भाषेंत केलेली प्रार्थना त्याला ऐकूं येते, कारण तोच मनबुद्धिवाणीचा प्रकाशक आहे व म्हणून सर्व जाणूं शकतो. तळ्यांत कोठूनहि पाय सोडून बसतां येते तसें कोणच्याहि भाषेंतून त्याला आळवतां येते व याहिपुढची मौज अशी आहे कीं, तो आपणांला केलेली प्रार्थना व्याकरणशुद्ध भाषेंत आहे का नाहीं हेंहि पाहत नाहीं. तुकारामबोवा म्हणतात, उपमन्यु, ध्रुव हे काय पंडित होते?

उपमन्यु धुरू हे काय जाणती।.....
अंतरीची घेतो गोडी। पाहे जोडी भावाची॥

जसा एखादा थोर दयावान् पुरुष आपणांकडे आणलेला पदार्थ ताजा कां शिळा, गोड कां फिका, ज्यानें आणले तो गोरा कां काळा, श्रीमंत कां गरीब, ज्या ताटांत आणलें तें सोन्याचांदीचें कां वडाच्या पानाची पत्रावळ–हें कांहींच पाहत नाहीं. तो फक्त आणणाऱ्याचा भाव, उल्हास, प्रेम पाहतो. तसेंच देवाचेंहि आहे. तो म्हणतो 'भक्ति एकी मी जाणें', 'आम्ही भावाचे पाहुणे भलतेया'. तात्पर्य, देवाला अंतःकरणाची भाषा समजते. यामुळें कोणच्या भाषेंत व कशीहि केली–मात्र ती कळकळीनें केली पाहिजे–कीं तीं प्रार्थना तो ऐकतो.

दुसरी एक महत्त्वाची गोष्ट अशी आहे कीं, त्यानें प्रार्थना ऐकली किंवा नाहीं याचा पुरावा आपल्याजवळच आहे. तुकाराम-बोवा म्हणतातः—

तुका म्हणे येथें पिसे। तेथें तैसें असेल॥

देव म्हणजे आपला 'अंतरात्माच'. यामुळें त्याला आपली तळमळ कळणारच. तात्पर्य, प्रार्थनेच्या मागच्या तत्त्वाचा जर

विचार केला तर असें आढळून येतें कीं, मानवांचीं गाऱ्हाणीं कळकळीनें मांडलीं असतां तीं ऐकणारी एक अदृश्य पण जाणती शक्ति आहे, व तिला हातपाय, नाक-कान-डोळे नसले, ती निराकार असली तरी ती प्रार्थना ऐकते इतकी सगुण, सहृदय आहे. एवढेंच नव्हे, तर ती प्रार्थना श्रवण करून तिला आपल्या तळमळीप्रमाणें उत्तर देते.

देव थोर आहे, जाणता आहे, सर्वशक्तिमान् आहे पण नुसता न्यायी नव्हे तर दयावान् असा आहे असा थोडक्यांत या चर्चेचा निष्कर्ष आहे. अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे या जाणत्या सर्व शक्तिमान् शक्तीशीं आपण सोयरसंबंध ठेवूं शकतों. आपण त्याच्याशीं बोलूं शकतों, त्याचा आनंद भोगूं शकतों. कांहीं अंशीं त्याच्या सत्तेचे वाटेकरी होऊं शकतों व यांचें साधन म्हणजे प्रार्थना! त्याच्याच प्राप्तीकरितां म्हणून केलेली प्रार्थना तो ऐकतो यांत काय आश्चर्य? व्यावहारिक लाभाकरितां केलेली कळकळीची प्रार्थनाहि त्यानें ऐकलीं अशीहि कांहीं थोडींथोडकीं उदाहरणें नाहींत. याबाबत पुढें स्वतंत्र विचार करूं.

प्रार्थना कां करावी?

येथपर्यंत प्रार्थना या विषयांतील तात्त्विक प्रमेयांचा विचार झाला. प्रार्थनेच्या तात्त्विक भागापेक्षां सामान्य वाचकांच्या दृष्टीनें अधिक महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे प्रार्थनेच्या उपयोगाचा. प्रार्थना करून फायदा काय? 'प्रयोजनं अनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' हें वचन प्रसिद्धच आहे. तेव्हां प्रार्थनेचा उपयोग काय या प्रश्नाकडे आपण आतां वळूं.

प्रार्थनेचे जे अनेक प्रकार मागें वर्णन केलेले आहेत, त्यांतील कांहीं प्रकारांचा विचारच करण्याचें कारण नाहीं. चारचौघांत

वसतो म्हणून तोंडानें म्हटलेली प्रार्थनाहि खरी प्रार्थनाच नव्हे. तिच्या उपयोगाचा प्रश्नच उत्पन्न होत नाहीं. उपयोगाच्या दृष्टीनें ज्यांचा विचार करणें अवश्य असे प्रकार म्हणजे कळकळीनें केलेली (१) सकाम अथवा स्वार्थी व (२) निष्काम अथवा देवाकरतां केलेली (३) व्यक्तिकरतां केलेली व (४) समाजाकरतां केलेली. यांपैकीं पारमार्थिक दृष्टीनें विचार केला तर ' सकाम ' प्रार्थना हा एक लौकिकच भाग आहे हें मागें सांगितलेंच आहे पण तीहि नवसाहून वेगळी आहे. सकाम कां असेना पण ती प्रार्थना असेल तर तींत व नवस यांत फरक आहे. नवस हा शुद्ध व्यापारच आहे. ' तूं मी म्हणतों तें कर. मग मी तुला त्याबद्दल अमुक अमुक देईन ' अशी त्यांत देवाणघेवाणची वृत्ति आहे. अशा वृत्तीच्या माणसाबाबत ' न स भृत्यः स वै वणिक् ' ही भक्तश्रेष्ठ प्रल्हादाची उक्ति प्रसिद्धच आहे. प्रार्थनेच्या मागची वृत्ति व नवसाच्या मागची वृत्ति यांत फरक आहे. नवसामध्यें वर सांगितल्याप्रमाणें ' गरज सरो वैद्य मरो ' अशी वृत्ति आहे. प्रार्थनेंत देवाचें श्रेष्ठत्व मान्य आहे, तो दाता आहे, मोठा आहे याची जाणीव व तज्जन्य लीनता (humility) आहे व म्हणून विनवणी आहे. अशी प्रार्थनाहि कळकळीनें केल्यास सफळ झाल्याचीं ऐतिहासिक उदाहरणें आहेत.

येथें जातांजातां बेकनच्या एका उक्तीचा विचार केला तर तो अप्रस्तुत होणार नाहीं. वांचवावी म्हणून प्रार्थना करून जे बुडाले ते आपली प्रार्थना विफल झाली असें सांगावयास येत नाहींत. यामुळें देवळांत त्यांची नोंद नसते; ज्यांची सफळ झाली ते देवास नजराणा देतात त्यांची नोंद राहते हें लक्षांत घेऊन देवाच्या प्रार्थनेच्या सफलतेचा विचार करावा असें बेकननें आपल्या एका निबंधांत लिहिलें आहे. पण याचा अर्थ प्रार्थनेचा कधींच उपयोग होत नाहीं असा केला तर

चूक ठरेल. हा इशारा जे केवळ अस्तिपक्षींच विचार करणारे लोक आहेत त्यांना जागणूक म्हणून खरा आहे. कारण, विफल झालेल्या प्रार्थनेची नोंद करण्यास जसे लोक येत नाहींत तसें ज्यांची ज्यांची सफल झाली ते सर्वच्या सर्वच येतात अस नव्हे हीहि गोष्ट विसारतां कामा नये. अस्तिनास्ति तऱ्हेचीं उदाहरणें (positive and negative instances) जमेस घेऊन निर्णय द्यावा लागतो. प्रार्थना करून ती सफल झाल्याचीं जुनीं नवीं अशीं ऐतिहासिक उदाहरणें देतां येण्याजोगीं आहेत. पण तीं या प्रकरणाच्या शेवटीं देणार आहोंत. तूर्त एवढेंच सांगावयाचें कीं, प्रार्थनेनेंहि कार्यें होतात. हें प्रमेय व्यावहारिक अनुभवाच्या पायावरच तयार झालेलीं ज्योतिषादिसारखीं शास्त्रें आहेत त्यांच्यांतील प्रमेयांइतकेंच सिद्ध आहे. प्रार्थनेचा उपयोग होतो असें म्हणणारे लोक हा सिद्धान्त दोन आणि दोन चार इतका सिद्ध मानीत नाहींत. ते जाणतात कीं, यांत अजून पुष्कळसा अज्ञात भाग आहे व म्हणून प्रार्थनेबरोबर प्रयत्न करूं नये असे तज्ज्ञ सांगत नाहींत. 'नहि श्रान्तस्य ऋते सख्याय देवाः' असेंच ते म्हणतात.

सकाम प्रार्थनेसंबंधीं इतकें सांगितल्यावरसुद्धां त्याबाबतच्या महत्त्वाच्या गोष्टीचा पुनश्च उल्लेख करणें अवश्य आहे व ती म्हणजे 'सकाम' प्रार्थना ही खरी प्रार्थना नव्हेच. खरी प्रार्थना म्हणजे निष्काम-देवाच्या करतांच केलेली–प्रार्थना व तिचा उपयोग फार मोठा व अनेक प्रकारानें होणारा आहे.

देवाची प्रार्थना कां करावी, या प्रश्नास साधें सरळ पहिलें उत्तर असें आहे कीं, देवाची प्रार्थना म्हणजे देवाविषयीं आपली कृतज्ञता दाखवण्याचा तो एक मार्ग आहे. मनुष्यास उत्तम नरदेह मिळाला, त्याचें इंद्रियपाटल कायम राहते. हात, पाय, कान, डोळे इत्यादि

इंद्रियें आपापलीं कामें योग्य रीतीनें करतात व त्यांना बाह्य जगाचें सहाय्य मिळतें. याला कारण देवाच्या सत्तेची अनुकूलता. ती जर नसेल तर इंद्रियें काम करणार नाहींत. बाह्य परिस्थिति आपल्याला यश देण्यास अनुकूल राहणार नाहीं. देवाच्या सत्तेनें हें चाललें आहे पण तो रोजच्या व्यवहारांत आपली सत्ता गाजवत नाहीं. यामुळें त्याची सत्ता नाहींच असें वाटतें आणि म्हणूनच त्याचें, पुरुष–पुरि शेते–देहांत निजल्याप्रमाणें आहे–असें वर्णन केलेलें आहे.

पुढील जुन्या कवितेंत देवाच्या सत्तेचें उत्कृष्ट वर्णन आहे.

डोळ्यांनीं बघतों, ध्वनि परिसतों, कानीं पदीं चालतो ।
जिव्हेनें रस चाखतो .....ही ईश्वराची दया ॥

जोंपर्यंत इंद्रियांचे व्यापार सरळ होत आहेत तोंपर्यंत वर म्हटल्याप्रमाणें या सत्तेची जाणीव होत नाहीं. पण मानवी जीवनांत असे प्रसंग येतात कीं, त्या वेळीं मनुष्याच्या सत्तेपेक्षां वेगळी सत्ता मानावीच लागते. उदाहरण म्हणूनच द्यावयाचें तर लेखकानें प्रत्यक्ष पाहिलेल्या प्रसंगाचें देतां येईल. गांधीवधाच्या वेळची गोष्ट. एके गांवीं घरांत स्वयंपाक तयार होता, माणसें जेवायला बसायच्या तयारींत होतीं, पण ईश्वरीसत्तेचें साहाय्य नव्हतें. अन्न वाढून पोटांत जाण्याच्या आंत दुर्दैवानें रॉकेलचे बोळे घेऊन गांधींच्या नांवाचा जयजयकार करून गुंड आले व त्यांनीं घरांतील माणसांना बाहेर काढून घर जाळलें ! पोटांत अन्न पडण्याऐवजीं चुलीवरच्या अन्नासह घराचा होम झाला. अशीं अनेक उदाहरणें देतां येतील.

तात्पर्य, आपले सर्व व्यापार ईश्वरसत्तेच्या अनुकूलतेवर यशस्वी होणें न होणें अवलंबून असल्यानें आपल्याकडे कार्यारंभीं परमेश्वराची प्रार्थना करण्याची रीत आहे. रोजची प्रार्थना याचा अर्थ रोजचें या गोष्टीचें स्मरण आपणाला आहे हें व्यक्त करण्यासाठीं आहे.

एक साधु म्हणत कीं, रोज निवांतपणें आपण जेवतों. चोवीस तास इंद्रियांचे व्यापार यथास्थित चालू आहेत. तर ज्याच्या सत्तेनें हें होत आहे त्याचें चोवीस तासांत एकदां तरी स्मरण करायला नको का ? तुकारामम्हाराज हीच गोष्ट पुढील कडव्यांत सांगतात—

ज्याचे गांवीं केला वास । त्याशीं नसावें उदास ॥

एका इंग्रज लेखकानें म्हटलें आहे, Good has bestowed upon us so much bounty that we should be grateful to Him.

तात्पर्य, प्रार्थनेचा पहिला फायदा म्हणजे ती देवाच्या उपकाराचें स्मरण ठेवते.

कळकळीनें केलेल्या रोजच्या प्रार्थनेचा दुसरा मोठा फायदा म्हणजे पहिल्या उपयोगाचाच दुसरा अंश—मनुष्याच्या ठिकाणीं त्याच्या अल्प शक्तित्वाची जाणीव निर्माण करणें व तिचें क्षेम करणें. मनाजोगत्या थोडया गोष्टी झाल्या म्हणजे मनुष्यास वाटूं लागतें कीं, आपल्या प्रयत्नास जें यश येत आहे याला कारण आपणच. त्यांत सारखें यश येत गेलें तर तो 'ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी' या गीतेच्या श्लोकांत वर्णन केलेल्या समजुतीवरच येऊन बसतो. त्याची अहंता कल्पनेबाहेर वाढते. त्यास आपल्यापेक्षां जगतांत अथवा बाहेर कोणी मोठा आहे, दुसऱ्या कोणाची सत्ता आहे हें लक्षांतच राहत नाहीं. याचा परिणाम व्हायचा तो होतोच. त्याला दर्प चढतो. कोणासच जुमानीनासा होतो. गीता ज्याला 'असुर' म्हणते तो तो होतो व आपल्या सुखाकरितां, आपल्या सत्तेच्या प्रसाराकरतां जगताला दुःख, त्रास देण्यास कारणीभूत होतो. याच्या उलट प्रार्थना करणारा मनुष्य हा (humble) दीन-विनीत होतो. तो प्रार्थना

करतो याचा अर्थ तो जाणतो कीं, या जगाच्या बुडाशीं अदृश्य, अचिन्त्य अशी एक समर्थ चित्सत्ता आहे. आपण जरी प्रयत्न केला तरी त्याला यश येणें हें आपल्या प्रयत्नास ह्या सत्तेचें सहाय्य असण्यावर अवलंबून आहे. त्या सत्तेचें सहाय्य नसेल तर आपण सर्व काळजी घेऊनसुद्धां यश येणार नाहीं. भगवद्गीतेचा शेवटचा श्लोक 'यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः। तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम॥' हेंच सांगतो व यशाचें कारण तो ती सत्ता अथवा ईश्वर समजतो.

या जाणिवेचा परिणाम असा होतो कीं, तो यशानें उद्धत होत नाहीं, त्याचप्रमाणें अपयशानें निरुत्साही होत नाहीं. मुंबई प्रांताचे गव्हर्नर हॉटसन्साहेब यांच्यावर हाताच्या अंतरावरून गोळ्या झाडून त्यांचा जीव घेण्याचा प्रयत्न केला तरी ते मेले नाहींत. विष खाऊन अथवा विहिरींत उडी टाकून जीव देण्याचा प्रयत्न केला तरी जीव जात नाहीं. उलट अधिकाऱ्यासमोर आत्महत्येच्या प्रयत्न करणारा अपराधी म्हणून उभे राहण्याचा प्रसंग येतो असें उदाहरण आहे. याचा अर्थच असा कीं, मानवी प्रयत्न हा कोता आहे. मानव ज्या विश्वांत जन्मतो, नांदतो त्या विश्वाची म्हणून एक योजना आहे. त्या योजनेंत मानवाचा प्रयत्न बसेल त्यावेळीं त्यास यश येईल. तोंपर्यंत त्यास यशाकरितां थांबावेंच लागेल. हें ज्यास पटलें, तो यशाचें कर्तृत्व आपल्याकडे घेणार नाहीं, दुसऱ्या मनुष्यासहि दोष देणार नाहीं. 'देवाची इच्छा' असें म्हणून आनंदांत राहील. यामुळें त्याच्या डोक्यावरचें ओझें नाहींसें होतें, त्याला शांति, समाधान प्राप्त होते. वर उल्लेखिलेली जी निष्काम कर्म करण्याची वृत्ति तिची निर्मिति हा प्रार्थनेचा मोठा उपयोग. उत्कृष्टांतली उत्कृष्ट प्रार्थना—देवा, तुझी इच्छा असेल तसा मला ठेव. देव जाणता आहे,

समर्थ आहे, दयाळू आहे अशी जर खरी निष्ठा असेल तर दुसरी प्रार्थना संभवतच नाहीं. भक्ताग्रणी तुकोबा या वृत्तीलाच देवाला आवडणारी मोठी भक्ति म्हणतात. ते म्हणतात :—

हेचि थोर भक्ति आवडते देवा। संकल्पावी माया संसाराची ॥१॥
ठेविलें अनंतें तैसेचि राहावें। चित्तीं असों द्यावें समाधान ॥२॥

दुर्दैवानें वरीलपैकीं दुसऱ्या कडव्याचा अर्थ तुकारामबोवा प्रयत्नाच्या विरुद्ध असणारा दैववाद (Fatalism) प्रतिपादणारे होते, असा कित्येक करतात. पण तो अर्थ बरोबर नव्हे. परमात्मा ठेवील तसें राहावें हें सांगावयास तुकारामबोवा नकोत. परमात्म्याची अकुंठित सत्ता आहे. माणसास देव ठेवील तसें राहावेंच लागतें. तुकारामबोवा 'अनंतें ठेविलें तैसें राहावें' असें जे म्हणतात त्याचें स्पष्टीकरण तेच पुढें 'चित्तीं असों द्यावें समाधान' व पहिल्या कडव्यांत 'संसाराची माया ईश्वरास अर्पण करावी' असें सांगून करतात. कर्मच टाकून द्या असें ते म्हणत नाहींत, ही गोष्ट लक्षांत घेणें अवश्य आहे. त्याचा अर्थ असा आहे कीं, मनाविरुद्ध गोष्ट घडली, कल्पनेप्रमाणें यश आलें नाहीं म्हणजे माणसें खिन्न होतात, कर्तव्य टाकून उदास होऊन राहातात. त्यांना तुकोबा म्हणतात, तुम्ही अपयशानें कां खट्टु होता? तुम्ही लक्षांत ठेवा कीं, यशापयश तुमच्या हातांत नाहीं. 'करिता' (म्हणजे फलदेता) नारायण. तेव्हां त्याची इच्छा असेल तेव्हां यश येईल. आपण आपलें कर्तव्य केलें कीं, आपलें काम झालें असें जाणून मनाची शांति बिघडवूं देऊं नये. आपलें कर्तव्य करीत आनंदांत राहावें. प्रार्थनेनें मनाला नवजीवन मिळतें, शांति मिळते अशी बलवर्धक प्रार्थना आहे. कर्तव्यास पोषक अशी समाधानाची

वृत्ति निर्माण करणें हा प्रार्थनेचा मोठा उपयोग पाहिल्यावर थोर पुरुष हे सकाळ-संध्याकाळ प्रार्थना कां करीत यार्चे वर्म लक्षांत येण्यास फारशी अडचण पडणार नाहीं.

प्रार्थनेचा असाच दुसरा उपयोग म्हणजे नित्य सान्निध्याची जाणीव. प्रार्थना करणारा मनुष्य 'देव निजतो' अथवा तो आकाशांत कोठेंतरी दूर अथवा देवळांत सिंहासनावर बसवलेला आहे असें समजत नाहीं. देव 'सर्वसाक्षी' आहे असें तो जाणतो. ही जाणीव ठेवून तो वागत असल्यानें अंधारांतसुद्धां पापकर्म अथवा खोटें कर्म त्याच्याकडून घडणार नाहीं. सामान्य मनुष्य कोणी दुसरा पाहात नसला, कर्म उघडकीस येण्याचा संभव नसला तर चोरी अथवा व्यभिचारासारखें पापकर्म करील. कारण, त्याचा असा भरंवसा आहे कीं, आपण केलेलें निंद्य कर्म पाहिलें नसल्यानें आपणांस यार्चे फळ भोगावयास लागणारच नाहीं. प्रारब्धवशात् एक पचलें कीं, त्याची ही दुष्ट समजूत दृढ होते व तो पापकर्म करीतच राहतो. पण ही त्याची समजूत चुकीची असते. केल्या कर्माचें फळ त्यास भोगावेंच लागतें. एकाच वेळीं लावलेलीं केळीं, संत्रीं, आक्रोड यांची रोपटीं एकाच वेळीं फळें देत नाहींत. तसेंच कर्माचेंहि आहे. फळ मिळतेंच; पण यथाकालें. प्रश्न फक्त कालावधीचा आहे. पांचपांच दहादहा वर्षांनीं खून उघडकीस येऊन खुनी मनुष्यास आपल्या कृतकर्माचें फळ भोगावें लागलें अशीं कांहीं थोडीं थोडकीं उदाहरणें आपणांस दिसत नाहींत.

प्रार्थनाशील मनुष्य देव हा 'सर्वसाक्षी' असें जाणतो व म्हणून त्याची श्रद्धा असते कीं, देवास चोरून अथवा त्याला लपवून अथवा फसवून कोणतीच गोष्ट करतां येणार नाहीं. देव हा नुसता 'कर्मसाक्षी' नव्हे तर 'कर्मफलदाता' यामुळें आज ना उद्यां

आपणांस कृतकर्माचें फळ भोगावेंच लागणार, अशी त्याची बुद्धि असल्यानें असा मनुष्य अंधारांतहि खोटें कर्म करीत नाहीं.

वाचकाच्या लक्षांत आलें असेल कीं, अशी समाधानी व ईश्वरनिष्ठ बुद्धि ही उच्च नैतिक जीवन जगण्यास लागणाऱ्या आध्यात्मिक बलाची जननी आहे. प्रार्थना ही मनुष्यास दुर्बल करते व ती दुर्बलाचाच आधार आहे ही गोष्ट खरी नव्हे. आपल्या देशांत लोकमान्य अथवा महात्माजी यांच्यासारखे जे मोठे कार्यकर्ते होऊन गेले त्यांच्या जीवननिष्ठेकडे पाहिलें तर आपणांस असें आढळून येईल कीं, त्यांच्या जीवनाच्या यशाची किल्ली ईश्वरनिष्ठेंत होती. मुंबई हायकोर्टानें लोकमान्यांना सहा वर्षांची सक्त मजुरीची शिक्षा फर्मावली त्या वेळीं काढलेले त्यांचे उद्गार प्रसिद्ध आहेत. लोकमान्य म्हणाले, 'या मृत्युलोकांतील न्यायालयानें जरी मला दोषी ठरवलें तरी या न्यायालयापेक्षां उच्च असें दुसरें न्यायालय आहे. त्याच्यावर माझी श्रद्धा आहे व माझा खटला त्याच्यासमोर चालला तर मी खास निर्दोष ठरेन.' या उद्गारांच्या मागें जी निर्भयता आहे तिचें कारण या विश्वाच्या बुडाशीं जी सत्ता आहे ती न्याय्य आहे अशी दृढ समजूत होय. तात्पर्य, प्रार्थना मनुष्यास समाधान देते, आध्यात्मिक बल देऊन निर्भय करते. हा तिचा उपयोग आपल्या व्यावहारिक जीवनांतहि मोठा नाहीं असें कोण म्हणेल ?

परमात्मप्राप्तीकरितां म्हणून खास प्रयत्न करणाऱ्याला तर प्रार्थनेचा फारच उपयोग आहे. कारण, मागील प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें 'परमार्थ पथ' हा ज्याच्यावर कांटे पसरले आहेत असा अथवा श्रुतींतील दृष्टान्त द्यावयाचा तर धार लावलेल्या

वस्तऱ्यावरून चालण्यासारखा कठीण मार्ग आहे. आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, वैराग्य फार काय भक्ति हें सर्व कठीण आहे. तुकारामबोवांचा याबाबतींत एकच अभंग दिला, कीं सर्व खुलासा होण्यासारखा आहे. ते म्हणतातः—

लयलक्षी मन न राहे निश्चळ। मुख्य तेथें बळ आसनाचें ॥ १ ॥
हें तो असाध्य जी सर्वत्र या जना। भलें नारायणा आळविता ॥ २ ॥
कामनेचा त्याग वैराग्य या नांव। कुटुंब तें सर्व विषयजात ॥ ३ ॥
कर्म उसंतावे चालत पाउलीं। होय जों राहिली देहबुद्धि ॥ ४ ॥
भक्ति ते नमावें जीवजंतुभूत। शांतवूनि उत कामक्रोध ॥ ५ ॥
तुका म्हणे साध्य साधन अवघडें। देतां हें सांकडें देह बळी ॥ ६ ॥

सर्व इंद्रियांचें दमन करून त्यांची मोहर देवाकडे लावणें म्हणजे पूर्वेकडे पाणी जोरानें वाहात असतां उलट दिशेनें हातानें पश्चिमेकडे पोहत येण्यासारखें आहे. एका इन्द्रियाचा निग्रह होणें कठीण ! तुकारामबोवा सारखे म्हणतात :—

एकाचेंहि मज न घडे दमन। अवघेंचि नेमून राखं कैसी ॥

नेहमींचा दृष्टान्त द्यावयाचा तर 'सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति' एका गेहपतीस अनेक सवतींनीं जसा त्रास द्यावा तसा जीवात्मा दशेन्द्रियांच्या ताब्यांत वावरून त्यांना कसा आवरूं शकेल ? तीं आवरलीं नाहींत तर मन कसें आवरलें जाणार ? व मन ताब्यांत नसलें, तें विषयांचें ध्यान करीत असलें तर देवाचें ध्यान कोण करणार ? बलवान् बाह्य इंन्द्रियग्राम, त्याहीपेक्षां बलवान् अंतरिंद्रिय मन यांना आवरण्याचें बळ ज्यांच्यांत नाहीं त्यांना परमार्थसाधन घडणार कसें ? त्यांना एकच सोपा उपाय : त्यांनीं ज्यांच्या ताब्यांत हीं वावरतात असा हृषीकेष परमात्मा श्रीहरि

त्याची करुणा भाकावी कीं, देवा, यांना 'आवरा'. वाईट वासनेपासून सुटका, सद्बुद्धि, सद्वासना यांची प्राप्ति, परमार्थाकडे लक्ष लागणें, तात्पर्य, भोगीवृत्ति जाऊन देवाच्याकडे मन लागणें व परमात्मदर्शन होणें या सर्व गोष्टी भगवंताच्या कृपेवर अवलंबून आहेत.

भगवान् गीतेंत सांगतात :—'तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ अ. १०—१०॥ तसेंच, देवाच्या कृपेनेंच त्याचें दर्शन होऊन पूर्णता—मुक्तता प्राप्त होते. उपनिषद्द्रष्टे ऋषि सांगतात :—

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ व त्याची कृपा संपादन करण्याचा कळकळीची प्रार्थना हा सोपा उपाय आहे. एव्हवीं मनुष्य देवापुढें कोणच्या बळावर दिमाख चालविणार ? जाणीव अथवा ज्ञान, कां स्तुति कां तप कां संपत्ति ? याबाबत ज्ञानेश्वरमहाराजांचे उद्गार फारच चिंतनीय आहेत. ते म्हणतात :—वेदापेक्षां कोण अधिक शहाणा ? पण तोहि नेति नेति करीत परतला. शेषाहून अधिक कोण तोंडाळ ? पण तोहि थकला, पुरी स्तुति होईना म्हणून अंथरुण होऊन राहिला. तपोनिष्ठांत श्रीशंकराजवळ उभे राहण्याची कोणा तापसाची शक्ति आहे ? पण तोहि अजून तप करीतच आहे. जिच्या दासींनीं खेळतांना घरकुलीं केलीं त्यांना अमरपुरें म्हणतात अशा लक्ष्मीपेक्षां अधिक संपत्तिमान कोण ? पण तीहि ज्याच्या पाय धुवायच्या योग्यतेची ठरली ! तेथें सामान्य मानव कोण मशक कीं, त्यानें आपल्या शहाणपणाच्या, तपाच्या, संपत्तीच्या जोरावर देव आपलासा करण्याची उमेद बांधावी ! या सर्वांची किंमत देवाच्या समोर किती हें पुढील दृष्टान्तानें ज्ञानोबाराय सांगतात :—

अगा सहस्रकिरणाचिये दिठी । पुढा चंद्रुहि लोपे किरीटी ।
तेथ खद्योत का हुटहुटी । आपुलेनि तेजें ॥ ३७९ ॥
तैसें लक्ष्मीयेचें थोरपण न सरे । जेथ शंभुचेंही तप न पुरे ।
तेथ येर प्राकृत हेंदरें । केविं जाणों लाहे ॥ ३८० ॥
(ज्ञा० अध्याय ९)

अशा स्थितींत मानवानें काय करावें ? याचें उत्तर ज्ञानोबाराय पुढील ओंवींत देतात :—

यालागीं शरीरसांडोवा कीजे । सकळ गुणांचें लोण उतरिजे ।
संपत्तिमदु सांडिजे । कुरवंडी करुनी ॥ ३८१ ॥
(ज्ञा० अध्याय ९)

अभिमान टाकून मोठ्या भावानें व प्रेमानें भगवंतास शरणागति करावी. त्याची प्रार्थना करावी कीं, देवा, आम्हांला 'सद्बुद्धि' दे.

तुकारामम्हाराज ही आपली दुर्बलता जाणूनच या प्रकरणाच्या प्रारंभीं दिलेल्या त्यांच्या उक्तींतून आपण कां प्रार्थना करतों तें सांगतात :—

आम्ही देवा शक्तिहीनें । भाकूं तेणें करुणा ॥

'आमच्याजवळ वैराग्याचें बळ नाहीं, तपाचें नाहीं, भावाचें नाहीं-विद्येचे, कुळाचें-कशाचें नाहीं. मग आम्ही काय करावें ? तुझ्यावरच सर्व भार ठेवावा व तुझीच प्रार्थना करावी !

अशी देवाची प्रार्थना करणारे तुकोबांचे 'नाटाचे' अभंग, समर्थांचीं अष्टकें फारच गोड व रसाळ आहेत. प्रत्येक व्यक्तीनें तीं वाचावींत अशीं आहेत.

मौज अशी आहे कीं, भक्तांचा असा अनुभव आहे कीं, देवाची अशी कळकळीनें प्रार्थना केली कीं, देव भक्तकार्य करतो

म्हणजे त्याच्यावर अनुग्रह करतो—त्याला सद्बुद्धि, समाधान, स्वरूपदर्शन देतो.

तुकारामम्हाराजादि संतांचीं कितीतरी वचनें यास प्रमाण म्हणून देतां येतील.

तात्पर्य, परमात्मदर्शनाच्या मार्गांत प्रार्थना हें एक अमोघ शस्त्र आहे. नारद म्हणतात :—

स कीर्त्यमानः शीघ्रमेवाविर्भवति
अनुभावयति भक्तान् ।

तात्पर्य, परमार्थांत साधक कोणचीहि साधना करीत असला तरी त्याला जशी वैराग्याची गरज तशीच प्रार्थनेचीहि आहे. म्हणूनच प्रार्थनेला सर्व धर्मांत स्थान आहे.

परमार्थाकरितां म्हणून तसेंच व्यावहारिक आपलें जीवन उत्कृष्ट जावें असें वाटत असेल तर माणसानें प्रार्थना करावी हें वर सांगितलेंच आहे. पण प्रार्थनेचा आणखीहि मोठा उपयोग सांगण्यासारखा आहे. तो उपयोग म्हणजे वायां गेलेला, पापकर्म करणारा मनुष्य त्याला नवजीवन देऊन त्याच्या जीवनांत क्रांति करणें हा होय. प्रार्थनेंत पशूचा मनुष्य करण्याचें सामर्थ्य आहे.

अर्वाचीन काळामध्यें मानसशास्त्रामध्यें दुष्ट प्रवृत्तीच्या माणसांना सुष्ट करण्याचा प्रयत्न करणारी Psychiatry म्हणून एक शाखाच निघाली आहे. या पद्धतीचा विशेष हा आहे कीं, तींत मनाच्या आंत सुप्त खोल असलेल्या वासनांचा शोध करून सूचनांच्या द्वारां त्या बदलण्याचा प्रयत्न केला जातो. यांत Hypnotism सारखे प्रयोग येतात. पण या सर्वांत उत्कृष्ट असा प्रयत्न म्हणजे ज्याला आपल्या दुर्गुणांची जाणीव झाली आहे त्यानें आपल्याला वाईट

संवयींतून सोडवावें म्हणून देवाची प्रार्थना करावी. प्रार्थना ही अल्पज्ञ, परिच्छिन्न, स्खलनशील मानवाचें सर्वज्ञ, अनन्त, पवित्र, मंगलरूप संबंध जोडणारी साखळी आहे. प्रार्थना म्हणजे ऊर्ध्ववाहिनी गंगाच म्हटलें तरी चालेल, असें मागें सांगितलेंच आहे. ही साखळी फक्त पुण्यवानाचें देवाशीं नातें जोडतें असें नव्हे, तर पाप्यांतल्या पाप्यांचेंसुद्धां ! अशी प्रार्थना कळकळीनें करून दुर्गुणी माणसाचे सद्गुणाचे पुतळे झाले आहेत. पण दुर्दैवानें आधुनिक मानसशास्त्रवेत्त्यांचे या उपायाकडे जावें तितकें लक्ष गेलें नाहीं. धर्माच्या मानसशास्त्रीय विभागाविषयींचे एकदोन लेखकच या विषयाची चर्चा करतांना दिसतात. बाकी बहुतेकांच्यावर फ्राइडच्याच मनाचा परिणाम अजून दिसून येतो. ज्यांना पश्चात्ताप झाला व ज्यांनीं देवाची करूणा भाकली असे 'साधु'त्वास प्राप्त झाल्याचीं पुराणांतून उदाहरणें आहेत. वेश्यादिकांचाहि उद्धार झाला असें इतिहास सांगतो.

जातां जातां एक महत्त्वाची गोष्ट सांगणें अवश्य आहे. जर स्वभाव बनलेल्या घाण संवयी बदलण्याचें बळ अथवा शक्ति प्रार्थनेंत आहे, तर एका दृष्टीनें असें म्हणतां येईल कीं, प्रत्येक मनुष्यानें प्रार्थना करावी. कारण, मानव हा स्खलनशील आहे. कामादिकांच्या भक्ष्यस्थानीं तो केव्हां पडेल हें सांगतां येत नाहीं. ज्याच्या हातून कधींच पाप घडलें नाहीं असा मनुष्य विरळा ! मोह निर्माण करणाऱ्या या जगांत इतक्या वस्तु आहेत कीं, त्यांतून आपला बचाव करणारा परमेश्वरच आहे. याबाबत येशु ख्रिस्ताची पुढील गोष्ट प्रसिद्ध आहे.

येशु आपल्या शिष्यांसह प्रवास करतांना एका गांवीं पोंचला. तेथें एका बाईचें वांकडें पाऊल पडण्याचें उघडकीस आल्यामुळें

गांवकीचे लोक तिला तिच्या गुन्ह्याबद्दल काय शिक्षा करावी अशा विचारांत होते. इतक्यांत येशु येथें आलेला दिसल्याबरोबर लोकांनीं त्यालाच न्याय देण्यास सांगितले. त्यानें आपल्या शिष्यांना त्या बाईला काय शिक्षा द्यावी असें विचारलें. शिष्य तरणे, जवान् पण अननुभवी, त्यांनीं एकमतानें तिला दगड मारून ठेचून ठार करावी असें सुचविलें ! त्यावर येशु म्हणाला, 'बरोबर, फक्त आजपर्यंत ज्याच्याकडून एकहि पाप झालें नाहीं त्यांनीं दगड मारावा.' त्यानें इतकें म्हटल्यावर आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं, एकहि हात दगड उचलण्याकरितां सरसावला नाहीं ! गोष्टीचें तात्पर्य असें आहे कीं, आपल्या प्रत्येकांत काम, लोभ इत्यादि विकारांचीं बीजें आहेतच. तीं केव्हां वाढून आपला नाश करतील हें सांगतां येत नाहीं. एवढ्याकरितां प्रत्येकानें देवाची प्रार्थना करावी.

वोढयेलो चोरी अंतर्बाह्यात्कारी । कणव न करी कोणी माझी
××× म्हणऊनी तुझे आठवले पाय । येवो माझे माय पांडुरंगे ॥

प्रार्थनेचा हाहि मोठा उपयोग आहे.

प्रार्थनेवरील वर केलेल्या चर्चेचा निष्कर्ष थोडक्यांत पुढीलप्रमाणें सांगतां येईल :—

(१) प्रार्थना दिसायला सोपी पण प्रभावानें फार मोठी व समर्थ आहे. ज्ञानादि साधनानें 'बरा' करूं शकत नाहीं म्हणून टाकलेला दीन दुबळा त्याचाहि उद्धार करण्याचें सामर्थ्य प्रार्थनेंत आहे. प्रार्थना म्हणजे मध्यस्थाविना देवाशींच संबंध असल्यानें निष्ठावान् मनुष्य मोकळेपणानें करूं शकतो. त्याचें मन हलकें होतें व 'सुदुराचाऱ्या'चा साधु बनतो. या दृष्टीनें 'सकळां साधनां वरिष्ठ' म्हणून तिचें वर्णन करण्यास मुळींच हरकत नाहीं.

(२) प्रार्थनेनें मनुष्याच्या जीवनास व्यवस्थितपणा प्राप्त होतो. त्याचे व्यवहार सत्याच्या जाणीवेनें होत असल्यानें त्याच्या वागण्यांत स्थैर्य येतें. तो अनुकूल परिस्थिति आली तर शेफारून जात नाहीं, प्रतिकूल आली तर कपाळ धरून बसत नाहीं. आज ना उद्यां आपल्या प्रयत्नास निश्चित यश येणार हें जाणून तो अखंड प्रयत्न करीत राहतो.

अशी माणसाची वृत्ति बनावी म्हणून संध्या त्रिकाळ सांगितली व नमाज पांच वेळां पढावा म्हणून सांगितलें आहे.

(३) प्रार्थनाच करावयाची ती असमर्थाची कां करा? शक्यतोंवर माणसानें दुसऱ्या माणसाची कींव काकुळत मागूं नये. तुकाराम म्हणतात, मागायचें तर देवाजवळच मागावें. गाऱ्हाणें सांगावयाचें तर समर्थालाच सांगावें.

मागणें तें तुज मागों । जीव भाव तुज सांगो ॥
लागो तरी लागो । तुमच्या पाया दातारा ॥
स्तुती करावी परमेश्वराची करू नये व्यर्थ कधीं नराची ।
स्तुतीस कीं ईश्वर पात्र होतो तसा तिला मानव काय होतो॥

सामुदायिक प्रार्थना :

आतांपर्यंत व्यक्तीनें केलेल्या प्रार्थनेचा विचार झाला. आतां थोडक्यांत सामुदायिक प्रार्थनेचा विचार करूं.

प्रार्थना म्हणजे भक्त आणि देव यांना जोडणारी सांखळी हें जर खरें तर तिच्यांत पुरोहित अथवा उपाध्याय अथवा दुसरा कोणी मध्यस्थ वकील याला जागाच नाहीं. कर्माची गोष्ट थोडी वेगळी आहे. कर्म हे दुसऱ्याच्या द्वारां करून घेतां येतें. हा प्रकार गौणच. पण मुळींच न करण्यापेक्षां बरा. उदाहरणार्थ देवपूजा ही भिक्षुकाच्या

द्वारां करून घेतां येते. स्वतःच्या उद्धाराकरतां जर देवपूजा तर ती पुजाऱ्याकडून करवणें हें गौणच. पण देव उचलून टाकण्यापेक्षां बरें. प्रार्थनेचें तसें नाहीं. प्रार्थना ही व्यक्तीच्या कळकळीचा आविष्कार. म्हणूनच 'वेडेंवांकुडें गाईन' अथवा 'येईल तैसा बोल रामकृष्ण' हें प्रार्थनेंत सार्थ आहे.

प्रार्थना ही जर अशी व्यक्तिनिष्ठ आहे तर कोणी म्हणेल कीं 'सामुदायिक' प्रार्थनेस तर वाव कोठला? खरें सांगावयाचें तर प्रार्थना 'सामुदायिक' अथवा 'सांघिक' झाली म्हणजे ती कर्मा-जवळच येते. संघांत अथवा समुदायांतसुद्धां प्रार्थना करणारी व्यक्ति कोणच्या वृत्तीनें प्रार्थना करीत आहे त्यावरच त्या व्यक्तीला होणारा लाभ अवलंबून आहे. प्रार्थना ज्या समूहांत केली जाते तिच्या संख्येचा फार काय, तिच्या स्थळाचा व प्रार्थनेच्या फळांचा 'प्रत्यक्ष' संबंध माहीं. स्पष्टच सांगावयाचें तर एका प्रार्थनेला हजार लोक जमले व दुसरीला दहा हजार आलें तर दुसरीचें फल पहिलीच्या दसपट असें नाहीं. फल हें समूहाचा अथवा स्थळाचा प्रार्थना करणाऱ्याच्या मनावर काय परिणाम झाला यावर अवलंबून आहे.

तात्पर्य सामुदायिक प्रार्थनेचा उपयोग आहे पण तो ती करणाऱ्यास अप्रत्यक्ष रीतीनें होणारा आहे म्हणजे व्यक्तीनें एकट्यानेंच प्रार्थना केली तर ती कित्येक वेळां कोरडी, भावविरहित होण्याचा संभव. समुदाय असला, मनाचा लय करणारी वाद्यें असलीं तर आपला भाव उचंबळून येण्याचा संभव; म्हणून प्रथम प्रथम संघांत प्रार्थना केलेली बरी. आपल्याकडील हरिकीर्तन अथवा ख्रिश्चन लोकांतील प्रार्थनामंदिरांतील प्रार्थना हीं जी रूढ झाली त्याचें बीज याच्यांतच आहे.

एकलिया भाववळें । कैं सांपडे तो काळें ।
वैष्णवांच्या मेळें । उभा ठाके हांकेसी ॥

हें जें तुकोबा सांगतात त्याचा अभिप्राय हाच आहे;

तात्पर्य, सामुदायिक प्रार्थनेंत आपल्या भावनेंत इतरांच्या समान भावनांची अथवा आपल्या सुदैवानें त्यांत थोर अधिकारी पुरुष असला तर त्याच्या उंचावलेल्या भावनांची भर पडते व आपली भावना उंचावते. म्हणून साधकदशेंत तर या प्रकाराचा फार उपयोग. योगासारख्या पूर्ण व्यक्तिनिष्ठ साधनाच्याकरितां उत्कृष्ट स्थलाचें वर्णन करतांना श्रीज्ञानदेवानीं ते साधकें वरुतें होआवें असें जें म्हटलें आहे त्याचा अर्ध हाच आहे.

तात्पर्य, व्यक्तीची साधना म्हणजे ज्या त्या व्यक्तीनें करावयाची हें जरी खरें असलें तरी व्यक्तीच्या साधनेंतहि योग्य उपयोग केल्यास कीर्तनासारख्या सामुदायिक प्रार्धनास स्थान आहे यांत शंका नाहीं. अर्थातच तिचा उपयोग ही सामुदायिक प्रार्थना कशी, कोठें व कोण करील यावर अवलंबून आहे हें आता वेगळें सांगण्याचें कारण नाहीं.

सामुदायिक अथवा सांघिक प्रार्थनेबाबत आणखीहि एक गोष्ट सांगणें अवश्य आहे. जर मोठ्या समूहानें कळकळीनें जगन्नियन्त्या प्रभूची प्रार्थना केली तर अरिष्ट टळल्याची उदाहरणें पौराणिक कालांत नव्हे तर ऐतिहासिक काळांत घडलेलीं आढळतात. पाऊस नाहीं, दुष्काळ पडणार असें गांवास वाटलें व संपूर्ण गांवानेंच दैवाळजवळ धरणें धरलें, सत्याग्रह केला–शिवावर सतत धार धरली, अन्नपाणी वर्ज करून कीर्तनास आरंभ केला–तर पाऊस पडला अशीं उदाहरणें आहेत.

या संबंधांत अर्वाचीन कालचे ठळक उदाहरण म्हणून मागच्या जर्मनयुद्धांत जी एक घटना घडून आली तिचा रीडर्स डायजेस्टमध्यें माहिती आली होती. ती देण्यासारखी आहे. तिचा गोषवारा देऊन हें प्रकरण संपवतों. सांघिक प्रार्थनेच्या बळाचे अर्वाचीन काळांतील तें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

फ्रान्समध्यें नानशी प्रांतांत कॅसरेन मॉलिफॉन या विभागांत जनरल पॅटन् याच्या हाताखालीं अमेरिकन फौज नंबर तीन ही लढत असतांना पुढील घटना घडून आली. सन १९४४ डिसेंबर ८ ला जनरल पॅटन् यांनीं फौजेबरोबर असणाऱ्या मुख्य धर्मोपदेशकाला फोनवरून विचारलें कीं सारखा पाऊस पडत आहें. तेव्हां हवा बदलण्याबाबत देवाची एकादी उत्कृष्ट प्रार्थना तुम्हाला ठाऊक आहे काय? कारण जर ही लढाई जिंकायची असेल तर हा पाऊस थांबण्याकरतां कांहींतरी उपाय करणें अवश्य आहे.

तो धर्मोपदेशक हुशार होता. त्यानें पुढीलप्रमाणें एक प्रार्थना तयार केली. व ती नेऊन जनरल पॅटनूला दाखवली—

हे कर्तुम् अकर्तुम् अन्यथा कर्तुम् अशा समर्थ व अत्यंत दयाळू जगत्—पित्या, आम्ही दीनपणानें तुझी प्रार्थना करतों कीं, तुझा चांगुलपणा जाग्रत करून हा जो अनियंत्रित अखंड पावसाचा वर्षाव होत आहे तो थांबव. आम्हांला तो थांबवणें अथवा तद्विरुद्ध काम करीत रहाणें अशक्य आहे पण तुझ्या दैवी सामर्थ्याची मदत आम्हांला झाल्यानें आम्ही शिपाईमंडळी यशामागून यश मिळवूं व आमच्या शत्रूंच्या ठिकाणचा असणारा दुष्टपणा नाहींसा करून टाकूं; व माणसांमध्यें आणि राष्ट्रांमध्यें न्यायाची स्थापना करूं. शांति.

ही प्रार्थना जनरलसाहेबांना आवडली व त्यांनीं तिच्या अडीच लाख प्रती काढून तिसऱ्या फौजेंतील प्रत्येक व्यक्तीला तो मिळावा व ती व्यक्ति जिथें असेल त्या ठिकाणीं तिनें त्याप्रमाणें प्रार्थना करावी असा लगेच हुकूम काढला. असा हुकूम देत असतांना त्या धर्मोपदेकास जनरल पॅटन् म्हणाले " चॅपलेन माझा प्रार्थनेवर अत्यंत दृढ असा विश्वास आहे. माणसास हवी ती गोष्ट मिळविण्याचे तीन मार्ग आहेत. एक योजना, दुसरा क्रिया, तिसरा प्रार्थना. कोणचेंहि मोठें लष्करी काम यशस्वी होण्याकरतां तीन गोष्टींची आवश्यकता आहे एक जें करायचें त्यासंबंधीं काळजीपूर्वक तयार केलेली योजना, दोन ती तयार केलेली योजना अंमलांत आणण्याकरतां उत्तम शिकून तयार झालेलें सैन्य. पण तयार केलेली योजना व तिचा अंमल यांमध्यें एक अज्ञात असा कारक दुवा असतो व यशापयश हें तो दुवा आपल्याला अनुकूल अथवा प्रतिकूल असेल त्यावर अवलंबून असतें. कोणी त्याला कांहीं म्हणोत. मी त्याला ईश्वर म्हणतों व त्याच्या मदतीविना माणसास यश येत नाहीं. व प्रार्थनेचा जो नेमका उपयोग तो याच ठिकाणी होतो.

प्रार्थनेच्या दोन लाख पन्नास हजार प्रती काढून त्या सैन्यांत वाटल्या व सर्वांना प्रार्थना जो जेथें असेल तेथें त्यानें ती करावी असा जनरलसाहेबांनीं हुकूम काढला. पाऊस सारखा पडत होता. तो जर न थांबता तर जर्मनीचे सैन्य कोठवर गेलें असतें हें सांगणें कठिण आहे. पण ज्यावेळीं जनरल पॅटन् आपलें सैन्य घेऊन निघाला त्या वेळेला आश्चर्यकारक गोष्ट घडून आली. पाऊस थांबला, विमानांतून अमेरिकन सैन्याची कुमक जनरल पॅटनूला मिळूं शकली व जनरल पॅटनूचा जय झाला.

जानेवारींत लक्झेन्बर्ग गांवीं जनरल पॅटन्‌ची व प्रार्थना लिहून देणाऱ्या पाद्र्याची गांठ पलली त्या वेळेला जनरल पॅटन् त्या पाद्र्याला म्हणाला :—

'Well, padre, our prayers worked.
I know they would.'

(आपल्या प्रार्थनांनीं काम केलें. माझी खात्री होती कीं, प्रार्थनेला यश येणारच.)

प्रार्थनेबाबत दोनतीन उत्कृष्ट उतारे देऊन हे प्रकरण संपवतों.

या प्रकरणाच्या शेवटीं परिशिष्टांत वेगवेगळ्या प्रार्थना दिल्या आहेत. त्यांचा अभ्यास केल्यास प्रार्थनेची व्याप्ति, स्वरूप व सामर्थ्य लक्षांत येण्यास मदत होईल.

The power of prayer

"Prayer is not only worship; it is also an invisible emanation of man's worshipping spirit. The most powerful form of energy that one can generate. The influence of prayer on the human mind and body is as demonstrable as that of secreting glands. Its results can be measured as in terms of increased physical buoyancy, greater intellectual vigour, moral stamina and a deeper understanding of the realities underlying human relationships."

"If you make a habit of sincere prayer, your life will be noticeably and profoundly altered. Prayer stamps with its idelible mark our actions and demeanor. A tranquility of bearing, a facial and bodily repose, are observed in those whose

inner lives are thus enriched. Within the depths of consciousness a flame kindles and man sees himself. He discovers his selfishness, his silly pride, his fears, his greeds, his blunders. He developes a sense of moral obligation, intellectual humility. Thus begins a journey of the soul toward the realm of grace.

The words, "Ask and it shall be given to you" have been verified by the experience of humanity. True prayer may not restore the dead child to life or bring relief from physical pain. But prayer, like radium, is a source of luminous, self-generating energy.

Today, as never before, prayer is binding necessity in the lives of men and nations. The lack of emphasis on the religious sense has brought the world to the edge of destruction. Our deepest source of power and perfection has been left miserably undeveloped. Prayer, the basic exercise of the spirit, must be actively practised in our private lives. The neglected soul of man must be made strong enough to assert itself once more. For if the power of prayer is again released and used in the lives of common men and women, if the spirit declares its aims clearly and boldly, there is yet hope that our prayers for a better world will be answered."

By Dr. Alexis Carrel, M. D.,
the author of 'Man, the unknown.'

"Prayer is a chief and most efficacious means to attune and put in order our whole life and to overcome and smooth down our difficulties."

★ ★ ★

"On prayer depends the government of our whole life. When prayer is in order everything is in order."

★ ★ ★

What bread is to the body, prayer is to the soul."

★★★

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, पुणे. स्थापना.
अनुक्रमांक ..... दि. ..... नों. दि. .....

परिशिष्ट १

वेगवेगळ्या धर्मांतील प्रार्थना

वैदिक प्रार्थना

(१) ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठित-माविरावीर्म एधि वेदस्य म आणीस्थः, श्रुतं मे मा प्रहासीरनेना-धीतेनाहोरात्रात्सन्दधाम्यृतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(ऋग्वेदीय शान्तिपाठ) ऐतरो. १९९

(२) ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमा-दाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(शुक्ल यजुर्वेदीय शान्तिपाठ) इशा० पा. १

(३) ॐ सह नाववतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥ सह वीर्यं करवावहै ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु, मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(कृष्ण यजुर्वेदीय शान्तिपाठ) कठो० पा. २४

(४) ॐ आप्यायन्तु ममांगानि वाक् प्राणचक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मे अस्तु । तदा-त्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(सामवेदीय शान्तिपाठ) केनो० पा. १०

(५) ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः ॥ स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः ॥ स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

(अथर्ववेदीय शान्तिपाठ) प्रश्नो० ७७

(६) ॐ मधुवाता ऋतायते, मधु क्षरन्ति सिन्धवः। माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः मधुनक्तमुतोषसो ॥ मधुमत् पार्थिवं रजः। मधु द्यौरस्तु नः पिता मधुमान् नो वनस्पतिः मधुमानऽस्तु सूर्यः। माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥

(ऋग्वेद १-६-१८)

(७) ॐ यो देवोऽग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश।
य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥

(श्वे. २-१७)

(८) यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं।
यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ॥
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं।
मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ १ ॥

(श्वे. उ.)

(९) यं ब्रह्मावरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैर्वेदैः सांगपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः।
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो
यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः

(१०) यं शैवाः समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो
बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटवः कर्तेति नैयायिकाः।
अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसकाः।
सोयं नो विदधातु वाञ्छितफलं त्रैलोक्यनाथो हरिः॥

पौराणिक

ध्रुव—

योऽन्तः प्रविश्य मम वाचिमिमां प्रसुप्तां।
संजीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना॥
अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादीन् प्राणान्।
नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यम्॥

(भागवत चतुर्थस्कंध ९–६)

शंकराचार्य —

अविनयमपनय विष्णो दमय मनः शमय विषयमृगतृष्णाम्।
भूतदयां विस्तारय तारय संसारसागरतः॥

तुकारामबोवा—

सर्वभावें आलों तुजसी शरण। कायावाचामनेंसहित देवा॥

★ ★ ★ ★

बौद्धोंकी प्रार्थना

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स।
नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स।
नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स।

बुद्धं सरणं गच्छामि।
धम्मं सरणं गच्छामि।
संघं सरणं गच्छामि।

दुतियम्पि बुद्धं सरणं गच्छामि ।
दुतियम्पि धम्मं सरणं गच्छामि ।
दुतियम्पि संघं सरणं गच्छामि ।
ततियम्पि बुद्धं सरणं गच्छामि ।
ततीयम्पि धम्मं सरणं गच्छामि ।
ततीयम्पि संघं सरणं गच्छामि ।

पाणातिपाता वेरमणि सिक्खापदम् समादियामि ।
अदिन्नादाना वेरमणी सिक्खापदम् समादियामि ।
कामेसु मि च्छाचारा वेरमणी सिक्खापदम् समादियामि ।
मुसावादा वेरमणी सिक्खापदम् समादियामि ।
सुरा-मेरय-मज्जा-पमा-दट्ठाना-वेरमणी सिक्खापदम्
समादियामि ।

★ ★ ★ ★

जैनियोंकी प्रार्थना.

अरिहंत नमो भगवंत नमो ।
परमेश्वर जिनराज नमो ॥
प्रथम जिनेश्वर प्रेमे पेखत ।
सिद्धं सघला काज नमो ॥
प्रभु पारंगत परम महोदय ।
अविनाशी अकलंक नमो ॥
अजर-अमर अद्‌भुत अतिशय निधि ।
प्रवचन जलधि मयंक नमो ॥
सिद्ध बुद्ध तूँ जगजनसज्जन ।
नयनानन्दन देव नमो ॥

सकल सुरासुर नरवर नायक ।
सारे अहो निश सेव नमो ॥
तूँ तीर्थंकर सुखकर साहिब ।
तूँ निःकारण बंधु नमो ॥
शरणागत भविने हितवत्सल ।
तुँहि कृपारस सिंधु नमो ॥
केवळ ज्ञानादर्शे दर्शित ।
लोकालोक स्वभाव नमो ॥
नाशित सकल कलंक कलुषगण ।
दुरित उपद्रव भाव नमो ॥
जगचिन्तामणि जगगुरु जगहित ।
कारक जगजन नाथ नमो ॥
घोर अपार भवोदधि तारण ।
तूँ शिवपुराणो साथ नमो ॥
अशरण शरण निराग निरंजन ।
निरुपाधिक जगदीश नमो ॥
बोध दीनुं अनुपम दानेसर ।
ज्ञानविमल सूरीश नमो ॥

★ ★ ★ ★

सिक्खोंकी प्रार्थना

एक ओं सतनाम कर्त्तापुरुष निर्भउ निर्बैर ।
अकाल मूरत अजूनी सैभं गुरुप्रसाद जप ॥
आदि सच जुगादि सच है भी सच ।
नानक होसी भी सच वाह गुरु ॥

★ ★ ★ ★

पारसियोंकी प्रार्थना

यानीम मनो यानीम वचो यानीम षयओथनेम अषओनो जरथुश्त्रहे। फ्रा अमेषा स्पेन्ता गाथाओ गेयुरवाइन। नेमो वे गाथाओ अषओनीश।

अहया यासा नेमङ्हा उस्तान-जस्तो रफे ध्रह्या मइनयेंयुश मज्दाओ पउरवीम स्पेंतह्या अषा विस्पेंग षयओथना।

वङ्हेउश खतूम मनङ्हो या षनेवीशा गेयूश्वा उर्वानेम। या षयओथनाम हाडूतिम यज़मइदे।

अहुनवइतिम गाथाम अषोनिम अषहे रतुम यज़मइदे। अहुनवइतियाओ गाथियाओ हन्दाता यज़मइदे। येंगहे हाताम आअत्येस्ने पइतिवेंगहो मज़दाओ। अहुरो वइथा अषत हचा याओंगहाम चा।

तास चा ताओसचा यज़मइदे।
नमस्चा यआर्मेतीश जाय चा।
नमस्चा यआर्मेतीश जाय चा।
नमस्चा यआर्मेतीश जाय चा।
अशेम वोहु वहेश्तम् अस्ति, उस्ता अस्ति,
उस्ता अहमाइ ह्यदषाइ बहेश्ताइ अषेम।

★ ★ ★ ★

ईसाइयोंकी प्रार्थना

Almighty God! Unto whom all hearts be open, all desires known, and from whom no secrets are hid; cleans the thoughts of our hearts by the

inspiration of Thy Holy Spirit, that we may perfectly love Thee, and worthily magnify Thy Holy Name. Through Christ our Lord. Amen.

★ ★ ★ ★

मुसलमानोंकी प्रार्थना

बिस्मिल्लाहिर्रहमानिर्रहीम ।
अलहम्दोलिल्लाहे रब्बिल आलमीन् ।
अर्रहमानिर्रहीम । मालिके यौद्दिमीन् ।
इय्याका ना 'बदो व इय्याका नस्त' ईन् ।
इह्देनस् सिरातलमुस्तकीम । सिरातलजीना अन' अम्त'
अलैहिम गैरिल मगदूबे' अलैहिम वलज्जालीन् ।
आमीन् ।

★★★

परिशिष्ट २

थोरांचीं वचनें

(मोठमोठे विज्ञानशास्त्रवेत्ते, लेखक, योद्धे, राजकारणी पुरुष व साधुसंत यांच्या ईश्वरविषयक उक्ति)

Sir Arthur Keith

" The Human brain is a poor instrument to solve such ultimate problems. We have to recognize its limitations. Yet it perceives how well ordered all things are and how wonderful are the inventions of nature. Design is manifest everywhere. Whether we are laymen or scientists, we must postulate a Lord of The Universe—give him what shape we will. But it is certain that the anthropomorphic God of the Hebrews cannot meet our modern needs. .....

....." Lord is a dangerous word-too apt to assume a human shape.....my fellow contributors are happier in their choice; they speak of an ' Immortal Essence ', ' a pervading spiritual force ', ' a principle of guiding good ', ' a great First Cause. '

....." How and why the Universe came into existence is beyond our present reach. It is childish to say it is the work of a potter who stood outside his clay. We have to postulate a ' Lord ' that is

inside the clay—just as life is an inherent quantity of living matter."

Sir James Jeans

(The Mysterious Universe, p. 149)

"The Universe shows evidence of a designing or controlling power that has something common with our own individual minds—not, so far as we have discovered, emotion, morality, or aesthetic appreciation, but the tendency to think in the way, which, for want of a better word, we describe as mathematical."

Eddington

(Science and the Unseen World, p. 36)

"Dismiss the idea that natural law may swallow up religion; it cannot even tackle the multiplication table single-handed."

"I think therefore we are not wrong in embodying the significance of the spiritual world to ourselves in the feeling of a personal relationship, for our whole approach to it is bound up with those aspects of consciousness in which personality is centred." Ibid 50

Francis Galton

(Life of F. Galton by Karl Pearson; III–A, p. 172.)

"Did I ever tell you," writes the greatest of British Scientific thinkers, Francis Galton, "that

I have always made it a habit to pray before writing anything for publication, that there may be no self-seeking in it, and perfect candour, together with respect for the feelings of others ? ',

Professor Whitehead

(Science and the Modern World; p. 238.)

" Religion is the vision of something which stands beyond, behind and within the passing flux of immediate things; something which is real, and yet waiting to be realised; something which is a remote possibility, and yet the greatest of present facts; something that gives meaning to all that passes, and yet eludes apprehension, something whose possession is the final good, and yet is beyond all reach; something which is the ultimate ideal, and the hopeless quest. "

" In a prayer it is emotion, not reason that seeks an outlet and therefore words of prayer cannot be explained. "

Lloyed Morgan

(Emergent Evolution, p. 39)

" For better or worse, I acknowledge God as the Nisius through whose Activity emergents emerge, and the whole cause of emergents is directed. Such is my philosophic creed supplementary to my scientific policy of interpretation."

George Santayana

(Some Turns of Thought in Modern Philosophy—pp. 116-117.)

"I confess that formerly I had some difficulty in sharing the supreme respect for Infinite Being which animates so many saints: it seemed to me the dazed, the empty, the deluded side of spirituality. Why rest in an object which can be redeemed from blank negation only by a blank intensity? But time has taught me not to despise any form of vital imagination, any discipline which may achieve perfection after any kind.....

The man in whom spirit is awake will continue to live and act, but with difference. In so far as he has become pure spirit he will have transcended the fear of death or defect; for now his instinctive fear, which will subsist, will be neutralised by an equally sincere consent to die and to fail. He will live henceforth in a truer and more serene sympathy with Nature than is possible to rival natural beings. Natural Beings are perpetually struggling to live only, and not to die; so that their will is in hopeless rebellion against the divine decrees which they must obey notwithstanding. The spiritual man, on the contrary, in so far as he has already passed intellectually into the eternal world, no longer endures unwillingly the continual death involved in living or the final

death involved in having been born. He renounces everything religiously in the very act of attaining it, resigning existence itself as gladly as he accepts it, or even more gladly; because the emphasis which action and passion lend to the passing movement seems to him arbitrary and violent; and as each task or experience is dismissed in turn, he accounts the end of it more blessed than the beginning."

William James

(The Varieties of Religious Experience, page 508)

"He becomes conscious that his higher part is conterminous and continuous with A More of the same quality, which is operative in the universe outside of him, and which he can keep in working touch with, and in a fashion get on board of and save himself when all his lower being has gone to pieces in the wreck."

"If asked just where the differences in fact which are due to God's existence come in, I should have to say that in general I have no hypothesis to offer beyond what the phenomenon of 'prayerful communion,' especially when certain kinds of incursion from the sub-conscious region take part in it, immediately suggests. The appearance is that in this phenomenon something ideal, which in one sense is part of ourselves and in another sense is not ourselves, actually exerts an influence, raises

our centre of personal energy,and produces regenerative effects unattainable in other ways. If, then, there be a wider world of being than that of our everyday conciousness, if in it there be forces whose effects on us are intermittent, if one facilitating condition of the effects be the openness of the 'Subliminal' door, we have the elements of a theory to which the phenomena of religious life lend plausibility. I am so impressed by the importance of these phelnomena that I adopt the hypothesis which they so naturally suggest. At these places at least, I say, it would seem as though transmundane energies, God, if you will, produced immediate effects within the natural world to which the rest of our experience belongs."

Ibid, pages 523-524

Dr. W. R. Inge

(Christian Mysticism, page 326.)

"It will be found that men of pre-eminent saintliness agree very closely in what they tell us. They tell us that they have arrived at an unshakable conviction, not based on inference but on immediate experience, that God is a spirit with whom the human spirit can hold intercourse; that in him meet all that they can imagine of goodness, truth and beauty; that they can see his footprints everywhere in Nature, and feel his presence within them as the very life of their life, so that in pro-

portion as they come to themselves they come to him. They tell us what separates us from Him and from happiness, is, first, self-seeking in all its forms; and secondly, sensuality in all its forms; that these are the ways of darkness and death, which of the just is like a shining light, which shineth more and more into the present day ! "

Lin Yutang

(A great Chinese professor and writer)

" The wonders of the heavenly bodies and life on earth are still there, rich, overwhelmingly rich. Not just barely nice and useful for living, but intoxicating us with their beauty and mystery. Behind it all, we feel a great Force—some call it God—so overwhelmingly great as to compel in us the greateat reverence. "

Jacques Maritain (French Professor.)

" To my way of thinking, God trains us, through our disillusionments and mistakes, to understand at last that we must believe in Him and not in men, which places us in the proper position to marvel at all the Good which is in men inspite of everything and all the Good which they do inspite of themselves. "

Voltaire

(Philosophical Dictionary : Answer to a sceptic), pages 37–38

All this supposition seems to be prodigiously fantastic, for two reasons; first, that in this universe there are intelligent beings, and that you would not know how to prove it possible for movement alone to produce understanding; second, that, from your own avowal, there is infinity against one to bet, that an intelligent creative cause animates the universe. When one is alone face to face with the infinite, one feels very small.....

All that I know is one must worship Him and be just.

H. G. Wells

(Preface to God the Invisible King, p. 13)

"The writer's position here in this book is, firstly, complete Agnosticism in the matter of God, the Creator, and secondly, entire faith in the matter of God, the Redeemer. He uses the word God therefore for the God in our hearts only..."

Beatrice Webb (A socialist worker)

Her faith : Man is related to the Universe by an emotional as well as by a rational tie, that there is a spirit of love at work in the Universe, and that the emotion of prayer or aspiration reveals to man the ends he should pursue if he desires to harmonise his own purpose with that of the Universe; exactly as the working of the intellect discovers

the means by which these ends may be best achieved.

Marshal Foch says to his brother

"We shall both be serving France, you shall pray for her. And—(Here spoke the true Foch)—who knows which shall offer the better service!"

George Washington

The biographer writes :—

"He (Washington) continued to find time for prayer and meditation, and as the tide of battle ebbed against him, his moral energy increased. Washington after the War of Independence says, "The hand of Providence has been so conspicuous in all this, that he must be more than an infidel that lacks faith and more than wicked that has not gratitude enough to acknowledge His obligations."

Abraham Lincoln

His biographer tells us that it was Lincoln's custom, until the end of his life, to pray for God's guidance : and to pray with the simplicity of a child.

Charles Dickens (to his son)

"Never abandon the wholesome practice of saying your own private prayers night and morning. I have never abandoned it myself; I know the comfort of it."

Gladstone

He advised his son, "Daily prayer in the mornings snd evinings and daily readings of the holy scriptures."

"As to the holy ordinances of the Gospel there is little need, I am confident to advise you!"

"One thing I would say : that it is not difficult, and it is most benefical to cultivate the habit of inwardly turning the thoughts to God, though but for a moment, in the course, or during the intervals of our business, which continually presents occassions requiring his guidence."

The biographer says that this he did habitually.

Emil Ludwik

(Born in Germany, for many years a Swiss citizen)

"I recognise God in the logical construction of a crystal no less than in that of a Bach fugue. I see God in the pleading look of a dog as well as in the lovely bosom of a woman. I find him in the iridescent wings of a butterfly, and in the early morning frost which means its death. He appears to me in the hairy covering of the magnolia bud, and in the hand of the child who plucks it before it can blossom. I see him in the revolution of our times which seeks to wipe out old injustices and in the end achieves a modicum of justice. I see him in the smouldering eyes of a man who vows

revenge upon his rival in love, and in the poised hand of the surgeon who removes a bullet from the eye after the duel."

Swami Vivekanand

"What is the proof of God? Direct perception, Pratyaksham. The proof of this wall is that I see it. God has been perceived that way by all who want to perceive Him. But this perception is no sense-perception at all; it is supersensuous, superconscious, and all this training is needed to take us beyond the senses. Then we will speak a strange language, as it were, and the world will not understand us because it does not know anything but the sense."

Sir Aurobindo Ghosh

(The Life Divine, Vol. II, Part I, pages 86-87)

"But if it is evident that whatever the posture taken or relation formed in any individual nodus of Purusha-Prakriti, the being is in a fundamental cosmic relation lord or ruler of its nature: for even when it allows Nature to have its own way with it, its consent is necessary to support her workings. This comes out in its fullest revelation in the third aspect of the Reality; the Divine Being who is the master and creator of the Universe. Here the Supreme Person, the Being in its transcenden-

tal and cosmic consciousness and force, comes to the front, omnipotent, omniscient, the controller of all energies, the conscious in all that is conscient or inconscient, the Inhabitant of all souls and minds and hearts, and bodies, the Ruler or Overruler of all works, the Enjoyer of all delight, the Creator who has built all things in his own being, the All-Person of whom all beings are personalities, the Power from whom are all powers, the Self; the Spirit in all, by his being the Father of all that is, in his Consciousness—Force, the Divine Mother, the Friend of all creatures, the All-blissful and All-beautiful of whom beauty and joy are the revelation, the All-Beloved and All-Lover. In a certain sense, seen and understood, this becomes the most comprehensive of the aspects of the Reality, since here all are united in a single formulation; for the Ishwara is supracosmic as well as intracosmic; He is that which exceeds and, inhabits and supports all individuality; He is the supreme and Universal Brahman, the Absolute, the Supreme Self, the Supreme Purusha. But very clearly, this is not the personal God of popular religions, a being limited by his qualities, individual and seperate from all others; for all such personal gods are only limited representations or names and divine personalities of the one Ishwara. Neither is this the Saguna Brahman active and possessed of qualities, for

that is only one side of the being of the Ishwara; the Nirguna immobile and without qualities is another aspect of His existence. Ishwara is Brahman the Reality, Self, Spirit, revealed as possessor, the enjoyer of his own self-existence, the creator of the Universe and one with it, Pantheos and yet Superior to it the Eternal, the Infinite, the Ineffable, the Divine Transcedence."

Pandit Madan Mohan Malaviya

(The Immanence of God, page 41)

"My devout prayer is that guided by this divine light, all religious-minded persons, after refining and solidifying their knowledge and replenishing the store of their vigour and zeal, may propagate the truths underlying this creed and convince the whole world that God is one and only one, that in His essence He is present not only in all human beings but in all other animals, and plants, in other words, in human beings, beasts, birds and insects, moths, trees and plants alike, and that the best mode of worshipping Him is to feel the divine presence in all creatures, to be friendly with all and to wish all well. Let us all consolidate and propagate the divine energy by preaching the cult of Universal Love and diffusing this true knowledge....."

Mahatma Gandhi

(Young India, 8th March 1925)

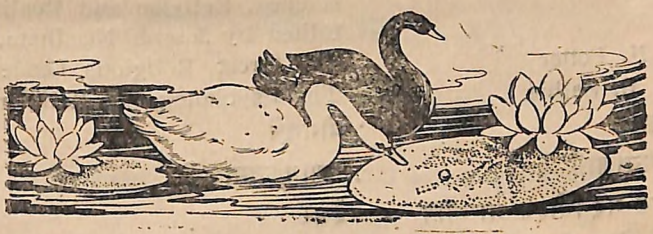
"We may all have different definitions for 'God'. If we could all give our own definitions of God, there would be as many definitions as there are men and women. But behind all that variety of definitions of God there would be also a certain sameness which would be unmistakable. For the root is one. God is that indefinable something which we all feel, but which we do not know..... To me God is Truth and Love; God is ethics and morality; God is fearlessness. God is the source of Light and Life, and yet He is above and beyond all these. God is conscience. He is even the atheism of the atheist. For in His boundless Love, God permits the atheist to live."

लोकमान्य टिळक

(थोर पुरुषांचीं चरित्रें)

"आपल्या हातून ज्या गोष्टी होण्यासारख्या आहेत त्या आपण कराव्यात आणि ईश्वरी साहाय्याची अपेक्षा करीत बसावें, हेंच प्रत्येक मनुष्याचें खरें कर्तव्य आहे व उद्योगी मनुष्यास ईश्वर साहाय्य करतो त्याचाहि खरा अर्थ हाच आहे. अमुक एका थोर मनुष्यास ईश्वरी अंश म्हटल्यानें इतर मनुष्यांच्या मनांतील उद्योग-प्रवृत्तीची इच्छा नाहींशी होते हें म्हणणें अविचाराचें व कोत्या समजुतीचें आहे. ईश्वरी कृपेची अथवा साहाय्याची कोणत्याहि

राष्ट्रास अभ्युदय होण्यास जरूरी आहे, या वाक्याचा खरा अर्थ एवढाच आहे कीं, मनुष्याच्या प्रयत्नांहून त्यास इतर गोष्टींची आवश्यकता असते. मनुष्यास मुळींच प्रयत्न करावयास नको असा त्याचा अर्थ होत नाहीं....राष्ट्रांत थोर पुरुष निपजणें हें ईश्वरी कृपेचें लक्षण आहे; व असे थोर पुरुष निपजले म्हणजे त्यांनीं काय केलें पाहिजे हें त्यांस सांगण्यास कोणी लागत नाहीं....ज्या गोष्टी ईश्वरकृपेनें व्हावयाच्या त्या ईश्वरकृपेनेंच व्हावयाच्या. परंतु पूर्वेतिहासावरून एवढी गोष्ट खास दिसून येते कीं, मनुष्य आपल्या उत्कर्षासाठीं प्रयत्न करूं लागला असतां त्यास ईश्वरी साहाय्य पुढें-मागें मिळाल्याखेरीज राहत नाहीं. "

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणें. स्थलप्रत.
अनुक्रम ..... वि: ....
क्रमांक ..... नों: दि: .....

या विषयावरील कांहीं वाचनीय पुस्तकें

A Seth Pringle Patison	: The Idea of God
Ward	: The Realm of Ends
	: Naturalism And Agnosticism
William James	: The Varieties of Religious Experience
Lindsay Dewar	: Man And God
L. D. Weatherhead	: How can I find God ?
Spalding	: Desire And Reason
Eddington	: Science And the Unseen World
Westaway	: Science And Theology
Thilly	: History of Philosophy
Patrick	: Introduction to Philosophy
I believe : The Personal Philosophies of Twenty-three Eminent men & Women of our time	
S. Radhakrishnan	: Indian Philosophy Vols. I & II
Prof. Hiriyanna	: Outlines of Indian Philosophy
The Life of Ramkrishna Paramhansa; Mayavati Edition	
Shri Babu Aurobind Ghose	: The Life Divine
Kellett	: A Short History of Religious
P. A. Sorokin	: Reconstruction of Humanity, science, Religion and Reality. Edited by Joseph Needham.
C. F. Potter	: The Great Religious Leaders.
W. B. Selbie	: The Psychology of Religion.
पतञ्जलि	: योगसूत्रें
उदयनाचार्य	: न्यायकुसुमाञ्जलि
पंडित मदनमोहन मालवीय	: ईश्वर
श्री. बर्वे यांचे लेख	: चित्रमयजगत, अंक १९३७
ईश्वरांक	: गीता प्रेस, गोरखपूर

REFBK-0006149

प्र सा द

संपादक

प्रा. **सोनोपंत दांडेकर, स. आ. जोगळेकर,**

यशवंत गोपाळ जोशी

★

दर महिन्याचे एक तारखेस प्रसिद्ध होतें.

प्रत्येक अंकांत शं. वा. दांडेकर, के. वि. बेलसरे

यांचे अध्यात्मावर लेख

वार्षिक वर्गणी फक्त १० रुपये

कोणत्याहि महिन्यापासून वर्गणीदार होतां येतें.

व्यवस्थापक,

प्रसाद प्रकाशन, ६८९।२४ सदाशिव, पुणें २

ह. भ. प. प्राचार्य शंकर वामन तथा
सोनोपंत दांडेकर, एम्. ए. यांचीं
(ज्ञानेश्वरीच्या आधारें लिहिलेलीं)

◆◆◆

गीतेच्या श्लोकांवरील

तीन प्रवचनें

(प्रसाद मासिकांतून आलेलीं)

★

भाग १ ला किंमत १॥ रुपया ट. ख. ८० न. पै.
भाग २ रा किंमत १॥ रुपया ट. ख. ८० न. पै.

★

जय जय वो शुद्धे । उदारे प्रसिद्धे ।
अनवरत आनंदें । वर्षतिये ॥ (ज्ञा. १२–१)

या ओंवीवरील प्रवचन

पृष्ठें ५० : किंमत ८ आणे : ट. ख. ८० न. पै.

: मिळण्याचें ठिकाण :

प्रसाद प्रकाशन, ६८९।२४ सदाशिव पेठ, पुणें २

प्रसाद
प्रकाशन

प्रसाद प्रकाशन
पुणें २.

किंमत ५ रुपये.